

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ІВАНЕНКО АНАТОЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 335.486:94(477) “16/17”

**Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній
системі України
(20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.)**

20.02.22 – ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович

кандидат історичних наук

КИЇВ – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми та джерельна база.....	8
1.1. Стан наукової розробки теми.....	8
1.2. Джерельна база.....	23
РОЗДІЛ 2. Переяславський полк у військово-політичній системі Речі Посполитої та Української козацької держави.....	27
2.1. Виникнення реєстрового козацького полку, його участь у національно-визвольній боротьбі українського народу (1625 – 1648рр.).....	27
2.2. Переяславський полк – військова та територіально- адміністративна одиниця козацької держави Б.Хмельницького (1648-1657 рр.).....	47
РОЗДІЛ 3. Місце та роль Переяславського полку в добу Руїни.....	72
3.1. Переяславський полк в умовах розгортання громадянської війни в Україні (1657 – 1666 рр.).....	72
3.2. Участь переяславського козацтва в антимосковських повстаннях (1666 – 1669 рр.).....	95
РОЗДІЛ 4. Переяславське козацтво в умовах підпорядкування та повної інкорпорації Гетьманщини Російською державою	114
4.1. Переяславський полк у період політичної стабілізації Лівобережної Гетьманщини (1669 – 1709 рр.).....	114
4.2. Участь полку в складі козацького війська Гетьманщини у воєнних кампаніях Російської імперії (1709 – 1782 рр.).....	140
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	181
ДОДАТКИ.....	212

ВСТУП

Об'єктивне висвітлення вітчизняної воєнної історії, зокрема, історії національних збройних сил доби Гетьманщини неможливе без всебічного та глибокого дослідження існування Переяславського полку, який поруч з іншими козацькими полками був стрижневою основою військово-політичної системи України середини XVII – кінця XVIII ст.

Вивчення функціонування Переяславського полку як військової та територіально-адміністративної одиниці Гетьманщини дозволяє розкрити особливості державного та військового будівництва в Україні означеного періоду, визначити основні тенденції суспільно-політичного життя Української козацької держави та з'ясувати її місце в політико-військовому балансі сил тогочасної Європи.

Незважаючи на певну кількість наукових напрацювань учених, стан вивчення військово-політичної історії Переяславського полку і понині залишається недостатнім. Ця проблема ще не стала предметом спеціального дослідження.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ визначається, насамперед, необхідністю об'єктивного визначення ролі Переяславського полку у військовій та суспільно-політичній системі України 20-х рр. XVII – кінця XVIII ст., бо саме військово-політичні чинники були одними з визначальних у долі української державності даного періоду. Одночасно, не менш важливим напрямом розвитку історичної науки є активізація краєзнавчих пошуків. У сучасних умовах розбудови незалежної України неабияк зріс інтерес до минувшини окремих регіонів, специфіки явищ і подій, що відбувалися на їх теренах. Це має важливе значення не лише з науково-пізнавального погляду, а й у контексті виявлення багатьох першопричин сучасних проблем та шляхів їх вирішення.

Зацікавленість обраною темою цілком правомірна, бо, як зазначав відомий дослідник козаччини Ю.Мицик, – на сьогоднішній день “... бракує

історико-краєзнавчих досліджень, котрі б розкрили роль козацтва у житті конкретного регіону чи місцевого пункту України, майже не проводяться дослідження історії конкретних козацьких полків...” [201, с.63]. Хоч в останні роки така робота розпочалася, вона ще далека від свого завершення.

Актуальність обраної теми зумовлена також завданнями військової біографістики, зокрема, необхідністю повернути із забуття імена видатних діячів Переяславського полку, позбутися необ’єктивних оцінок та звинувачень їх в антипатріотизмі тощо.

Історія українського козацтва є однією з найяскравіших сторінок вітчизняної історії і дослідження одного з її складових може стати вагомим внеском як у розробку історії українського війська, так і у загальнонаціональну історію.

ЗВ’ЯЗОК РОБОТИ З НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ, ПЛАНАМИ, ТЕМАМИ. Дисертаційне дослідження тісно пов’язане з планами науково-пошукової роботи кафедри давньої та середньовічної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ОБ’ЄКТОМ ВИВЧЕННЯ є військово-політична історія українського козацтва 20-х рр. XVII – кінця XVIII ст.

ПРЕДМЕТОМ НАУКОВОГО ПОШУКУ визначено Переяславський полк у військовій та суспільно-політичній системі України досліджуваного періоду.

МЕТОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ ПРАЦІ є комплексне дослідження військової та суспільно-політичної історії Переяславського полку протягом усього періоду його існування.

Для реалізації цієї мети поставлено такі наукові завдання:

- проаналізувати етапи і розвиток вивчення проблеми, визначити рівень і повноту її науково-теоретичного осмислення та узагальнити історіографічні здобутки;

- висвітлити причини виникнення та особливості становлення Переяславського полку як військової одиниці Речі Посполитої, визначивши його структурну організацію до 1648 р.;
- простежити еволюцію полку від збройного формування Речі Посполитої до військової та територіально-адміністративної одиниці Української козацької держави;
- визначити місце Переяславського полку в добу Руїни, з'ясувати специфіку політичної орієнтації його старшини в цей період;
- розкрити провідну роль переяславського козацтва в антимосковських повстаннях 1666–1669 рр.;
- показати участь полку в складі козацького війська Гетьманщини у воєнних кампаніях Російської держави в кінці XVII – XVIII ст.;
- з'ясувати специфіку структурних та адміністративно-територіальних змін у полку протягом його існування.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ охоплюють період 20-х рр. XVII – кінця XVIII ст. Нижня межа зазначеного періоду пов'язана із впровадженням урядом Речі Посполитої полково-сотенного устрою реєстрового козацтва і формуванням Переяславського реєстрового полку, що, на думку більшості сучасних вітчизняних козакознавців, відбулося після підписання Куруківського трактату в 1625 р. Верхня межа визначена часом ліквідації Переяславського полку як військової одиниці Гетьманщини та перетворенням його на регулярний карабінерний полк армії Російської імперії (згідно царського указу від 28 червня 1783 р.).

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ РОБОТИ стали принципи історизму та наукової об'єктивності висвітлення різних аспектів проблеми. З метою об'єктивного осмислення досліджуваних явищ і процесів застосовувався системний підхід, загальнонаукові та спеціальні методи.

НАУКОВА НОВИЗНА ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексне дослідження даної

проблеми; зроблено переоцінку деяких аспектів історії полку, зокрема, запропоновано нове тлумачення характеру повстання Переяславського полку 1666 р. як національно-визвольної боротьби переяславського козацтва проти наступу московського самодержавства; введено до наукового обігу і під новим кутом зору проаналізовано архівний матеріал стосовно участі полку у воєнних кампаніях Російської держави XVIII ст.; обґрунтовано власну концепцію військово-політичної історії Переяславського полку та представлено оригінальну її періодизацію; з'ясовано структурні та адміністративно-територіальні зміни в полку протягом його існування; відповідно до історичних та географічних особливостей формування сотень полку, автором запропоновано їх класифікацію.

ПРАКТИЧНА ЦІННІСТЬ одержаних результатів полягає в тому, що основні ідеї, теоретичні положення і висновки даного дослідження можуть бути використані при підготовці наукових праць із воєнної історії та історії України, при викладанні нормативних та спеціальних курсів з історії українського козацтва і минулого Переяславщини у вищих навчальних закладах.

ОСОБИСТИЙ ВНЕСОК ЗДОБУВАЧА полягає у розробці особистої концепції наукового аналізу ролі Переяславського полку у військовій і суспільно-політичній системі України протягом понад 150 років його існування, а також його участі в національно-визвольній боротьбі українського народу, становленні та функціонуванні Української козацької держави.

СТРУКТУРА ДИСЕРТАЦІЇ зумовлена завданнями й характером дослідницької роботи. Вона ґрунтується на проблемно-хронологічному принципі, що дало змогу простежити військово-політичну історію Переяславського козацького полку та органічно ув'язати її із загальним перебігом історичного процесу. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, загального висновку (180 стор.), включає список використаних джерел та додатки.

АПРОБАЦІЮ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ здійснено у вигляді доповідей і повідомлень на наукових конференціях: “Роль і місце Переяславського полку в історії українського козацтва” (Переяслав-Хмельницький, травень 1991 р.); “До 400-річчя від Дня народження видатного державного, політичного і військового діяча – Богдана Хмельницького” (Переяслав-Хмельницький, грудень 1995 р.); “Київщина в період національно-визвольної революції українського народу 1648 – 1657 рр.” (Переяслав-Хмельницький, грудень 1998 р.); “350-річчя Української держави Богдана Хмельницького” (Київ, грудень 1998 р.); “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури” (Переяслав-Хмельницький, жовтень 1999 р.). Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри давньої та середньовічної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Матеріали дослідження використовувались у навчальному процесі на історичному факультеті ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Основні положення дисертації викладені в дев’яти наукових статтях (одна у співавторстві), загальним обсягом 2,5 друкованих аркушів, у тому числі шість із них – у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Стан наукової розробки теми

Дослідників здавна цікавить історія Переяславщини козацької доби, зокрема, існування Переяславського козацького полку. Існує чимала кількість наукових праць, присвячених цій тематиці.

Подальші пошуки вчених, їх робота над створенням ґрунтовних студій з минулого Переяславського полку можливі лише на основі систематизації та аналізу попередньої історіографічної спадщини, створеної представниками різних шкіл і напрямів в Україні та за її межами. Разом з тим, необхідне критичне переосмислення творчого доробку істориків козацтва, адже процес накопичення та узагальнення знань завжди був суперечливим та неоднозначним у зв'язку з тим, що на нього впливали усталені в минулому політичні та ідеологічні стереотипи.

Напрацювання попередників, присвячені Переяславському козацькому полку, можна умовно поділити на дві групи. Перша – праці загального характеру, у яких, при розробці концептуальних положень історії козацтва, автори побіжно висвітлювали роль полку у військово-політичних подіях XVII – XVIII ст., вибірково описували біографії окремих представників тамтешньої старшини. Друга – спеціальні дослідження, де безпосередньо вивчались окремі аспекти функціонування Переяславського полку. Серед останніх особливого значення набули розвідки, що мають краєзнавчий характер і конкретно присвячені Переяславщині козацького періоду.

У розвитку історіографії, яка так чи інакше стосується зазначеної проблеми, умовно можна виділити три етапи: I – початок XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.; II – середина 50-х рр. – кінець 80-х рр. XX ст.; III – з 90-х рр. XX ст. і до нашого часу. Запропонована періодизація враховує основні тенденції,

особливості, здобутки і прорахунки історичної науки на кожному із етапів, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, вплив ідеології і політичної практики на формування історичних знань з даного питання.

Серед робіт загального характеру початку ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. варто назвати перші узагальнюючі праці з української історії Д.Бантиш-Каменського [90] та М.Маркевича [191]; студії представників так званої “народницької” школи історіографії – В.Антоновича [83; 84], М.Грушевського [114; 115], Д.Яворницького [274], М.Костомарова [148; 150], О.Єфіменко [132]; праці істориків “державницької” школи – В.Липинського [183], Д.Дорошенка [129], І.Крип’якевича [172; 173; 174; 175; 176], С.Томашівського [258], Н.Полонської-Василенко [221]. У їх фундаментальних напрацюваннях відображені роль і місце козацтва у вітчизняній воєнній історії та в історії України взагалі. При розробці стрижневих проблем національної історії автори частково наводили дані з історії переяславського козацтва.

Дослідження окремих аспектів існування Переяславського полку відбувалося за декількома напрямками, провідним серед яких був військово-біографічний. Чи не найпершим дослідником біографій переяславської старшини став М.Максимович, який подав родовідні Максимовичів та Тимківських [187, с.218-262; 188, с.254-272].

Видатний історик О.Лазаревський опублікував декілька генеалогічних розвідок про переяславські козацько-старшинські родини Афендиків, Безбородок, Берлів, Думитрашків-Райчів, Томар [178, с.101-133; 179, с.443-445; 180, с.14-20; 181, с.311-314; 182, с.402-405] та інших. Його справу продовжив інший визначний український історик-генеалог В.Модзалевський, котрий у своєму класичному чотиритомному родословнику подав дані про 236 старшинських родин та вмістив 130 портретів їх представників [202]. Також викликає інтерес унікальний проект, задуманий вченим, що мав охопити сюжети про борців за незалежність України ХVІІ – ХVІІІ ст., які стали

жертвами російського царизму. Серед них були і діячі Переяславського полку [203, с.8-11].

М.Григорович, досліджуючи генеалогію родини Безбородок, їх походження та просування по ієрархічній драбині тогочасного імперського суспільства, детально описав переяславський період їх діяльності [113].

Задумом О.Стороженка було видати низку публікацій, присвячених переяславським полковникам, проте світ побачили лише його розвідки про Радіона Думитрашку-Райчу та Войцю Сербина [250, с.126-186; 251, с.128-134]. У них показано процес проникнення в українське середовище вихідців із Балкан, їх адаптацію та блискучу кар'єру на військовій службі в Гетьманщині.

Один із основоположників української державницької історіографії В.Липинський, розглядаючи проблему формування української державності в добу Хмельниччини, основну увагу зосередив на дослідженні шляхетської верстви українського суспільства. Він зафіксував 79 шляхтичів Переяславського полку, що брали участь у “Великому українському повстанні” [183] – Українській Національній революції середини XVII ст.

І.Крип'якевич уперше склав списки полковників часів Хмельниччини, порівнюючи матеріали реєстру 1649 р. і присяги 1654 р. [171, с.123-148]. М.Петровський, цікавлячись видатними діячами XVII ст., одну із своїх праць присвятив переяславському полковнику Т.Цищорі [218, с.79-103]. І.Бойко дослідив полковницькі родини Іваненків та Сулим [94, с.9-16; 95, с.11-22]. Л.Окиншевич уперше в українській історіографії здійснив спеціальне дослідження козацької неурядової старшини [208].

Хоча біографічні матеріали, викладені в працях названих авторів, потребують суттєвих змін та доповнень, це жодною мірою не зменшує значення цих робіт для подальших досліджень з персоніфікації командного складу Переяславського полку.

Інший напрям в історіографії становлять праці, у яких Переяславський полк розглядався як військова і територіально-адміністративна складова Гетьманщини.

М.Максимович першим опублікував відомості щодо полків та сотень Гетьманщини, детально розглянув історію Бубнівської сотні Переяславського полку та сотенного міста Золотоноші [189, с.430-441; 190, с.654-746]. Карти, з визначенням меж козацьких полків на території тодішньої Полтавщини, у тому числі, Переяславського, склав Л.Падалка [211]. І.Крип'якевич, вивчаючи процеси становлення Української держави в середині XVII ст., зробив вагомий внесок у дослідження військово-адміністративного устрою 1648 – 1654 рр., визначив територію і межі полків, включаючи Переяславський [171, с.123-148].

У працях М.Берлінського [92, с.197-202], М.Слабченка [240], М.Василенка [100, с.112-132], Л.Окиншевича [209, с.253-425; 210, с.1-352], І.Джиджори [126] Переяславський полк ставав предметом дослідження лише в контексті загальної характеристики полково-сотенного устрою Лівобережжя. Необхідно зауважити, що в роботах цих істориків було введено до наукового обігу значний фактичний матеріал, проте не з усіма оцінками тих чи інших явищ можна погодитися.

Значна кількість робіт, що складають третій напрям в історіографії, стосуються питань соціально-економічного становища переяславського козацтва. В останній чверті XIX ст. Полтавське губернське земство виступило ініціатором розробки та публікації матеріалів із соціально-економічної історії окремих сотень Переяславського полку на основі Генерального опису Лівобережної України, відомого в історичній літературі під назвою Рум'янцевської ревізії. У 1883 р. І.Луцицьким були опубліковані “Матеріали для истории землевладения в Полтавской губернии в XVIII в. Казачьи владения”, де детально охарактеризовано господарсько-економічний побут козаків Золотоніської, Гельмязівської, Піщанської та Леплявської сотень Переяславського полку. Підготовлені цим же автором матеріали щодо

Бубнівської, Домонтівської, Кропивнянської, Канівської та Іркліївської сотень залишилися у вигляді чернетки. Наступного року І.Луцицький на основі актових документів Переяславського полку XVIII ст. підготував збірник матеріалів, присвячених проблемі общинних земель і угідь у Лівобережній Україні [65]. У них, зокрема, знайшли відображення дані про кількість общинних земель, що належали до різних населених пунктів Переяславського полку.

У 1896 р. вийшли у світ матеріали, підготовлені В.Мякотіним [107, с.224-288], які ґрунтувалися на документах Генерального слідства про маєтності Переяславського полку.

На початку XX ст. М.Рклицький на основі Рум'янцевського опису продовжив вивчення документальних матеріалів по окремих сотнях полку, де узагальнив дані по 20-ти населених пунктах Золотоніської, Гельмязівської, Піщанської і Леплявської сотень [229, с.91-347].

П.Федоренко у своїй публікації [260, с.79-277] охарактеризував економічне становище виборних козаків і підпомічників, а також козацьке землеволодіння на 1767 р. у Воронківській сотні.

І.Ковба, висвітлюючи становище посполитих та підсусідків Піщанської сотні в 60-х рр. XVIII ст. [142, с.41-77], подав значний статистичний матеріал, але обмеження предмета дослідження лише цими двома групами населення значно зменшило цінність даного дослідження.

У руслі розвідок з “історичного районознавства”, які розпочалися у 20-х рр. XX ст. проводилися дослідження Яготинської сотні К.Козубенком [143], Канівської – М.Ткаченком [256, с.272-306], Бориспільської – С.Шамраєм [266, с.93-120] та Гоголівської – І.Мадзюком [186]. І.Бойко показав процес земельних надбань на Переяславщині полковницькими родинами Іваненків та Сулим [94, с.9-16; 95, с.11-22]. Його роботи, присвячені соціально-економічному становищу сотенного містечка Баришівки [44] та с.Ядлівки [45] Переяславського полку, не були опубліковані.

Варто зауважити, що соціально-економічні проблеми, які розглядалися в роботах названих авторів, зокрема, питання козацького та старшинського землеволодіння, мають важливе значення в контексті досліджуваної нами теми, адже комплектування полку, його організація, система порядкування та забезпечення перебували в прямій залежності від рівня економічного розвитку козацьких господарств.

Таким чином, на першому етапі історіографічних досліджень, пов'язаних із вивченням різних аспектів існування Переяславського полку, проблема його військово-політичної історії спеціально не вивчалася, хоч опосередковано висвітлювалася в працях багатьох істориків.

Другий історіографічний етап, який розпочався в середині 50-х рр. ХХ ст., був зумовлений змінами в суспільно-політичному житті Радянського Союзу, а також підготовкою та святкуванням 300-річчя Переяславської ради та “возз'єднання України з Росією”, що викликало значний інтерес вчених до історії українського козацтва та подій національно-визвольної війни середини ХVII ст. Необхідно зазначити, що більшість досліджень йшли в руслі виданих у 1953 р. та схвалених ЦК КПРС “Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією”, які набули характеру канонів, від яких історики не могли відступати перед страхом репресивних заходів з боку влади. Це призводило до відвертої фальсифікації історії України, зокрема, спотворювалася сама суть Переяславської ради, яка зображувалась, як “вікопомна” подія, що завершила боротьбу “волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі” [255, с.6].

Проте, незважаючи на ідеологічний тиск, українськими радянськими істориками були досягнуті значні успіхи у висвітленні військових аспектів історії українського козацтва та суспільно-політичних подій середини ХVII – ХVIII ст. І.Крип'якевич свою роботу присвятив особі визначного полководця та державного діяча Б.Хмельницького [172]. В.Голобуцький зосередився на історії

запорозького козацтва та подіях визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького [110; 111]. Ф.Шевченко [268, с.93-100; 269, с.6-18; 270, с.67-86] займався проблемами комплектування козацького війська представниками різних національностей. П.Федоренко [261] та О.Пономарьов [222] висвітлили проблеми забезпечення козацького війська зброєю та боєприпасами.

В.Сергійчук розглянув становлення та розвиток українського козацького війська у другій половині XVI – середині XVII ст. [293].

Окремий розділ своєї монографії [130] В.Дядиченко присвятив становищу українського козацького війська, зокрема, питанням організації, структури та принципам комплектування козацьких полків. Автор подав детальну характеристику кількісного і соціального складу, джерел комплектування та системи забезпечення артилерійських команд.

Помітним вкладом у розробку військової історії українського козацтва стала робота О.Апанович, у якій автор вперше в радянській історіографії звернулася до проблеми військової системи України першої половини XVIII ст., на основі широкого кола архівних матеріалів дослідила участь козацького війська в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. [86]. Вона також узагальнила здобутки української і російської історіографії у висвітленні військово-історичної тематики [87, с.21-38].

Радянські історики зробили вагомий внесок у дослідження проблеми полково-сотенного устрою Лівобережної України. У згаданій монографії В.Дядиченка [130] розглядається характер та особливості діяльності гетьманського уряду і полково-сотенної адміністрації наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Автор висвітлив процес ліквідації царським урядом виборності генеральної, полкової та сотенної старшини. Питання взаємовідносин гетьманського уряду із царським самодержавством та ліквідації принципу виборності козацької старшини порушував А.Ткач [295]. Концептуальні положення стосовно суспільно-політичного та соціально-

економічного розвитку Лівобережної України містять роботи О.Путро [225, с.11-20; 226] та В.Борисенка [97].

Дослідник історії українського козацтва В.Сергійчук присвятив свою статтю питанням військово-територіальної організації повстанської армії в 1648 – 1649 рр., подав опис 36 полків з умовним визначенням їхньої території [236, с.85-93].

Враховуючи недоліки, пов'язані з впливом марксистсько-ленінської методології, праці названих радянських істориків не втратили свого фактологічного та методологічного значення і донині.

У 1972 р. вийшла у світ 26-томна “Історія міст і сіл УРСР”, що містила відомості про історію населених пунктів, які в козацькі часи належали до Переяславського полку [140]. Незважаючи на недосконалість, необ'єктивність і заідеологізованість, ця робота, певною мірою, заповнювала прогалини в регіональній історії України.

У кінці 70-х рр., у зв'язку з відзначенням 325-річчя “возз'єднання”, був помітний новий спалах зацікавленості історією українського козацтва, проте цей ювілей не вивів радянських вчених на нові рубежі наукового пошуку.

Серед робіт, які безпосередньо стосувалися історії Переяславського полку, слід назвати праці М.Марченка [192, с.99-109] та К.Стецюк [249, с.85-97], які на основі архівних документів розглянули хід та основні події повстання Переяславського полку 1666 р. Віддаючи належне цим видатним історикам, зауважимо, що дана проблема розглядалася ними через призму марксистсько-ленінського вчення про класову боротьбу, що завадило їм об'єктивно оцінити причини та наслідки повстання, визначити його національно-визвольний характер. Цим же хибували короткі дані про повстання Переяславського полку, поміщені в підручники, наукові праці загального характеру та енциклопедичні видання радянської доби.

Продовжували розроблятися питання соціально-економічної історії Переяславського полку, вивчення яких було започатковане в попередній період.

Так, О.Нестеренко у своїй праці [205] розглядав проблему господарської діяльності переяславської старшини. У 1966 р. з'явилася кандидатська дисертація І.Ковальського [290], де знайшло відображення подальше дослідження соціально-економічної історії сотень полку.

Єдина на той час краєзнавча робота М.Сікорського та Д.Швидкого [238] стосувалася деяких віх історії полку.

Характерною особливістю даного історіографічного періоду було зосередження уваги вчених на дослідженні проблем, пов'язаних з подіями національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., у висвітленні яких були досягнуті певні успіхи. Позитивним моментом цього етапу є публікації значного пласту документів і матеріалів з історії України середини XVII ст. Разом з тим, в поле зору радянської історіографії так і не потрапила військово-політична історія України після 1654 р. Праць, які мали безпосереднє відношення до обраної нами теми, з'явилося дуже мало. В основному, у дослідженнях різних авторів такі відомості носили лише фрагментарний характер.

Об'єктивне переосмислення історії українського козацтва стало можливим на сучасному етапі розвитку історіографії, який розпочався на початку 90-х рр. XX ст. Із здобуттям незалежності, в Україні почалося перевидання праць класиків української історіографії, відкрився доступ до раніше заборонених для використання архівних матеріалів, у тому числі до тих, що знаходяться в архівосховищах сусідніх держав. Відхід від "класових" оцінок тих чи інших явищ, повернення до таких методологічних принципів як об'єктивність та історизм суттєво змінило обличчя вітчизняної науки. Нові підходи до розуміння історичного процесу, залучення широкого кола архівних джерел дало змогу вченим глибше вивчати військово-політичну історію українського козацтва.

З'явилися праці, у яких об'єктивно оцінювалися ті чи інші аспекти української історії, сфальсифіковані в радянські часи. В.Смолій та В.Степанков

[244] звернулися до проблеми пошуку нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Однією з перших у своїй історико-публіцистичній статті [88] О.Апанович переосмислила значення Переяславської ради та українсько-московського союзу для подальшої історії українського народу. Провідними українськими вченими в 1995 р. був проведений науково-теоретичний семінар, присвячений українсько-російським відносинам середини XVII ст. [259].

У 90-х рр. вийшло багато різнопланових досліджень з історії Гетьманщини, у яких фрагментарно висвітлювалася військово-політична історія Переяславського полку. Напередодні святкування 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького, зріс інтерес вчених до особи фундатора Української козацької держави. Йому присвячена фундаментальна робота В.Смоля та В.Степанкова [242]. У спільній праці [246] вчені переосмислили події національно-визвольної боротьби українського народу середини та другої половини XVII ст. в контексті європейського революційного руху, ввівши новий термін – “Національна революція українського народу середини XVII ст.”, що більш повно і об’єктивно характеризує дане явище; запропонували нову періодизацію цих подій і переконливо довели, що Українська козацька держава була сформована в другій половині XVII ст.

Л.Мельник охарактеризував становище козацького війська в першій чверті XVIII ст., висвітлив внутрішні процеси, які відбувалися у військовій системі Гетьманщини в умовах наступу царизму на автономію України [194].

О.Гуржій у своїй праці [121] висвітлив проблему становлення та шляхів розвитку території Української козацької держави протягом другої половини XVII – XVIII ст., порушив питання кількісного та етнічного складу населення, демографічних змін та причин, що їх викликали, а також значення права в житті тогочасного суспільства. Переяславський полк постав у монографії як територіальна одиниця Гетьманщини. Автор навів деякі відомості

Переяславської полкової канцелярії, що характеризують еміграційні процеси в полку першої половини XVIII ст.

Робота О.Гуржія та Т.Чухліба [122], яка характеризує Гетьманщину в останній чверті XVII–XVIII ст., містить дані про участь Переяславського полку в Північній війні, російсько-турецьких війнах тощо.

Авторитетний дослідник історії українського козацтва В.Щербак, досліджуючи проблему формування козацтва як соціального стану [273], висвітлив деякі аспекти цього процесу на теренах Переяславщини.

Цілісну картину українсько-польських та українсько-московських відносин середини 50-х – першої половини 60-х рр. XVII ст. змалював у своїй монографії В.Горобець [112]. Вчений звернув увагу на участь козацької старшини Переяславського полку у військово-політичних подіях того часу, зокрема, у суспільно-політичному протистоянні на Лівобережжі початку 60-х рр. XVII ст.; відобразив військово-політичну діяльність переяславських полковників Т.Цицюри та Я.Сомка.

Зауважимо, що в названих працях вітчизняні історики не ставили своїм завданням дослідити порушену нами проблему, проте згадані роботи є надзвичайно цінними своєю широкою документальною базою. Формуючи нові підходи до вивчення історії Гетьманщини, вони мають важливе методологічне значення для розробки обраної нами теми.

На даному етапі історіографічних досліджень з'явилися праці, присвячені військовому аспекту Національної революції українського народу середини та другої половини XVII ст., зокрема, В.Сергійчук у своїй роботі [234] дослідив питання організації та озброєння армії Б.Хмельницького. І.Стороженко [252] висвітлив хід Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв, розкрив внесок Б.Хмельницького та української визвольної армії в розвиток військового мистецтва.

А.Бульвінський звернувся до вкрай важливої для сучасної історичної науки розробки військово-дипломатичних проблем політичної історії України

другої половини XVII ст. Свою кандидатську дисертацію [289] він присвятив малодослідженій темі українсько-російської війни 1658 – 1659 рр., у якій брав участь і Переяславський полк.

А.Федорук у своїй кандидатській дисертації [296] висвітлив проблему виникнення, організації та розвитку козацького військового найманства протягом XVI – середини XVII ст., а О.Сокірко [294] продовжив вивчення еволюції охотницького війська в Україні останньої чверті XVII – початку XVIII ст. на прикладі Лівобережної Гетьманщини. Ці роботи мають дотичне відношення до досліджуваної теми, адже воєнна історія найманого козацького війська, яке було структурною частиною військово-політичної системи Гетьманщини, тісно переплелася з воєнною історією лівобережних козацьких полків, зокрема, Переяславського.

У вітчизняній новітній історіографії зроблено перші кроки по розробці історії окремих полків, у тому числі лівобережних [219, с.65-71; 106, с.95-101], що дозволяє враховувати регіональні особливості розвитку Лівобережної України козацької доби. Разом з тим, відсутні праці, присвячені військово-політичній історії полків Гетьманщини.

Із здобуттям незалежності України, справжнє піднесення переживають генеалогічні дослідження, тісно пов'язані з військовою біографістикою. Я.Дашкевич, досліджуючи полково-сотенний устрій Лівобережної України, звернувся до персоніфікації переяславських полковників та визначення років їх урядування, але його дані далеко неповні. У доробку провідних вітчизняних вчених, присвяченому військовим діячам середини XVII ст. [220], Я.Дашкевич помістив нарис про переяславського полковника та гетьмана Правобережної України Павла Тетерю, чи не вперше об'єктивно оцінивши його діяльність.

Питання персоніфікації козацької старшини, соратників Б.Хмельницького, розглядаються в праці В.Сергійчука [235].

В.Панашенко зосередилася на вивченні соціальної еліти Гетьманщини [213; 214], зокрема, приділила значну увагу неурядовій старшині [215, с.165-174].

Роботу по дослідженню козацької еліти Гетьманщини продовжив В.Кривошея. У співавторстві з Т.Кривошеєю вчений розпочав дослідження старшини Переяславського полку [165, с.92-98]. Значним кроком вперед у військово-біографічних дослідженнях стала поява його узагальненої монографії [160], де автор значно доповнив реєстр полкової старшини і сотників Переяславського полку. Родоводи козацько-старшинських родин полку дослідник подав у роботі, присвяченій національній еліті Гетьманщини [156, с.4-30]. Він, разом із І.Кривошеєю, дослідив історію козацьких родів Терехтимирівщини, Березані, Борисполя, Баришівки, Яготина [164, с.64-67; 154; 163; 162], у працях, присвячених старшині козацького війська при окремих гетьманах, зосередив увагу і на переяславських козацьких провідниках [157, с.47-69; 158, с.5-10; 159, с.25-49].

Найбільшу увагу військово-біографічним дослідженням старшини Переяславського полку приділила дослідниця І.Кривошея. Вона з'ясувала роль іноземців, зокрема, греків, у становленні полку [168, с.55-59], а також дослідила історію родів Баришівської, Іркліївської та Яготинської сотень [167, с.23-31; 169; 170, с.199-207]. У кандидатській дисертації "Козацька старшина Переяславського полку" автор узагальнила вивчення 87 родоводів козацько-старшинських родин та визначила питому вагу шляхти в полку [292]. Частина першого розділу дисертації присвячена проблемам становлення території Переяславського полку в XVII ст. та персоніфікації складу старшини полку до 1648 р.

М.Корнієнко навів дані про старшину Богущківської, Золотоніської, Піщанської, а також Терехтимирівської та Бубнівської сотень, коли перші з них входили до Черкаського полку, а другі – до Канівського [145, с.45-48, 56-58]. В.Орел зробив аналіз місця і ролі остерської шляхти-боярства, котра стала

основою Остерської і Козелецької сотень, які певний час входили до складу Переяславського полку [166, с.41-46]. Р.Скорульська [239, с.154-156] зробила деякі вагомі зауваження відносно генеалогії переяславського полковника І.Лисенка. В.Почепцов [224, с.122-123] розпочав дослідження історії Домонтівської сотні, продовживши тим самим традицію вивчення окремих сотень полку.

Серед напрацювань польської історіографії різних шкіл і напрямів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. військовому аспекту українсько-польських відносин середини – другої половини ХVІІ ст. були присвячені роботи В.Чермака, Т.Корзона, Л.Кубалі, А.Гнілка та інших.

В.Чермаку належить одна із перших розвідок про перебіг польсько-російського протистояння 1660 р. та Чуднівську битву [278]. Згодом, проблеми воєнної кампанії 1660 р. та укладення Чуднівської угоди були висвітлені А.Гнілком [280].

Т.Корзон у своїх роботах багато уваги приділяв висвітленню військових операцій, що відбувалися на території України [282].

У працях Л.Кубалі розглядалися військові дії української та польської армії в 1654 – 1655 рр. та участь козацького війська в поході трансільванського князя Юрія (Дердя) ІІ Ракоці на польські землі [283].

Незважаючи на необ'єктивне висвітлення національно-визвольної боротьби українського козацтва, що трактувалася як “дике свавілля”, праці польських істориків, завдяки широкому залученню і скрупульозному вивченню джерельного матеріалу, зберігають свою наукову значимість і на сьогодні.

З 60-х рр. ХХ ст. спостерігається принципово нове ставлення польських істориків до історії козацтва, започатковане виходом монографії З.Вуйціка [288], де автор поставив під сумнів виняткову вину української сторони в ескалації польсько-українського конфлікту. Військові аспекти польсько-українських стосунків другої половини ХVІІ ст. з'ясовували В.Маєвський [284], Л.Подгородецький [285], Є.Качмарчик [281], В.Серчик [287] та інші польські

історики, проте накопичений ними фактологічний матеріал не завжди отримував об'єктивну оцінку.

Серед доробку історіографії далекого зарубіжжя варто відзначити двотомну працю Д.Гаєцького, яка містить матеріал про кожен із полків Гетьманщини (серед них і Переяславського) [279].

Одним із провідних сучасних фахівців історії України є російська дослідниця Т.Яковлева, котра у своїй монографії [275] на основі широкого кола джерел, відкинувши деякі традиційні концепції та схеми, проаналізувала внутрішні та зовнішні фактори, які вплинули на початок Руїни. Досліджуючи розгортання громадянської війни в Україні, Т.Яковлева багато уваги приділила діяльності переяславських полковників Т.Цицюри та Я.Сомка.

Історіографічний огляд літератури свідчить, що при наявності значної кількості публікацій, у яких тією чи іншою мірою висвітлювалися різні сторони існування Переяславського полку, обрана нами проблематика ще не стала предметом спеціального ґрунтовного дослідження, а тому потребує подальшого вивчення і розробки із залученням усього комплексу доступних матеріалів.

1.2 Джерельна база

При написанні дисертації був використаний комплекс різноманітних джерел, які можна поділити на архівні та опубліковані.

Найбільш значиму для розробки досліджуваної теми групу джерел становлять архівні документи. Головними для дослідження стали матеріали Центрального державного історичного архіву України в м.Києві (ЦДІА України). Насамперед, залучалися матеріали фонду Генеральної Військової Канцелярії (ГВК) (ф.51), що містять цінну інформацію про Переяславський полк часів Гетьманщини.

Серед архівних документів цього фонду опрацьовані матеріали ревізій Переяславського полку першої половини XVIII ст., що дало змогу виявити важливі статистичні дані стосовно чисельності козацького населення кожної сотні полку та його участі у військових походах. Зокрема, за даними ревізії 1735 р. вдалося з'ясувати чисельний склад козацтва полку, який був задіяний в так званих Польських військових походах 1733 – 1735 рр., будівництві Української лінії та інших фортифікаційних роботах.

Матеріали ревізій дозволили зробити висновки відносно структурного та адміністративно-територіального устрою полку у XVIII ст.

Значна кількість матеріалів фонду стосується участі Переяславського полку в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 рр. та 1768 – 1774 рр. Віднайдений у фонді рапорт переяславського полковника С.Сулими свідчить про втрати полку під час Хотинського військового походу 1739 р. Матеріали фонду характеризують також участь переяславського козацтва в прикордонній, сторожовій та допоміжній службі при російській армії.

Цінний фактичний матеріал було віднайдено в колекції мікрофільмів, зокрема, у фонді КМФ-7, де містяться перезняті документи і матеріали з історії України за 1522 – 1712 рр. із фондів Російського державного архіву давніх актів (м.Москва). Автор використав копії документів із фонду Малоросійські справи

Посольського приказу, які стосуються участі Переяславського полку в боротьбі з турецько-татарською загрозою в кінці 60-х рр. XVII ст.

Важливе значення для написання дисертації мали так звані “сказки о службе” – своєрідні послужні списки автобіографічного характеру, що подавалися свого часу переяславською козацькою старшиною до ГВК. Зокрема, такі матеріали були використані з особистого фонду представників старшини полку – родини Тоцьких (ф.1408). Вони характеризують участь старшини Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії XVIII ст.

Військово-біографічні матеріали почерпнуті також із фондів Генерального опису Лівобережної України (ф.57) та Переяславської полкової канцелярії (ф.83).

Порівняно менше справ залучено з фонду Колекції фотокопій документів про Визвольну війну українського народу середини XVII ст. (ф.57), які відображають важливу роль полкового міста Переяслава в суспільно-політичному житті тогочасної України, а також із фондів Київської губернської канцелярії (ф.59) та сотенних канцелярій (ф.64).

Матеріали фонду Другої Малоросійської колегії (ф.54) характеризують становище козаків та старшини полку на час ліквідації автономії Лівобережної України та реорганізації козацьких полків.

Значна кількість неопублікованих джерел виявлена в зібраннях Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (ІР НБУ), де зберігається актова документація часів Гетьманщини. У колекції О.Лазаревського (ф.1) знаходиться перша з відомих ревізій Переяславського полку XVIII ст. – ревізія 1726 р. Безумовно, це джерело введено до наукового обігу, проте щодо аспекту вивчення даної проблеми використане дисертантом уперше. Матеріали ревізії 1743 р. дозволили уточнити співвідношення виборних козаків полку та підпомічників, що засвідчило тенденцію до зростання чисельності категорії збіднілих козаків у полку.

“Ведомость Переяславского полка о походах состоявшихся с участием казаков с момента воссоединения Украины с Россией” дозволила з’ясувати маловідомі сторінки військової діяльності полку другої половини XVII ст.

Автор користувався деякими колекціями фондів зібрань Російського державного архіву давніх актів, що зберігаються у формі копій в ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. Зокрема, у фонді В.Модзалевського (ф.2) дисертантом використані копії стовпців Білгородського столу та стовпців Малоросійського приказу, які в повній мірі відображають участь полку в перипетіях військово-політичного протистояння на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст.

Цінним матеріалом для вивчення військово-політичної історії Переяславського полку продовжують залишатися опубліковані джерела. Важливе значення для відтворення хронології подій на території досліджуваного регіону мало залучення актових документів XVII – XVIII ст. з наукових видань джерел, які були опубліковані в кінці XIX – на початку XX ст. в археографічних центрах Петербурга, Києва та Львова [48; 49; 58; 61, с.1-340; 70; 78; 79].

Використовувалися збірники документів, видані в радянську добу [52; 53; 55; 57], що характеризують участь переяславського козацтва в національно-визвольній боротьбі українського народу XVII – XVIII ст., а також документи, видані останнім часом вітчизняними істориками [56; 75; 80].

З наративних джерел для написання дисертації використовувалися козацькі літописи XVII – XVIII ст. Це, насамперед, праця анонімного автора “Літопись Самовидца о войнах Богдана Хмельникаго и межоусобиях, бывших в Малой России по его смерти”, “Літопис” С.Величка, “Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки”, що разом складають комплекс “козацько-старшинських літописів”. Зауважимо, що автори цих творів використовували джерела більш раннього періоду, які до нас не дійшли. Зокрема, не виключається можливість використання ними Переяславського літопису I пол. XVII ст., який не зберігся, але про який згадують С.Величко та ряд науковців

XIX – XX ст. Безпосереднє значення для роботи над дисертацією мало також залучення так званих місцевих літописів монастирського походження – Львівського та Чернігівського. Зокрема, в першому докладно висвітлюється національно-визвольна боротьба козацтва на Переяславщині в 30-х рр. XVII ст.

Використовувалися компілятивні праці П.Симоновського [62, с.1-159] та російського дворянського історика О.Рігельмана [76], а також переказ В.Шевчука діаріуша ГВК 1722-1723 рр. [271, с.10-48].

Поєднання архівних матеріалів з опублікованими документами та науковими працями суттєво розширило джерельну базу дисертації і дозволило вирішити завдання, які поставив перед собою дисертант.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. Виникнення реєстрового козацького полку, його участь у національно-визвольній боротьбі українського народу (1625-1648 рр.)

З XVI ст. Переяславщина відігравала важливу роль в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї, найвагомішим серед яких було становлення козацького стану. Роль Переяславщини в генезі козацтва незаперечна. Джерела свідчать про зростання кількості козаків у цьому регіоні та їх активну участь у боротьбі з турецько-татарською агресією. Уже у 1546 р., у листі турецького султана Сулеймана II до польського короля Сигізмунда I, серед козаків, котрі здобували приступом Очаківську фортецю, називаються “Яцько і Мануйло” з Переяслава. Інший султанський лист, датований листопадом 1570 р. свідчить, що в Переяславі та в інших українських містах знаходилося більше 1000 татарських полонених [58, с.21, 48-51], захоплених козаками.

6 березня 1585 р. польський король Стефан Баторій надав князю Костянтину Острозькому “на Вкраини, за Днѣпромъ, городище мѣстце пустое, называемое Переяславъ” і дозволив йому “въ томъ то Переяславлю замокъ збудовати” [67, с.214]. К.Острозький пристосував частково зруйновані домонгольські укріплення до потреб оборони в умовах застосування вогнепальної зброї. Земляні вали було підсипано, зверху укріплено дерев'яним палісадом, рови розчищено, збудовано дерев'яні ворота [291, с.57]. З відбудовою фортифікаційних укріплень, населення Переяслава та околиць отримало надійний захист від постійних спустошливих набігів кримських татар. Разом із грамотою К.Острозькому на володіння Переяславом, місту було надане магдебурзьке право та ще ряд пільг [49, т.ІІІ, с.284-288].

У кінці XVI – на початку XVII ст. проходять інтенсивні процеси заселення Переяславщини за рахунок значного притоку населення з інших регіонів. За даними польського дослідника Е.Руликовського, у період між двома люстраціями Київського воєводства 1616 р. та 1622 р., на півдні воєводства виникло 35 нових населених пунктів [286, s.27]. Специфікою Переяславщини, яка приваблювала сюди переселенців, було заснування на цих порубіжних територіях значної кількості “слобод”, населення яких звільнялося на 10-30 років від сплати будь-яких повинностей.

Зростання населення Переяславщини та його відносна економічна незалежність спонукала до інтенсивного економічного розвитку Переяслава та інших містечок Переяславського староства. На початку XVII ст. “привілеями” польських королів Сигізмунда III від 6 жовтня 1620 р. та Владислава IV від 7 березня 1633 р. місту Переяславу були підтверджені “магдебургское право и другие права” [48, т.Х, с.517-532]. Міщани Переяслава звільнялися від сплати податків та будь-яких інших повинностей, крім військової служби, яку вони “конно и оружно” зобов’язані були нести при старості чи його наміснику [211, с.53-54]. 12 березня 1637 р. переяславські міщани отримали дозвіл відкривати цехи [48, т.Х, с.517-532].

Освоєння Переяславщини супроводжувалося масовим покозаченням населення. На думку дослідника В.Щербака, саме поступ колонізації на Подніпров’я (як державної, так і народної) поряд із посиленням соціального гноблення та поширенням ідеї набуття “козацьких вольностей” серед широких соціальних верств населення стали причинами зростання чисельності козацтва [273, с.119].

Покозачення населення “переяславської сторони”, яка стала місцем зосередження втікачів від кріпосницького гніту з інших регіонів, набрало значного поширення. За влучним висловом І.Крип’якевича, – “козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і у своїм поході показав

стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом” [172, с.44].

Джерела фіксують тенденцію до чисельного зростання козацького населення в містах і містечках Переяславського староства. У “Люстрації Київського воєводства” 1616 р. із населених пунктів Переяславського староства, крім міста Переяслава, названі містечка Яготин, Гельмязів, Яблунів, Биків, Березань. Населення цих містечок ділилося шляхетською владою на “послушных”, тобто міщан, котрі відбували феодальні повинності, та “свавольных”, тобто козаків, які оселилися самостійно і не підпорядковувалися місцевій владі. Усього “послушных” дворів у Переяславському старостві нараховувалося 440, а “свавольных” – 180 [211, с.53-54].

У складі Черкаського староства, за люстрацією 1616 р., значилися містечка Піщане, Золотоноша, Домонтів та слободи Іркліїв і Кропивна [211, с.55] (згодом вони увійшли до Переяславського полку).

Друга люстрація Київського воєводства 1622 р., крім міст та містечок, які вже згадувалися, фіксує 25 сіл та хуторів Переяславського староства: “...Стульпяки, Харково, Войтово, Любаров, Скобцы, Махово, Борщова, Дубники, Пристронне, Лазорчиц, Волчково, Городище, Гланишове, Юнище, Стружкова, Помолкле, Соснова, Денисово, Полежае, Беспальце, Каленниково, Цыбле, Поповце, Каратула, Лис село при Яготине”. У них проживало лише 280 “послушных” підданих, які відбували феодальні повинності, а решту становили козаки, “... которые имеют земли и всякое имущество. От них нет никакого дохода и послушенства; имеется же их свыше 1 000” [52, т.1, с.37].

Серед сіл Канівського староства, які знаходилися на Лівобережжі і теж незабаром увійшли до Переяславського полку, згадуються “Кероберде, Леплявы, Прохорово”. Село Решітки повністю перебувало у володінні козаків [52, т.1, с.36].

Про кількість козацького населення на території майбутнього Переяславського полку свідчать дані статистичної таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Кількісний та відсотковий склад козацтва в населених пунктах
Переяславського та Черкаського староств за люстраціями 1616 та 1622 рр.*

Населений пункт	1616 р.			1622 р.		
	Міщани	Козаки	Відсотковий склад козацтва, %	Міщани	Козаки	Відсотковий склад козацтва, %
Переяслав	300	700	70			
Биків	30	25	45,5			
Гельмязов	40	100	71,4			
Іркліїв	20	300	93,8	50	400	88,9
Кропивна	30	60	66,7	60	200	76,9
Богушкова Слобода				5	40	88,9

* Складено автором на основі документів, зокрема: “Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов”. – К., 1886. – Ч. VII. – Т.1. – С. 284-322; “Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.” – М., 1954. – Т.1: 1620 – 1647 гг. – С.36-55.

З таблиці видно, що в першій чверті XVII ст. козацьке населення міст, містечок та слобід Переяславського та Черкаського староств, які складатимуть Переяславський полк, становило в середньому 70 %.

З козацтвом, котре ставало дедалі вагомішою організованою військовою силою, не могла не рахуватися місцева адміністрація. Південноукраїнські старости, які вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі з татарською

загрозою, висунули ідею використання їх для прикордонної служби. З 20-х рр. XVI ст. спостерігаються заходи спочатку литовського, а потім польського урядів по залученню козаків до державної служби, що врешті привели до створення постійного козацького реєстрового війська. Його планувалося використовувати для захисту південних кордонів Речі Посполитої від постійних набігів кримських татар, для військових походів проти сусідніх держав (з якими Польща майже постійно вела війни), а, головне, з його допомогою тримати в покорі козацьку “вольницю”, яка зосереджувалася в пониззі Дніпра.

Восени 1578 р. реєстровим козакам було передано у володіння містечко Терехтимирів із Зарубським монастирем, розташовані на правому березі Дніпра, навпроти Переяслава. Тут знаходився арсенал, а також шпиталь для старих та поранених козаків. Терехтимирів став своєю столицею реєстрового козацтва [58, с.1].

Переяславське реєстрове козацтво брало активну участь у військових походах, впливаючи тим самим на міжнародні події. Так, переяславські козаки брали участь у поході 20-ти тисячного козацького війська П.Сагайдачного на Москву. Серед полонених козаків у Москві на початку 1619 р. значилися 9 козаків із Переяслава, 2 – із Борисполя, 2 – із Басані, 7 – із Золотоноші, 4 – із Баришівки, 1 – із Березані [56, с.225-227].

Зростання вагомості реєстрового Війська Запорозького у військовій системі Речі Посполитої, його боротьба за свої права з одного боку та намагання польського уряду посилити над ним свій контроль з іншого, призводять до запровадження козацького військово-територіального устрою на більшій частині території “городової” України.

Довгий час поділ реєстрового війська на територіальні полки та сотні приписували так званій “реформі” короля Стефана Баторія. Зокрема, такі дані знаходимо в козацьких літописах XVIII ст. Самійла Величка [51, т.1, с.40] та Григорія Грабянки [63, с.26]. Дворянський історик О.Рігельман теж був впевнений, що Стефан Баторій “набрал сего ради в добавок к прежним козакам

изо всей Украины выбранных 10 000 человек казаков же и оных порядочным войском учредил... также установил войсковую старшину, по гетмане обозного, судью, писаря, есаула, хорунжего, потом полковников, сотников и отаманов” [76, с.62]. М.Максимович вважав, що “Стефан Баторий дал новое деление казачим полкам в 1575 году. Было определено 10 полков козацкого войска – именно семь полков на правой стороне Днепра, и три полка на левой стороне Днепра: Переяславский, Полтавский, Миргородский” [190, с.605]. В.Антонович стверджував, що після реформи Стефана Баторія козаки становили регулярні полки, “яких було шість по тисячі чоловік у кожному” [84, С.55]. Відомий дослідник історії козацтва Д.Яворницький мав сумнів щодо реорганізації реєстрового війська в 1576 р. і схилився до думки, що більш вірогідною є дата – 1583 р. [274, т.2, с.44].

М.Грушевський вважав, що зовсім неправомірно від реформи короля С.Баторія виводили козацький реєстр з 6 тисяч, поділ на полки і т.д. Усі ці явища набагато пізнішого часу [116, с.158].

За влучним висловом М.Кордуби, – “вага Баторієвої і попередніх реформ була зовсім не там, де її дошукувалася досі історична традиція (тобто в області воєнної організації козацтва), а головно лиш у суспільній сфері, витворюючи серед українського населення окрему правно привілейовану суспільну козацьку верству” [84, с.56].

Сучасні вітчизняні вчені В.Голобуцький [110, с.278], В.Сергійчук [234, с.26-27], В.Щербак [273, с.130], В.Смолій та В.Степанков [276, с.44] вважають, що запровадження військово-територіального поділу козацтва відбулося після підписання Куруківського трактату, скріпленого підписами козацької старшини в листопаді 1625 р. на Ведмежих Лозах. За Куруківською угодою козаки мушили скласти правильні реєстри, які не перевищували б 6 000 із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. У документі говорилося, що серед козацької старшини повинні бути 6 полковників, 6 полкових осавулів та 60 сотників [49, т.І, с.288]. В.Сергійчук припускає, що козацькі реєстрові полки

були утворені на основі однойменних староств Київського воєводства, але згадку про Переяславський полк відносить до 1631 р. [234, с.26-27].

Погоджуємося з думкою вчених, що до 1625 р. сталого військово-територіального поділу реєстрового козацтва не було. Так, наприклад, відомі із джерел чотири реєстрові козацькі полки, які існували в 1613 р., називалися за іменами полковників [58, с.126-127], що вказує на відсутність приналежності полків до певної території. Аналогічне явище спостерігаємо і в тих 13 полках, які знаходилися під Хотиним у кінці серпня 1621 р. під проводом Петра Сагайдачного [58, с.250].

Переяславські реєстрові козаки жили в містах, селах, слободах, хуторах, їх очолювали отамани чи старші отамани (в більших містах). За 1617 р. маємо відомості про старшого отамана над переяславськими козаками Василя Нетесу та деяких “товариства молодців віри годних” – Хилька Зозулю, Никона Пархомовича, Герасима Тупеєнка, Федора Баланчу і Супруна Лазоренка [17, арк.7]. Ще одним свідченням відсутності територіального полку в Переяславі може слугувати люстрація 1622 р., де зазначається, що міщани “...обязаны для каждого похода снарядить 200 лошадей под своей хоругвью и непрерывно нести охрану” (Міщани Яготина виставляли 61 вершника) [52, т.1, с.37].

Отже, найвірогіднішою датою запровадження військово-територіального поділу реєстрового козацтва і заснування Переяславського полку є 1625 р. [136, с.182].

В.Щербак вважає, що створення шести територіальних полків мало за мету зобов’язати реєстрове козацтво поліційними функціями перед зростаючим народним рухом не лише на Січі, а й на волостях [273, с.235]. Проте, впровадження полково-сотенного устрою значною мірою сприяло усвідомленню козацтвом себе як окремого стану, а території цих полків – як окремішнього козацького регіону. Саме ця територія в середині XVII ст. стала адміністративно-територіальною основою Української козацької держави.

Переяслав та інші містечка Переяславського староства, крім військово-оборонних функцій, набули віднині ще й функцій адміністративно-управлінських, перетворившись у полкове місто та сотенні містечка.

Рядові реєстрові козаки Переяславського полку, котрі перебували на військовій службі Речі Посполитої, зобов'язувалися за першою вимогою старшого Війська Запорозького (реєстрового) прибути на місце збору, маючи при собі зброю, бойове спорядження, провізію і все необхідне для тривалого походу чи служби.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. Середнє Подніпров'я, зокрема, Переяславщина, стало ареною жорстокої боротьби козацтва з польською шляхтою за свої права та “вольності”. Козацтво не обмежувалося задоволенням своїх станових інтересів, воно очолило національно-визвольну боротьбу всіх верств українського суспільства за незалежність та національну державність. У цей час простежуються спроби встановити “козацькі порядки” (тобто принципи козацького самоуправління) на “волості”. Уже під час першого повстання під проводом Криштофа Косинського, коли козаки “... здобули силою ... прикордонне місто і замок Переяслав, вбили доценту багато шляхти і місцевого люду разом з тамтешнім намісником ...” [58, с.69], було ліквідовано місцеві органи влади та встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. У 1625 р. польський король визнавав, що в містах і містечках “його королівської милості” все управління, вся влада в козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права [58, с.285]. Таким чином, козацтво започаткувало розвиток державотворчої ідеї у формі надання певного політичного статусу козацькому регіону – Середньому Подніпров'ю [93, с.74].

Незважаючи на загальновизначені привілеї, надані реєстровим козакам Переяславського полку, їх права на місцях всіяко урізалися польською владою. Значні матеріальні затрати на придбання зброї, бойового спорядження та провізії, необхідних для несення військової служби; неодноразові затримки платні; свавілля шляхти, яка часто здійснювала “наїзди” на маєтності

реєстрових козаків, котрі перебували в поході; позбавлення козацьких вдів, чоловіки яких загинули на службі Речі Посполитої, засобів до існування – усе це далеко не повний перелік причин невдоволення реєстрового козацтва своїм становищем. Результатом цього стала участь реєстрових козаків Переяславського полку в козацьких війнах другої чверті XVII ст. Якщо полкова старшина залишалася вірною польському уряду, то основна маса рядового складу полку переходила на бік радикально налаштованих нереєстрових козаків. Д.Яворницький, підкреслюючи приналежність реєстрових і нереєстрових козаків до одного стану, наголошував на тісному зв'язку між ними протягом XVI – початку XVII ст. [274, т.2, с.17].

Переяславщина стала осередком національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом. Уже 1630 р. Переяслав опинився в епіцентрі воєнних дій між повстанцями на чолі з Т.Федоровичем (Трясилом) і польською шляхтою. Саме тут, “між Трубежем і Альтою”, Т.Федорович організував укріплений табір, що зумовлювалося необхідністю об'єднання сил повстанських загонів Лівобережної України та використанням Дніпра як оборонного рубежу [273, с.237].

Кровопрлитні бої під Переяславом тривали протягом трьох тижнів. Повстанські загони не давали можливості ворожим військам переправитися через Дніпро, знищуючи човни та байдаки, “... жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана” [185, с.106]. Героїчною сторінкою боротьби козацтва з польською шляхтою під Переяславом стало знищення повстанцями особистої охорони коронного гетьмана, так званої “Золотої роти”, добірної шляхетської корогви, що складалася зі 150 шляхтичів із найзнатніших родів [60, с.89].

Ще під Корсуном більша частина реєстровців перейшла на бік Т.Федоровича [110, с.281]. У квітні 1630 р. путивльські воєводи М.Бутурлін та В.Ляпунов інформували Посольський приказ про те, що “запорозские козаки из Запорог выгребли в Переяславль с пушками и к ним ... збираютца изо всех

городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, что были выписаны. А собрався ... выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков ...” [52, т.1, с.82]. Воєводи наголошували, що до запорозьких козаків у Переяслав із різних міст “... переписные козаки, что было переписано и сделано на 6 тысяч ... идут к ним же в збор” [52, т.1, с.82]. Це свідчить про активну участь реєстрового козацтва в боротьбі з польською шляхтою. За свідченням літописця, у польському війську коронного гетьмана Станіслава Конецпольського під Переяславом “ліпших людей”, тобто реєстрових козаків було лише 2 000, та й то “се був контінгент досить непевний, який при нагоді міг перекинутися до Запорожців” [115, т.8, с.108]. Отже, можемо з впевненістю говорити про участь більшої частини козаків Переяславського полку в повстанні Т.Федоровича.

На початку червня відбулася вирішальна битва, у якій козаки “у гетьмана Конецпольського в обозі забрали артилерію, багато Поляків в обозі побили, і перевози на Дніпрі зайняли й пороми на перевозах попалили...” [115, с.112]. Безвихідне становище змусило коронного гетьмана погодитися на переговори. За червневою угодою 1630 р., укладеною між козацькою старшиною і С.Конецпольським, козацький реєстр збільшувався із 6 до 8 тисяч козаків. В іншому – все залишалось відповідно до положень Куруківської угоди 1625 р. В угоді серед реєстрових полків згадується і Переяславський полк [216, с.45].

На відміну від реєстрової старшини, рядове козацтво було дуже невдоволене угодою з польською шляхтою. Конецпольський теж не збирався дотримуватись угоди і вже на початку 1631 р. розквартирував кватерне військо в козацькому регіоні, включаючи Переяславщину: “Сее зимы пришли из Польши на Украину к Киеву ляхи и стали в трех городках: в Быкове, в Березане, в Носовце” [52, т.1, с.102].

У відповідь, із Січі на “волюсть” знову вирушив Т.Федорович, до нього приєдналися козаки реєстрових полків. Севські воєводи на початку червня 1631 р. повідомляли: “... козаки ... запорожские и черкасы сошлись опять в сход

и стали в Черкасах, да в Переясловле, да в Каневе” [52, т.1, с.109]. Проте, на цей раз, задобрений обіцянками і підкупамі старшині вдалося втримати частину реєстровців від участі в повстанні. Похід козаків не мав успіху, Т.Федорович повернувся на Запорозжя. Разом із ним пішла частина реєстровців [110, с.287].

Польський уряд, бажаючи втримати в покорі козацьке військо, призначив гетьманом Івана Кулагу-Петражицького, який пообіцяв навести “порядок” у реєстрі. Однак, у 1632 р. на козацькій раді, в полі біля Маслового Ставу, козаки скинули Кулагу за те, що він “хотел обляшится к прежним черкасом, которые обляшились; а прежних черкас, которые отступили в лятскую веру, 1900 человек” [52, т.1, с.128] (йдеться про реєстровців, які воювали проти Т.Федоровича – А.І.). Нових полковників було вибрано з козаків, котрі повстали проти польської шляхти в 1630 р. [115, т.8, с.153].

На черговій раді, що відбулася в цьому ж році в Корсуні, був присутній “ис Переясловля полковник Олихвер” [115, т.8, с.153-154], перший, відомий з документів полковник Переяславського реєстрового полку. Очевидно, це відомий козацький ватажок Олефір Голуб, який у 1622 – 1624 рр. очолював реєстрове військо. Він же згадується як переяславський полковник за 1634 р. Маємо також відомості, що в цьому році полковим писарем був Михайло Лобковський, а городовим переяславським отаманом – Гордій Тупило [17, арк.5].

У лютому 1635 р. польський сейм ухвалив карати смертю кожного реєстрового козака, який перейде на сторону бунтівників. На сеймі 1636 р. магнати Східної України вимагали зовсім розформувати ненадійне на їх погляд реєстрове військо, але уряд і король відмовилися це зробити, боячись посилення могутності магнатів і не бажаючи втрачати дешево боєздатне військо. Магнати самочинно змушували реєстровців “до послушенства”, що послужило початком нового етапу боротьби козацтва з польською шляхтою, який розпочався в 1637 р. виступом Чигиринського реєстрового полку [273, с.241]. На чолі повстання став Павло Бут (Павлюк). Наприкінці травня 1637 р.

повстанці з'явилися в Черкасах і захопили артилерію реєстрових полків. У серпні, зупинившись у містечку Крилов, повстанці відправили до Переяслава дво- чи тритисячний загін під проводом полковників Семена Биховця і Карпа Скидана. Павлюк звертався до козаків Переяславського полку: ”Збирайтеся всі одностайно і до війська скупившись, з панами полковниками прибувайте, а там собі на все порадимо добре” [115, т.8, с.253]. У Переяславі за допомогою місцевих козаків була заарештована реєстрова старшина. Старшого реєстру, переяславського полковника Саву Кононовича, військового писаря Федора Онушкевича та багато іншої старшини за постановою козацької ради було страчено як зрадників [67, с.174]. На теренах північної Переяславщини діяло велике козацько-селянське ополчення під керівництвом полковника Богдана Кизима [273, с.243].

У своєму універсалі до місцевої влади від 24 серпня 1637 р. коронний гетьман і переяславський староста С.Конецпольський закликав карати не тільки реєстровців, “... которые присоединились уже к своевольной массе народа ...”, а й “... карать их жен и детей и дома их уничтожать, ибо лучше, чтобы на тех местах росла крапива, нежели размножались изменники е.к.м. (його королівської милості – А.І.) и Речи Посполитой” [52, т.1, с.179].

У грудні 1637 р. в битві під с.Кумейками повстанці, які не змогли вчасно зібрати воєдино всі свої загоны, потерпіли поразку. За доповідними коронному гетьману Потоцькому, у битві під Кумейками загинуло 1 200 реєстрових козаків, котрі воювали на стороні повстанців [115, т.8, с.282]. На кінець 1637 – початок 1638 рр. польські жовніри “побив де под Мошнами на бою козаков, и по иным по разным городкам побиваючи козаков, и козацких жон, и детей, сожгли поляки город Мошны, да Черкасы, да Боровицы, да Ирклеев, да Белоозерье” [52, т.1, с.186]. Багато переяславських козаків, втікаючи від переслідувань польської шляхти, перейшли в межі Московської держави [52, т.1, с.190].

Після того, як козацька старшина погодилася на капітуляцію, коронний гетьман Потоцький зразу ж призначив нову реєстрову старшину. Переяславським полковником та старшим реєстру було призначено Ілляша Караїмовича [67, с.208], котрий залишився вірним польській владі. Як і в попередніх козацьких війнах, на цей раз реєстрова старшина полку пішла на компроміс із урядом Речі Посполитої, основна ж маса рядового козацтва воювала на стороні повсталих.

Після капітуляції реєстрового війська, польська шляхта жорстоко розправилася з повстанцями та мирним населенням Лівобережжя. Незабаром було схоплено полковника Кизима [273, с.243], 2 – 3 тисячний загін якого діяв на Переяславщині в районі Іркліїва.

15 лютого 1637 р. польська влада, налякана тим, що на Запорожжі зібралося близько 5 тисяч козаків під проводом Карпа Скидана, спішно провела ревізію реєстру. Для цього в Терехтимирові було скликано реєстрову раду під наглядом переяславського полковника І.Караїмовича та урядового комісара в справах козацтва А.Кисіля. Ревізія кожного полку проводилась окремо. Лист А.Кисіля до С.Потоцького засвідчує певні структурні зміни у військово-територіальному устрої реєстрового війська: “Полковника миргородського ми скинули і взагалі скасували полк Яблоновського, як непотрібний, як то було давніше ... злучили ми його з полком Переяславським ...” [115, т.8, с.282]. Таким чином, територія ліквідованого Миргородського полку була передана Переяславському.

Незабаром на повній раді в Переяславі 11 (21) лютого було вирішено, що “на сторожі на Запорожу мали зіставати ся сим разом полки Чигиринський і Білоцерківський на чверть року, потім їх мали перемінити полки Черкаський і Переяславський ... і так далі переміняти ся що чверть року – аби кожного року всім полкам довело ся мешкати на Запорожу і ужити тої здобичи, котрою там займаються” [115, т.8, с.283].

Однак, військова експедиція проти низових козаків закінчилася невдачею. Польський ротмістр Мелецький, який керував походом, у рапорті до С.Потоцького вказував, що однією з причин невдачі було небажання реєстрових козаків воювати проти запорожців: “... козаків важко вжити проти їх народу, – як вовком орати” [60, с.98].

У березні 1638 р. польський сейм прийняв “Ординацію Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої”, що не тільки обмежила козацький реєстр 6 тисячами, а й ліквідувала більшість прав та привілеїв реєстрового козацтва. Віднині вищі посади в реєстровому війську перестали бути виборними: “Старшим комиссаром ... назначать ... человека шляхетского происхождения, опытного в военном деле, который поддерживал бы порядок в войске, предупреждал всякие бунты ... даже есаулы должны назначаться из шляхтичей ... непоколебимой добродетели и верности”. Тільки сотники і отамани мали обиратися з-поміж козаків “заслуженных нам и Речи Посполитой рыцарей” [52, т.1, с.257].

У грудні 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася “заклучна комісія з козаками”, на якій був визначений 6-ти тисячний реєстр, що складався із 6 полків: Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського і Корсунського.

Полковником Переяславського реєстрового полку став шляхтич Станіслав Олдаковський, “товариш” одної з хоругв” коронного війська, полковим осавулом – Левко Мокієвський [115, т.8, с.315]. Колишній переяславський полковник Ілляш Караїмович за збереження вірності польській владі був призначений військовим осавулом [67, с.279]. Козацька старшина, котра брала активну участь у повстанні, була значно понижена на посадах. Так, сотником Переяславського полку був призначений Федір Лутай (Лютий), який до цього був військовим осавулом.

Реєстр 1638 р., який зафіксував прізвища козацької старшини Переяславського полку, дозволяє кожну з десяти сотень, на які поділявся полк

[67, с.282], визначити за територіальною приналежністю. Дослідник В.Кривошея зробив першу спробу географічно локалізувати ці адміністративні осередки полку [161, с.48-51]. Йому вдалося визначити чотири сотні: Переяславську, Богушківську, Кропивнянську та Іркліївську. І.Кривошея, продовживши цю роботу, довела існування Лубенської, Березанської і Яготинської сотень [292, с.48]. Загалом ці два вчені змогли визначити 70 % сотень полку 1638 р.

Повідомлення про ліквідацію Миргородського полку та його злучення із Переяславським, про що згадувалося раніше, дозволяє зробити припущення, що залишки полку були реорганізовані в окрему Миргородську сотню Переяславського полку.

Вивчення родоводу двох представників старшини полку допомогло визначитися ще з однією сотнею. Реєстр 1638 р. фіксує полкового осавула Левка Мокієвського та сотника Северина Мокієвського. Рід Мокієвських належав до старовинних покозачених шляхетських родин. Джерела другої половини XVII ст. згадують Михайла Мокієвського, котрий до 1688 р. був баришівським сотником, а потім – писарем Переяславського полку. У 1687 р. він продав дім у Баришівці [21, арк.1], але продовжував володіти Борисполем та с.Кучаковим, про що дізнаємося з універсалу І.Мазепи від 10 листопада 1688 р. Гетьман велів Мокієвському передати село Кучаків Федору Сулимі, а із жителями Борисполя “якъ найскромнѣй обходитися”, не вимагати “для своїхъ потребъ имъ послушенства” [79, с.24-25]. Отже, первинним місцем проживання родини Мокієвських на Лівобережжі було місто Бориспіль, а тому не викликає сумнівів, що Северин Мокієвський був сотником саме в Борисполі. Отже, невідома сотня – Бориспільська.

Врахувавши попередній розвиток козацтва на Лівобережжі, з певною вірогідністю можна визначити останню сотню полку. Із значних козацьких центрів Переяславського староства залишається нелокалізованим єдиний –

містечко Биків. Тому можемо зробити припущення, що саме Биків був одним із сотенних центрів Переяславського полку.

Таким чином, можемо назвати всі десять сотень полку та локалізувати майже всіх відомих з реєстру старшин полку. У таблиці 2.2. представлений військово-адміністративний устрій полку 1638 р.

Таблиця 2.2.

Військово-адміністративний устрій Переяславського реєстрового полку
за реєстром старшин 1638 р.*

Сотня	Сотенний центр	Сотник	Отаман
Переяславська	м.Переяслав	Михайло Ворона	Іван Гладкий
Кропивнянська	м-ко Кропивна	Михайло Каша	Іван Зборовський
Іркліївська	м-ко Іркліїв	Масько Шашкевич	Гаврило Кулага
Богушківська	м-ко Богушівка	Михайло Залеський	Яцько Кияниця
Березанська	м-ко Березань	Остап Ліс овець	Невгад з Березани
Лубенська	м-ко Лубни	Грицько Ворона	
Яготинська	м-ко Яготин	Захар Яготинський	Льонецький
Бориспільська	м-ко Бориспіль	Северин Мокієвський	
Миргородська	м-ко Миргород	Дмитро Перехреста	
Биківська	м-ко Биків	Фесько Лютай	

*Складено автором на основі таких досліджень: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8. – С.316; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.ІІ. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С.48 – 51; Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648 – 1782). Дис... к. і. н.: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1998. – С.48.

Нелокалізованими залишилися отамани Михайло Болдко, Мисько Бут і Михайло Яненко.

Після придушення козацьких війн та впровадження “Ординації Війська Запорозького” 1638 р., Переяславський полк знаходився під пильним контролем з боку польської влади. Він зобов’язувався (по черзі з іншими реєстровими полками) нести прикордонну службу на Запорожжі “...для защиты той области и для того, чтобы препятствовать татарам переправляться через Днепр” [52, т.1, с.257]. Крім того, на полк покладалися поліцейські функції щодо нагляду за запорозькими козаками, він повинен був “... предостерегать, чтобы своеволие не скрывалось на островах и речках и оттуда не отправлялось в морские походы” [52, т.1, с.257]. За першою вимогою коронного гетьмана, полк мав прибути в “назначенный срок и место, смотря по нуждам Речи Посполитой” [52, т.1, с.257].

У період так званого “золотого спокою” становище реєстровців погіршувалося. На чолі полку перебували польські шляхтичі, зокрема, за березень 1644 р. маємо відомості про переяславського полковника Адама Душинського [28, арк.164].

В історичній літературі побутує думка, що певний час переяславським реєстровим полковником був Михайло (Станіслав) Кричевський [148, с.32], проте документальних свідчень, які б це підтвердили, поки що не знайдено.

У січні 1648 р. на Запорожжі почалося повстання під проводом Б.Хмельницького, що поклало початок Українській Національній революції середини – другої половини XVII ст. Про те, що частина переяславської реєстрової старшини була обізнана з планами підготовки повстання свідчить втеча на Січ переяславського сотника Федора Лутая. Коли на Січ прибув Б.Хмельницький, то на о.Томаківка його із загоном запорожців зустрічав саме Ф.Лутай [110, с.360]. У Переяславі повстанці готували запаси зброї та продовольства.

Отримавши звістку про повстання, коронний гетьман М.Потоцький вирішив придушити його в самому зародку. Він наказав канівському полковнику, щоб той “... разом з полковниками чигиринським і переяславським

ішов яко мога спішно на Запороже, і разом з козацькою залогою приложив усі зусилля до того, щоб погромити “того бунтівника”, безоглядно, “в пень” стинаючи всіх учасників повстання” [115, т.8, с.179]. Оскільки комісар Я.Шемберк, не довіряючи реєстровикам, ще до розпорядження М.Потоцького розпустив їх по домівках, то організувати цей похід не вдалося [242, с.79]. Проте, М.Потоцький не відмовився від використання реєстровиків для придушення повстання. Знову були скликані реєстрові полки і приведені до присяги на вірність. Згідно розробленого плану, син коронного гетьмана Стефан Потоцький із помічниками Я.Шемберком та поручиком гусарської корогви С.Чарнецьким 21 квітня вирушив на Запорожжя суходолом на чолі Переяславського і Білоцерківського реєстрових полків, десяти кварцяних і полкових корогв, надвірних корогв магнатів, добровольців і драгунів. Разом із обозними та слугами вони налічували до 6-7 тисяч осіб при 10 гарматах [246, с.83].

Інша частина війська – 4 реєстрові полки (Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський) під проводом полковників Кричевського, Вадовського, Гурського та військових осавулів І.Барабаша та І.Караїмовича, а також відділ німецької піхоти вирушили вниз по Дніпру на байдаках. Це угруповання нараховувало понад 4 тисячі осіб [246, с.83]. Обидва зағони мали об’єднатися біля фортеці Кодак. Це був авангард, за яким повинне було вирушити основне військо.

Те, що Переяславський полк був відправлений суходолом, а не на байдаках, дозволяє стверджувати, що він був кінним. На чолі полку перебував шляхтич Адам Душинський. Діставшись річки Жовті Води, козаки Переяславського полку отримали наказ здійснити розвідку місцевості.

Б.Хмельницький, дізнавшись про наступ ворога, вирушив із Січі. Попереду його війська рухалися татарські роз’їзди, які перехопили розвідувальні чати А.Душинського й розгромили його невеликий кіш на річці Саксагань [246, с.84]. Не взявши штурмом укріплений польський табір,

Б.Хмельницький перейшов до його облоги. Гетьман усвідомлював, що успішність його подальших дій буде в значній мірі залежати від того, на чиєму боці воюватиме професійне військо – шість реєстрових козацьких полків. Тому велику увагу Б.Хмельницький приділив агітації серед реєстровців.

4 травня реєстрові козаки, котрі прямували Дніпром, зупинившись біля Кам'яного Затону, провели чорну раду. На ній було вирішено перейти на бік Б.Хмельницького та повстанців. Реєстровій старшині, яка підтримувала польську владу, був винесений смертний вирок, зокрема, були покарані І.Караїмович та І.Барабаш [148, с.34]. За даними Д.Яворницького, повсталі реєстрові козаки на прохання Б.Хмельницького були доставлені кіньми Тугайбея до Жовтих Вод [274, т.2, с.182]. Однак, більш вірогідною видається версія І.Стороженка, за якою реєстровці піднімалися на байдаках до Княжих Байраків, а звідти суходолом направилися до табору Хмельницького [252, с.52].

12 травня реєстрові полки в бойовому лаштунку пройшли повз польські позиції, привітали гетьмана залпом із самопалів і ввійшли до його табору. Наступного дня козаки Переяславського і Білоцерківського полків, а також надвірні драгуни, що перебували в польському таборі, теж перейшли на бік повстанців [252, с.52]. Не зазнали успіху плани польського уряду щодо використання Переяславського та інших реєстрових полків для придушення повстання. У цей переломний момент козаки перейшли на сторону повсталого народу і розпочали боротьбу проти коронного війська. Об'єднання реєстрового і нереєстрового козацтва сконсолідувало весь козацький стан, що мало важливе значення для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби.

Отже, Переяславщина відіграла важливу роль у становленні та генезі козацького стану. Встановлено, що в першій чверті XVII ст. козацьке населення найбільших містечок Переяславського староства становило в середньому 70 %. Поширення козацтва на “переяславской стороні” та намагання польського уряду поставити його під свій контроль зумовили виникнення Переяславського

козацького реєстрового полку. Найбільш вірогідна дата його заснування – 1625 р.

Полк сформувався на теренах Переяславського староства, але його межі були дещо вузчі за територіальні межі староства, що було пов'язане з паралельним існуванням деякий час на цій території Миргородського реєстрового полку.

Порушення з боку польської влади прав та привілеїв реєстрових козаків призвело до того, що рядове козацтво полку взяло активну участь у козацьких війнах другої чверті XVII ст., а Переяславщина стала одним із центрів національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом.

Після придушення козацьких війн та впровадження “Ординації” 1638 р., становище переяславського реєстрового козацтва значно погіршилося. За реєстром 1638 р. полк складався з десяти сотень, які формувалися за територіальним принципом. Аналіз джерел та вивчення на їх основі родоводів представників козацької старшини полку дозволили локалізувати три сотні, які залишалися невідомими до цього часу.

З початком Української Національної революції середини XVII ст. Переяславський полк перейшов на сторону повстанського війська Б.Хмельницького, що стало закономірним результатом попередньої боротьби переяславського козацтва за національне та соціальне визволення з-під польсько-шляхетського гніту.

2.2 Переяславський полк – військова та територіально-адміністративна одиниця козацької держави Б.Хмельницького (1648 – 1657 рр.)

Залучення на сторону повстанців шести реєстрових полків було вагомою стратегічною перемогою гетьмана Б.Хмельницького. Посиливши свою армію Переяславським та іншими реєстровими полками, 16 травня 1648 р. Б.Хмельницький у жорстокому бою в урочищі Княжі Байраки здобув блискучу перемогу над авангардом польського війська. Важливим надбанням воєнного

мистецтва української армії стало використання передового загону татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття головних сил козацької армії, застосування оперативного маневрування з метою створення вигідних умов для розгрому ворога, а також тактичного маневрування на полі бою, зокрема, гарматним вогнем [252, с.51].

Знищивши авангард польських сил, Б.Хмельницький продовжував втілювати в життя стратегічний план щодо розгрому ворога по частинах. Для цього він стрімким маршем вирушив під Корсунь, де з обозом зупинилося військо коронного гетьмана М.Потоцького. Наперед гетьман вислав загін (полк М.Кривоноса та частину татар), з метою затримати противника і прикрити підхід основних сил козацької армії. У Б.Хмельницького виник задум виманити противника з табору та завдати йому вирішального удару на марші [246, с.87].

Після перших сутичок, польське командування, дезінформоване підсланим козаком, вирішило залишити вигідні позиції під Корсунем і розпочати відступ до Богуслава. 20 травня польське військо, потрапивши в підготовлену козаками засідку в Гороховій Діброві, було вщент розгромлене.

Погоджуючись з тезою, що велике значення в досягненні перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем мало укладення воєнно-політичного союзу з Кримським ханством та залучення до боїв татарської кінноти Тугай-бея, вважаємо, що в історичній літературі не отримала належної оцінки роль у цих битвах Переяславського та інших реєстрових полків.

Перехід на бік повстанської армії шести боєздатних козацьких полків став одним із вирішальних чинників у здобутті перемог. Саме завдяки участі в боях Канівського, Корсунського, Черкаського та Чигиринського полків Б.Хмельницькому вдалося створити оперативно-тактичну перевагу козацької армії над польською в піхоті. Визначну роль відіграли також Переяславський та Білоцерківський полки, які, будучи кінними, разом із татарською ордою створили перевагу повстанського війська в кінноті та забезпечили можливість оперативного маневрування козацьким військом.

У результаті успішних дій повстанського війська під Жовтими Водами і Корсунем була ліквідована польська армія в Україні та склалися сприятливі умови для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби українського народу.

Після цих перемог Б.Хмельницький направився до Білої Церкви, де зосередився на організації регулярної армії із численних повстанських загонів. В Україні поширювався процес покозачення населення, проте основою війська Б.Хмельницького залишалися реєстрові полки. Польські хроністи свідчать, що на даному етапі гетьман неохоче приймав до війська селянські ватаги: "...ще більше хлопів руських до них прибувало, але Хмельницький їх до плуга назад відсилав" [115, т.8, с.195]. Це й зрозуміло, адже війську потрібні були, у першу чергу, козаки, котрі розумілися на військовій справі і мали досвід ведення воєнних дій. Тому найбільше уваги і зусиль гетьман приділяв реорганізації та доукомплектації старих реєстрових полків, які перейшли на його сторону. З цього часу, поруч із Чигиринським, Черкаським, Корсунським, Канівським та Білоцерківським, Переяславський полк став військовим підрозділом української визвольної армії. Крім того, козаки і старшина Переяславського та інших корінних реєстрових полків були тим потенціалом, який Б.Хмельницький використовував для забезпечення професійними військовими кадрами інших новостворюваних полків.

Тим часом, розгорталася визвольна боротьба українського народу, особливо на Лівобережжі. У червні загони повстанців зайняли Переяслав, стосовно чого М.Грушевський писав: "Ляхів тут (в Переяславі – А.І.) було дуже мало – самі урядники. Скоро тільки Хмель став перед ним, козаки, що тут були повбивали начальників Ляхів і заволоділи містом без битви і без суперечки" [115, т.8, с.29]. На початок серпня 1648 р. від польсько-шляхетського панування було звільнене все Лівобережжя [57, с.165].

Ще в березні 1648 р., під час переговорів з послами коронного гетьмана М.Потоцького, Б.Хмельницький вимагав вивести польське військо із

Задніпров'я та України й скасувати тут “управління Речі Посполитої” [52, т.2, с.16]. У травні 1648 р., після перемоги під Корсунем, гетьман виступав за створення удільної держави “по Білу Церкву”, де б “...до міст, замків і держав ні старости, ні воєводи не мали ніякого права” [121, с.19], тобто висунув програму політичної автономії для козацького регіону. З визволенням значної території України, найважливішою справою для Б.Хмельницького став територіально-адміністративний устрій звільнених земель, що було важливою складовою процесу утворення національної держави.

Здавна серед істориків існували хибні думки про тотожність адміністративно-територіального устрою в Україні до і після 1648 р. Зокрема, М.Слабченко стверджував, що козацька адміністрація замінила лише один термін (“староство”) на інший (“полк”) [240, с.50]. М.Василенко наголошував, що староства та полки були тотожними в географічному відношенні, але кардинально відрізнялися за внутрішнім устроєм [100, с.112]. І.Крип'якевич вважав, що козацька адміністрація взяла за основу традиційний адміністративно-територіальний устрій, запроваджений польським урядом у попередні часи. На його думку, три придніпрянські воєводства (Київське, Брацлавське та Чернігівське), які поділялися до 1648 р. на 9 повітів, стали основою створених Б.Хмельницьким 16 територіальних полків. Назва кожного полку походила від найменування повітів, староств або менших адміністративних одиниць, які вони мали раніше. Зокрема, на території Переяславського повіту утворилися Переяславський та Прилуцький полки (?) [171, с.123-148].

Вважаємо, що Переяславський полк, як адміністративно-територіальна одиниця Української козацької держави, сформувався на теренах колишнього Переяславського староства, певною мірою успадкувавши сотенний поділ, який існував у полку до 1648 р. На користь цього свідчить збереження Переяславської, Березанської, Яготинської, Бориспільської та Биківської сотень, відомих ще з 1638 р. Межі полку були вужчі за межі староства (в

1648 р. на території колишнього Переяславського староства існував ще окремий Іркліївський полк [190, с.712] на чолі з Михайлом Телющенком) і значно ширші за межі колишнього реєстрового полку. Відсутність достовірних даних не дає змоги визначити точну кількість сотень у полку на 1648 р. та назвати імена козацької старшини полку за даний період.

Необхідно зауважити, що новий полково-сотенний устрій кардинально відрізнявся від попереднього польського, бо Б.Хмельницький, використавши досвід військово-територіального поділу реєстрового козацтва на полки та сотні, надав йому державного змісту. Полки стали не тільки військово-територіальною, а й адміністративно-територіальною одиницею, що, безумовно, було значним кроком на шляху до формування української державності [242, с.45].

Звільнена територія була поділена на відносно невеликі військово-адміністративні округи, менші, ніж воєводства і повіти, а тому здійснення керівництва на місцях було легшим і ефективнішим [193, с.54].

За словами Я.Дашкевича, полковий устрій України став “реальним символом окремішності, самостійності й самобутності тих частин України, які мали можливість зберігати й розвивати власний адміністративний лад, відмінний від устрою навколишніх держав” [125, с.7].

Разом з тим, більшість дослідників історії Гетьманщини звертають увагу на військовий характер держави, що зароджувалася. На їхню думку, це була воєнізована держава, при формуванні якої сотенно-полкова система козацької армії механічно переносилася на адміністративно-територіальну, а вищі й середні козацькі чини складали верхівку і привілейовану частину нової соціальної структури. Причиною було те, що держава формувалася в умовах війни і її першорядним завданням був захист від зовнішньої загрози [275, с.59]. На початковому етапі розвитку Української Національної революції воєнізована держава довела свою життєдіяльність, отримавши блискучі

перемоги над Річчю Посполитою, але надалі військовий характер держави, який зберігся в Гетьманщині, породжував численні проблеми.

Не менш важливою, при дослідженні процесу формування Переяславського полку як військової та територіально-адміністративної одиниці Української козацької держави, видається проблема визначення хронології та послідовності цього процесу, тобто, питання про те, чи був Переяславський полк із самого початку Української Національної революції водночас військовою і адміністративно-територіальною одиницею, чи – лише військовою. На сьогоднішній день в історичній науці немає єдності в поглядах на це питання. Значна частина істориків схиляється до думки, що полки набули статусу адміністративно-територіальних одиниць лише після Зборівської угоди 1649 р. О.Компан вважала, що паралельно існували два види полків, одні з яких були виключно адміністративно-територіальні, а інші – суто військові [144, с.94].

Слушною видається думка В.Смоля та В.Степанкова про те, що заміна польського адміністративно-територіального устрою українським полково-сотенним проходила в різних регіонах неодноразово й не з однаковою інтенсивністю, і, у першу чергу, ця заміна відбулася на території традиційного козацького регіону [245, с.35], до якого, безумовно, відносилася Переяславщина. Тому вже влітку 1648 р. Переяслав став центром військової, адміністративно-територіальної та судової округи звільненої території України – Переяславського полку [85, с.92], що ще раз засвідчує історичну роль Переяславщини, яка протягом кількох століть була територіальним ядром українського етносу і відігравала визначну роль у процесі державотворення.

Переяславський полк як військова та адміністративно-територіальна одиниця ділився на сотні, які, у свою чергу, ділилися на курені. На чолі полку стояв полковник, який одночасно був військовим командиром та головою цивільної адміністрації [213, с.3]. Йому підлягали не лише козаки, а й інші верстви населення на території полку. Полкову старшину разом із полковником

складали обозний, суддя, писар, осавул (чи два осавули) та хорунжий (другий хорунжий - прапорщик). У сотнях полку військово-адміністративні функції покладалися на сотників та сотенну старшину, яка складалася з писаря, осавула та хорунжого. На чолі куренів стояли курінні отамани, а козаки окремих сіл підлягали сільським отаманам. Отже, внутрішня організаційна структура Переяславського полку, а також номенклатура чинів його полкової та сотенної старшини була розрахована на несення як військових, так і цивільних функцій.

Мобілізація старшини та рядових козаків Переяславського полку до війська відбувалася за територіальною ознакою. Територіальний принцип комплектування полку зберігся протягом усього часу його існування. Організація комплектування та мобілізації полку йшла за системою: ГВК – полкова канцелярія – сотенна канцелярія – курінний отаман. Таким чином, кожна адміністративно-територіальна одиниця полку під час мобілізації була основою і джерелом комплектування військових одиниць. Однак, не зважаючи на те, що мобілізація починалася в куренях, основною організаційно-тактичною одиницею була сотня. Курінь, за своєю малочисельністю, ніколи не виступав як тактична одиниця, але завжди виконував адміністративно-господарчо-організаційну функцію [86, с.40].

Місцем збору сотенної команди, як правило, було сотенне місто чи містечко, а полку – полкове місто. Протягом існування Гетьманщини полкове місто Переяслав неодноразово ставало місцем збору не тільки Переяславського полку, а й усіх лівобережних полків [52, т.3, с.115-116].

Оскільки воєнно-адміністративні козацькі органи не могли охопити всіх функцій складного державного життя, продовжували існувати або створювалися міські органи влади [193, с.51]. У Переяславі, який за часів Речі Посполитої користувався магдебурзьким правом, продовжували функціонувати оновлені органи самоврядування – вїйт, бургомістри, колегія райців і колегія лавників, а в містах і містечках Переяславського полку, які магдебурзького права не мали – діяли ратуші.

Тим часом польський уряд сформував нову армію для наступу на Україну. У вересні 1648 р. Переяславський полк, серед 12 полків армії Б.Хмельницького, брав участь у битві козацького війська з польською армією під Пилявцями. У кожному з козацьких полків, за свідченням джерел, було не менше 15 тисяч осіб [57, с.123]. Реально оцінивши співвідношення сил, а саме: погане озброєння, відсутність достатнього військового вишколу в новостворених полках, а головне, брак кінноти, Б.Хмельницький вдався до тактики активної оборони табору з наступною підготовкою потужного контрудару [246, с.105-106]. 23 вересня, скориставшись підходом 5 тисячної татарської орди, гетьман провів скоординований широкомасштабний наступ на противника, у результаті якого багаточисельне військо Речі Посполитої в паніці полишило поле битви. Високі бойові якості Переяславського та інших корінних полків, які залишались основною ударною силою повстанського війська, у ході битви забезпечили як стримування противника (артилерія), так і силу спільного з татарами кавалерійського удару (кіннота).

Після Пилявецької перемоги, Переяславський полк у складі козацького війська здійснив похід на західноукраїнські землі, взявши участь в облозі спочатку Львова (8-26 жовтня), а згодом – Замостя (6-21 листопада). Внаслідок походу був звільнений увесь західноукраїнський регіон, де розпочалося формування українських державних інституцій [252, с.202-210]. Однак, незабаром Б.Хмельницький припустився стратегічної помилки: замість того, щоб закріпитися на західних кордонах, армія Б.Хмельницького відійшла на Подніпров'я, тим самим послабивши воєнно-економічний потенціал української держави, що формувалась.

Після відходу основних сил української армії із західноукраїнських земель, організацією боротьби повсталого народу Волині проти польської шляхти займався Тиміш Хмельницький разом із переяславським наказним полковником Андрієм Романенком [263, с.111].

У період недовгого перемир'я, яке наступило з грудня 1648 р., Переяславський полк та полкове місто стали ареною важливих політичних подій. Б.Хмельницький обрав Переяслав однією із своїх головних резиденцій. На нашу думку, це обумовлювалося тим, що місто, яке було єдиним старовинним козацьким полковим центром Лівобережжя, являло собою добре укріплену фортецю і було віддалене від лінії розмежування з Річчю Посполитою. Крім того, життя гетьмана було тісно пов'язане з Переяславом. Він добре знав це місто, мав тут свою садибу [85, с.92] (знаходилася неподалік Успенської полкової церкви) [237, с.5]. Перша дружина гетьмана, Гафія Семенівна Сомко (сестра майбутнього наказного гетьмана Якіма Сомка), була родом із Переяслава.

У лютому 1649 р. Б.Хмельницький приймав у Переяславі польсько-шляхетське посольство на чолі з А.Кисілем. За угодою, укладеною між Б.Хмельницьким і польськими комісарами 14 лютого 1649 р. в Переяславі, коронні війська та війська Великого Литовського князівства не мали права "... вступати із жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять..." [22, арк.2-3].

На думку В.Смоля та В.Степанкова, у Переяславі Б.Хмельницький, переосмисливши результати попередньої боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки розробив основні принципи національної державної ідеї, що стала визначальною для українського народу протягом наступних століть [245, с.48]. Саме в Переяславі гетьман сформулював програму дій, націлену на створення власної незалежної держави в межах усіх українських етнічних земель: "Визволю з лядської неволі народ весь руський ... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи" [52, т.2, с.118].

Важливу роль у становленні молодого української держави, налагодженні дипломатичних зв'язків з іншими країнами відіграла старшина Переяславського полку. Весною 1649 р. в Переяславі активно велися

переговори з трансільванськими, турецькими та волоськими емісарами [193, с.42]. Б.Хмельницький відправив до трансільванського князя Юрія (Дердя) II Ракоці козацьке посольство на чолі з писарем Переяславського полку Павлом Тетерею* для організації українсько-трансільванського військово-політичного союзу. Саме П.Тетеря заклав підвалини українсько-трансільванських дипломатичних стосунків, які незабаром переросли у військовий союз [124, с.347-364]. Як досвідчений дипломат того часу, він і надалі відігравав значну роль у налагодженні міжнародних зв'язків гетьманського уряду із сусідніми державами та у відстоюванні інтересів молодої української держави.

З 1649 р. на чолі Переяславського полку перебував Федір Лобода, про що свідчить статейний список московського посла Г.Унковського за березень – травень 1649 р. [52, т.2, с.161]. Полк складався з 27 корогв і ще 12 корогв перебували “на Севері” під командуванням наказного полковника Семена Грабянки [199, с.143]. Паралельне існування в полку урядів полковника і наказного полковника пояснюється складністю тогочасної воєнно-політичної обстановки та поєднанням військової і адміністративної влади в руках полковника. Необхідність оперативно вирішувати комплекс завдань, які постали із впровадженням нової військово-адміністративної системи управління, а також очолювати окремі підрозділи полку під час виконання ними бойових операцій покликала до життя співіснування цих урядів у полку.

Документи фіксують певні структурні та адміністративно-територіальні зміни в полковому устрої. Весною 1649 р. на території колишнього Переяславського староства існували окремі Миргородський та Кропивнянський полки. Миргородський полк утворився з колишніх Миргородської та Лубенської сотень Переяславського полку (відомих за реєстром 1638 р.). Навесні 1649 р. полк нараховував 25 корогв [199, с.143]. Кропивнянський полк був утворений внаслідок злиття Іркліївського полку (колишня Іркліївська сотня

* Тетеря (Моржковський) Павло Іванович. 1648 р. – писар Переяславського полку, 1653 – 1658 рр. – переяславський полковник, 1663 – 1664 рр. – гетьман Правобережної України.

Переяславського полку за реєстром 1638 р.) та частини Лубенського [75, с.13]. Він теж нараховував 25 корогв [199, с.143].

У цей же час до Черкаського полку була передана Богушківська сотня, очевидно, з метою підсилення лівобічної частини полку та зміцнення його тилів.

Територіальні втрати в Переяславському полку були компенсовані за рахунок поповнення його семи сотнями, що виникли на теренах колишнього Остерського повіту (Остерської, Козелецької, Заворицької, Бобровицької, Носівської, Моровської та Гоголівської). Дані засвідчують, що в січні 1649 р. Прокіп Горячка іменувався сотником Переяславського полку та старшим над усім Остерським повітом [157, с.54].

У травні 1649 р. підрозділи Переяславського полку на чолі з наказним полковником А.Романенком протистояли наступу війська польного гетьмана А.Фірлея на південно-східну Волинь. Бої відбувалися в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Остроколі та в інших містах. Про напруженість боїв, у яких брав участь Переяславський полк, свідчить той факт, що під Зв'ягелем він втратив усю полкову артилерію.

Б.Хмельницький, завершивши мобілізацію армії, вирушив назустріч ворогові, що змусило польське військо відступити до Збаража. Вранці 10 липня військо Хмельницького та 30-40 тисячна татарська орда Іслам-Гірея несподівано з'явилася під Збаражем. Розпочалась облога повністю оточеної фортеці. Протягом місяця українські частини провели сім штурмів, серед яких генеральний наступ 6 серпня [242, с.95]. Активну участь у цих боях брав Переяславський полк на чолі з Федором Лободою [69, с.48]. Архівні дані, віднайдені Ю.Мициком у Бібліотеці Чарторийських у Кракові, свідчать, що при облозі Збаража в полку знаходилося 6 полкових гармат [69, с.49].

На допомогу обложеним у фортеці вирушив з-під Любліна польський король Ян II Казимир із 30-ти тисячним військом. Гетьман, залишивши під Збаражем частину козацьких полків, з головними силами рушив назустріч

королівській армії під Зборів, вирішивши атакувати її на марші. Основні сили українських і польських військ зустрілися під Зборовим на річці Стрипі. 15 серпня відбулася запекла битва, де українське військо завдало ворогу одночасного удару з фронту і тилу. Польські війська зазнали великих втрат, королівська армія опинилася в катастрофічному становищі.

У цій ситуації Ян Казимир запропонував кримському хану розпочати переговори, на що той швидко погодився. Кримське керівництво було зацікавлене в збереженні нестійкої рівноваги сил в українсько-польському протистоянні, що забезпечувало б посилення позицій Криму та давало можливість без перешкод грабувати українські землі. Кримський хан заявив, що в разі відмови гетьмана підписати договір з королем, татари можуть виступити на боці польського короля [48, т.ІІІ, с.394-395].

Одним із головних моментів переговорів було питання про чисельність козацького реєстру. Кримський хан пропонував польській стороні визнати реєстр у кількості 40 тисяч осіб. Б.Хмельницький, у розробленому ним та козацькою старшиною проекті, вимагав від Польщі повного скасування обмежень на чисельність реєстрового козацтва [246, с.137-138].

Під тиском кримського хана Б.Хмельницький змушений був укласти 18 серпня 1649 р. Зборівську угоду, за якою козацький реєстр обмежувався 40 тисячами. Для обговорення питань, пов'язаних із складанням реєстру, у жовтні 1649 р. під Каневом на р.Росаві гетьманом була проведена рада з козацькою старшиною та козаками [52, т.2, с.281]. Результатом ради була реорганізація козацьких полків: їх кількість була зменшена до 16, кількість сотень в полках теж була обмежена.

За реєстром 1649 р. в Переяславському полку перебувало 20 сотень, отже, кількість сотень була скорочена майже вдвічі (з 37 до 20). Сотні полку умовно можна поділити на дві групи. Першу групу становили Переяславські міські сотні, до яких відносилися Першополкова сотня, або полкове товариство та 5 сотень полкових, які іменувалися за прізвищами сотників (Романенкова, Івана

Коваленка, Чикменева, Оверка Сидоровича, Івана Бабича). Другу – складала Переяславські периферійні сотні: Яготинська, Гельмязівська, Березанська, Биківська, Воронківська, Бориспільська, Баришівська, Басанська, Гоголівська, Богданівці, Козелецька, Остерська, Заворицька, Моравська. За реєстром у Переяславському полку нараховувалося 2 982 козаки [75, с.313-345], проте необхідно врахувати, що за угодою загальна кількість козаків була обмежена 40 тисячами, тому не всі козаки полку потрапили до реєстру, а лише ті, “которые служат старо и со всякую службу их будет ...” [52, т.2, с.281]. За чисельністю Переяславський полк посідав десяте місце серед 16 полків, але серед корінних, він знаходився на п'ятому, передостанньому місці (випереджаючи лише Білоцерківський). Статистичні дані таблиці 2.1. переконують, що питома вага козаків першої групи становила 42%, тобто, майже половина козаків належала до полкового міста.

Таблиця 2.3.

Кількісний та відсотковий склад козаків Переяславського полку
за реєстром 1649 р.*

Сотня	Сотенний центр	Кількість Козаків	Питома вага козаків у сотні, %
Першополкова	м.Переяслав	224	7,5%
Романенкова	м.Переяслав	219	7,3%
Івана Коваленка	м.Переяслав	226	7,6%
Чикменева	м.Переяслав	251	8,4%
Оверка Сидоровича	м.Переяслав	129	4,3%
Івана Бабича	м.Переяслав	202	6,8%
Яготинська	м-ко Яготин	152	5%
Гельмязівська	м-ко Гельмязів	128	4,3%

Березанська	м-ко Березань	124	4,1%
Биківська	м-ко Биків	141	4,7%
Воронківська	м-ко Воронків	101	3,4%
Бориспільська	м-ко Бориспіль	196	6,6%
Баришівська	м-ко Баришівка	111	3,7%
Басанська	м-ко Басань	80	2,7%
Гоголівська	м-ко Гоголів	157	5,8%
Богданівці	м-ко Богданівні	18	0,6%
Козелецька	м-ко Козелець	200	6,7%
Остерська	м-ко Остер	100	3,4%
Заворицька	м-ко Заворичі	110	3,7%
Моравська	м-ко Моровськ	131	4,3%
УСЬОГО:		2982	100%

* Таблицю складено автором на основі: Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук (голов. упорядник) та ін. – К., 1995. – с.313 – 345.

У територіальному відношенні Переяславський полк був на той час найбільшим не лише на Лівобережжі, а й в Україні. На заході він межував із Київським полком, крайніми містами тут були Моровськ, Остер, Заворичі, Баришполе, Воронків; з півдня – з Канівським і Черкаським полками (південні сотні полку Воронківська, Переяславська, Гельмязівська); зі сходу – Прилуцький, Кропивенський полки, крайні сотні із цього боку – Биківська, Яготинська, Гельмязівська; на півночі сусідив із Чернігівським і Ніжинським полками, крайні сотні – Моравська і Козелецька [171, с.142].

На 1649 р. Переяславський полк не був прикордонним, а знаходився, практично, у центрі звільненої території. У ході українсько-польської війни полкове місто Переяслав було одним із найбільших центрів постачання зброї і продуктів харчування всьому українському війську. Тут діяли великі майстерні, де пушкарі й шабельники виробляли та ремонтували зброю. Місто та його

околиці були осередком виробництва селітри, потрібної для виготовлення пороху. Саме це, уже в перший період війни перетворило Переяслав на головний центр артилерії. Після воєнних походів сюди звозилися гармати та “пороховий” і олов’яний скарб [238, с.72]. Військову артилерію обслуговували 300 гармашів. Переяславський полк мав і власну полкову артилерію [48, т.Х, с.520], про що вже зазначалося.

Незважаючи на те, що умови Зборівської угоди були не вигідні для України, укладення її засвідчило юридичне визнання Річчю Посполитою козацької держави в складі 16 козацьких полків та її кордонів в межах колишніх Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств.

Зборівський мир виявився недовготривалим. Воєнні дії 1651 р. розпочалися підступним нападом Польщі на Україну. У ніч із 9 на 10 лютого під проводом гетьмана М.Калиновського польські війська вторглися на Поділля [193, с.70]. Б.Хмельницький провів мобілізацію полків для відсічі ворога. Переяслав був одним із головних пунктів концентрації козацьких військ напередодні походу 1651 р. [85, с.54]. Дані за квітень 1651 р. засвідчують, що полк Гераська (наказного переяславського полковника – А.І.) нараховував 3 000 “конных” козаків.

Брацлавська кампанія для польського війська завершилася провалом. За місяць боїв і сутичок польська армія втратила половину складу – 6-8 тисяч осіб. Обидві сторони готувалися до вирішальної битви. З наближенням козацького війська, польська армія відступила до Берестечка “... заради кормів, харчів і заради місця для дачі бою” [57, с.476-477].

Переяславський полк брав участь у Берестецькій битві, яка розпочалася 28 червня 1651 р. Ще на початку червня 100 тисячне козацьке військо з-під Зборова через Вишневець рушило назустріч польським військам на Волинь. Воно складалося із 12 полків, у кожному полку було 5-6 гармат, у гетьманському резерві нараховувалося ще 30 гармат [193, с.72]. Польський шляхтич Р.Пясецький у своєму листі з табору під Берестечком наводив слова

перебіжчика про те, що Б.Хмельницький все військо перетворив у кінноту [57, с.479-480]. Гетьман, зважаючи на рівнинну місцевість, обрав тактику бою в укріплених таборах [246, с.159]. У боях 18 – 20 червня козаки успішно атакували польські війська, які втратили до 7 тисяч осіб. У вирішальний момент битви, татарські загони, очолювані кримським ханом Іслам-Гіреєм, не витримавши артилерійського вогню, втекли з поля бою, захопивши в полон Б.Хмельницького.

Залишившись без полководця, українська армія була оточена ворогом. Про тяжке становище козацького війська, яке потерпало від голоду та відсутності боєприпасів, свідчать дані протоколу допиту польською шляхтою полоненого козака Якіма Остерської сотні Переяславського полку [69, с.69-70]. Козацько-селянське військо протягом десяти днів під керівництвом полковників Ф.Джеджалія, М.Гладкого та І.Богуна героїчно відбивало всі атаки ворога. Під командуванням наказного гетьмана І.Богуна через непрохідні болота і р.Пляшівку було збудовано три переправи [48, т.ІІІ, с.476-479]. В ніч на 10 липня козацькі полки, ведучи ар'єргардні бої, зуміли вирватися з оточення. Хоч втрати в повстанців були значні, проте основні сили української армії були врятовані, а також вдалося зберегти майже всю артилерію [246, с.161].

У липні 1651 р. в наступ перейшли литовські війська, загрожуючи Україні з півночі. Незабаром був захоплений Київ. Переяславський полк, разом з Київським та Чернігівським, об'єднавшись із окремими козацько-селянськими загонами, у кінці серпня вів успішні бої проти ворога, у результаті чого 1 вересня Київ було звільнено від польсько-литовських шляхетських військ [85, с.53-54]. Спроби противника у вересні досягти перемоги під Білою Церквою закінчилися невдачею, і за таких обставин польське командування вирішило розпочати переговори. Б.Хмельницький, зважаючи на соціальні протиріччя в козацькому таборі та затримку підходу татар, змушений був укласти мир. 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір [60, с.225], за яким

територія Української держави обмежувалася Київським воєводством, а чисельність козацького реєстру зменшувалася до 20 тисяч.

Навесні 1652 р. Б.Хмельницький віддав наказ полковникам мобілізувати полки, готуючись розпочати боротьбу з Річчю Посполитою “ще до Великодня” [172, с.118]. Польський уряд, з метою не допустити воєнного союзу України з Молдовою, направив в Україну величезну армію на чолі з гетьманом М.Калиновським, яка розташувалася табором на березі р.Буг біля гори Батіг [91, с.123].

Б.Хмельницький вирушив із Чигирин назустріч із татарською ордою. Об’єднавшись із татарським військом, гетьман попрямував на Умань, а вперед вислав частину війська на чолі із сином Тимошем. Військо Тимоша Хмельницького складалося з козацьких полків загальною чисельністю 15 тисяч чол., а також 20 тисяч татарської кінноти. Тимош розділив своє військо на 3 однакові частини. Авангард (5 тисяч татарської кінноти) очолив Нурредін-султан, ар’єргард (14 тисяч татарської кінноти) – Карат Мурза. Головні сили склали Переяславський, Чигиринський, Корсунський та Черкаський полки [253, с.52].

1 червня авангард українсько-татарського війська розпочав бої з противником. Незабаром підійшов Б.Хмельницький з обозом. Оскільки табір М.Калиновського був занадто великий і поляки не могли захищати його по всьому периметру, гетьман вирішив атакувати його з усіх боків.

2 червня козацько-татарське військо розпочало атаку і змусило ворога відступити в табір. Оточивши його, козаки вдарили з усіх боків і в кількох місцях прорвали ворожу оборону. Бій точився цілий день і завершився повним розгромом польської армії. У Батозькій битві полягло майже все польське військо та німецькі найманці. Українські війська зайняли територію України до р.Случ, відновивши функції національних органів влади [246, с.167].

У січні 1654 р. полкове місто Переяслав стало місцем проведення ради, що ввійшла в історію під назвою Переяславська рада, і стосовно якої в

історичній науці продовжують існувати діаметрально протилежні погляди і оцінки. Не звертаючись до загальновідомих фактів і не роблячи широких узагальнень, зупинимося на ролі, яку відіграв у цих подіях Переяславський полк.

Як відомо, московське посольство на чолі з В.Бутурліним 1 листопада 1653 р. прибуло до Путивля і чекало подальших вказівок. Б.Хмельницький повинен був повідомити, яке місто буде обране для зустрічі і ведення переговорів. Незабаром у Путивль прибув посланець гетьмана кальницький полковник І.Федоренко, котрий за дорученням Б.Хмельницького повідомив посольство: “А крест де гетману целовать, что им быть под государевою высокою рукою, в Киеве, в соборной церкви Софеи премудрости божиин, или в Печерском монастыре, или в Переяславле” [52, т.3, с.437]. Згодом, московське посольство отримало грамоту царя Олексія Михайловича від 17 грудня 1653 р. з наказом “идти за рубеж в Переяславль и ожидать гетмана в Переяславле” [52, т.3, с.442]. Отже, для проведення ради гетьман обрав старовинне місто Переяслав. Істориків завжди цікавило, чому саме Переяславу була віддана перевага Б.Хмельницьким .

Врахувавши результати новітніх наукових досліджень вітчизняних істориків, можна назвати декілька вагомих причин, що спонукали гетьмана проводити раду в Переяславі.

По-перше, логічним було приймати московське посольство в Переяславі, оскільки саме тут проходили переговори з польсько-шляхетським посольством у 1649 р.

По-друге, незважаючи на велике бажання московських послів провести переговори в Києві, Б.Хмельницький боявся це робити, знаючи про несприйняття київським духовенством союзу з Москвою.

По-третє, важливим аргументом на користь Переяслава було те, що переяславським полковником був Павло Тетеря. Якщо врахувати, що П.Тетеря входив до найближчого оточення гетьмана (був хрещеником Б.Хмельницького

[275, с.120]), то зрозуміло, що в Переяславі гетьман міг розраховувати на підтримку і активну допомогу в організації ради з боку Переяславського полку.

Незабаром посольство В.Бутурліна з'явилося на теренах Переяславського полку: “З Бикова на Басань, Баришівку і Війтівці (де заночували) останнього дня року поспіла місія до Переяслава. Скрізь її стрічали з церковною і воєнною парадною, а в Переяславі особливо. За п'ять верст перед містом перестрів полковник Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків чоловіка 600 або й більше – під короговою з музикою і з сурмами й бубнами” [115, т.9, ч.1, с.731].

На Переяславській раді з гетьманського штабу були присутні: судді Самійло Зарудний-Богданович і Федір Лобода (колишній переяславський полковник), обозний Федір Коробка, осавули Мисько і Павло Яненки та представники іншої старшини. Усього нараховувалось 3 обозних, 18 осавулів, 3 хорунжих, 13 писарів і 97 сотників. До Переяслава прибула незначна кількість козаків із Чигиринського (1), Корсунського (4), Канівського (3) полків.

Пізніше прибула нова делегація: кропивнянський полковник Джелалій, три старшини і 5 козаків цього полку, 11 старшин і сотників та 18 козаків із Ніжинського, Канівського, Корсунського полків, осавул і чотири сотники Брацлавського полку [115, т.9, ч.1, с.735-736].

9 січня 1654 р. в полковій Успенській церкві “... в присутності окольничого Олферьева окремо приведено до присяги старшину і козаків Переяславського полку і місто Переяслав. Присягав обозний, осавул, хорунжий, писар, отаман городовий, 14 сотників і 37 козаків Переяславського полку” [115, т.9, ч.1, с.742]. Усього, разом з Б.Хмельницьким та генеральним писарем І.Виговським, присягу прийняли “... войсковых судей и обозных, и полковников, и шляхты, и казаков, и мещан, всего 284 человек” [48, т.Х, с.293]. Отже, рада не була такою багаточисельною, як її змальовувала радянська історіографія.

В.Кривошея, підрахувавши старшин Переяславського полку, які присягали в Успенській церкві, прийшов до висновку, що їх питома вага

становила 84 %, тобто це було найвище представництво від полків [155, с.69]. Отже, можемо констатувати, що козацька старшина Переяславського полку майже в повному складі присягнула на вірність московському царю, а представництво рядових козаків було незначним. Переяславські козаки, як люди військові, котрі повинні виконувати накази, змушені були брати активну участь в організації і проведенні ради.

Що стосується самого міста Переяслава, то “від міста зложили присягу вїйт, бурмистр, писар, 20 міщан. Вїйт вимовлявся недугою, але його веліли на ліжку принести до церкви, і він другого чи третього дня помер, а міщан, що завзято відмовлялися, силою гнали до церкви” [115, т.9, ч.1, с.742]. Як бачимо, переяславські міщани чинили супротив приведенню їх до присяги. Теза радянської історіографії про всенародне схвалення ради не витримує критики.

Переяславська рада, особливо інцидент із присягою, показала розходження в поглядах української та московської сторони на факт союзу та його перспективи. Розуміючи це, Б.Хмельницький та козацька старшина вирішили добиватися від московського царя письмового підтвердження прав українського народу. На кінець січня – першу половину лютого козацька старшина виробила проект договору, який передбачав збереження за Україною, утвердженого в ході революції суспільно-політичного та соціально-економічного устрою. Одним із творців цього документа був переяславський полковник Павло Тетеря. Саме він, наприкінці лютого, разом із генеральним суддею Війська Запорозького Самійлом Зарудним-Богдановичем на чолі українського посольства відбув до Москви з так званими Просительними статтями, що склалися із 23 пунктів. У питанні воєнного будівництва, запропонований українською стороною проект угоди передбачав існування власних збройних сил – козацького війська. У разі перебування цього війська на службі царя, передбачалася виплата платні із царської скарбниці. Крім того, козацькими привілеями і вольностями повинні були користуватися не лише

особи, які несуть військову службу, а й козацькі вдови та сироти [48, т.Х, с.445-449].

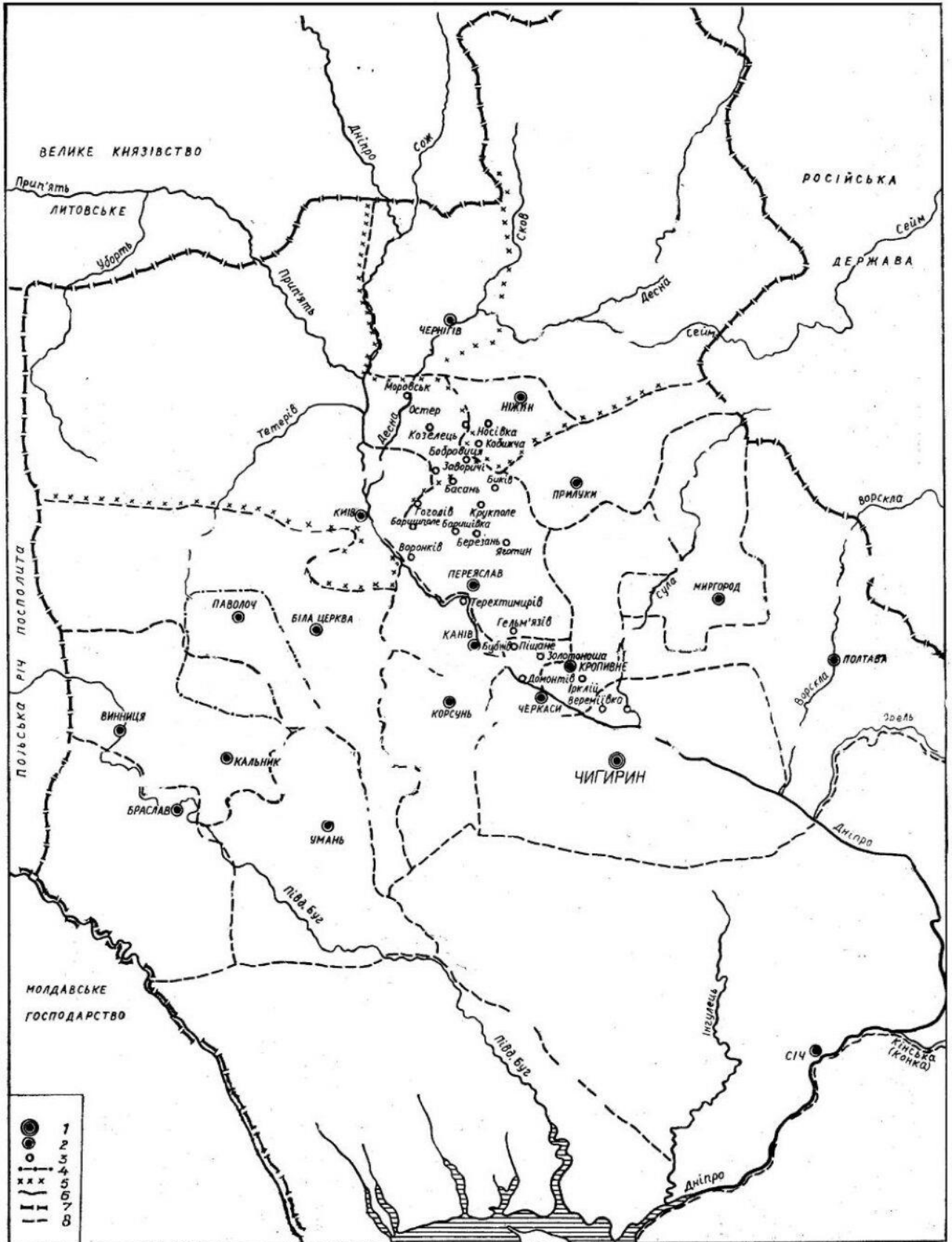
За оформленим у результаті інтенсивних переговорів українсько-московським договором, відомим під назвою “Березневих статей”, московський уряд визнавав право України мати власні збройні сили – козацьке військо, проте висувалася вимога негайно приступити до складання 60-ти тисячного реєстру і надіслати його до Москви. Питання про платню козацькому війську (полковникам – 100 єфімків – талерів, полковим осавулам – 200 польських злотих, сотникам – 100 польських злотих, козакам – 30 польських злотих) було відкладене до перепису всіх прибутків, що мали надходити з України та до укладення реєстру [80, с.66]. Зазначимо, що у 1657 р. П.Тетеря знову переконував московський уряд у необхідності повноцінного фінансового забезпечення козацького війська, підкреслюючи, що через нестатки військову службу козаки “... відбувають з неохотою” [197, с.33].

Щоб привернути козацьку старшину на свій бік, царський уряд задовольняв її клопотання про пожалування міст, містечок і сіл на “вічне і спадкове володіння”. 27 березня 1654 р. переяславському полковнику П.Тетері, котрий очолював посольство, було надане містечко Сміла. Брат генерального писаря Данило Виговський в кінці 1654 р. отримав від царя сотенні містечка Переяславського полку: Бориспіль, Баришівку, Воронків та Басань [275, с.413].

Разом із посольством П.Тетері та С.Зарудного-Богдановича, до Москви прибула делегація міщан Переяслава. На чолі делегації перебував переяславський війт І.Григорович, до неї входили також бурмістр, райця, писар та представники 11 цехів Переяслава [139, с.99]. Вони привезли три чолобитні на царське ім’я, у яких прохали підтвердити права та привілеї міста, а також рекомендаційного листа Б.Хмельницького від 17 лютого 1654 р. із цього ж приводу [76, с.227]. Чолобитні підкріплювалися чотирма грамотами польських королів Сигізмунда III та Владислава IV, за якими Переяславу надавалося

магдебурзьке право. 10 та 14 квітня 1654 р. цар видав жалувані грамоти на підтвердження давніх прав Переяслава.

Напередодні проведення Переяславської ради, Переяславський полк складався із 17 сотень, про що є документальне свідчення за грудень 1653 р.: “... в Чернигове и около Чернигова по местам стоят 3 полки: переяславский, нежинский, черниговский. А с ними тех полков казаков: нежинского – 34 знамени, переяславского – 17 знамен, черниговского – 7 знамен, а под знаменем казаков человек по 200, и по 300, и по 500, и больше, а в –ыном и тысеча” [52, т.2, с.439]. У 1654 р., у зв’язку із черговою реорганізацією полків, із Переяславського до Київського полку були передані Остерська, Козелецька і Заворицька сотні. Моравська на цей час вже не існувала [171, с.139]. На думку Я.Дашкевича, Гоголівська сотня відійшла до Київського полку в 1667 р. [123, с.12]. Л.Падалка вважав, що всі ці п’ять сотень Переяславського полку відійшли до Київського в 1667 р. [211, с.86].

Військово-адміністративний устрій Переяславського полку 1648 – 1654 рр.

1 – столиця гетьмана; 2 – полкові міста; 3 – сотенні міста; 4 – межа Паволоцького полку, створеного 1651 р.; 5 – межа Київського та Ніжинського полків у 1654 р.; 6 – ріки; 7 – державні кордони; 8 – межі полків у 1648 р.

На території Переяславського полку в 1654 р. знаходилося 12 міст і містечок: Переяслав, Гоголів, Гельмязів, Басань, Баришівка, Бориспіль, Воронків, Яготин, Биків, Березань, Крукполе і одне невідоме [171, с.139].

Після укладення українсько-московського договору, уряд Олексія Михайловича оголосив війну Речі Посполитій, але не поспішав із відправкою військової допомоги в Україну. Основним театром бойових дій він обрав смоленсько-білоруські землі, що більше відповідало інтересам Москви. У травні 1654 р. царський уряд вимагав від Б.Хмельницького відправки в Білорусь на допомогу московській армії 18 тисячного козацького війська [48, т.Х, с.506], що, як слушно зауважував М.Грушевський, повинно було полегшити справу відвоювання цього краю, зважаючи на авторитет українського козацтва в середовищі білоруських селян та міщан [115, т.9, ч.2, с.908]. У червні 20 тисяч українських козаків “конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным” [48, т.ХІV, с.468-470] під керівництвом наказного гетьмана ніжинського полковника І.Золотаренка та переяславського полковника П.Тетері вирушили в похід на білоруські землі. Переяславський полк взяв безпосередню участь у “войне виленской” [33, арк.1]. Козацькому корпусу вдалося дуже швидко оволодіти більшістю білоруських міст, але внаслідок кровопролитних боїв він поніс значні втрати. На осінь 1654 р. військо нараховувало лише 6 – 8 тисяч козаків [48, т.ХІV, с.468-470].

Б.Хмельницький, котрий не полишав надії на приєднання до своєї держави західноукраїнських земель, доклав чимало зусиль, щоб переконати московський уряд перенести бойові дії із смоленсько-білоруського напрямку на Україну. Лише в січні 1655 р. в Україні з'явилися московські полки, що дало змогу гетьману організувати спільний українсько-московський похід.

Переяславський полк брав участь у поході Б.Хмельницького та В.Бутурліна “... под Камянецк, под Львовь, й под Замостя ...” [33, арк.1]. До

кінця травня 1655 р. козацьке військо звільнило всю Брацлавщину, а в липні розпочало наступ на Львів [55, с.439]. Переяславський полк взяв участь в облозі Львова, але Б.Хмельницький, не бажаючи розорення старовинного українського міста, обмежився викупом з львівського магістрату. Переговори з польською стороною про викуп проводив переяславський полковник П.Тетеря, “зичливість” якого пізніше відзначав король [77, с.141].

Одночасно з облогою Львова гетьман відправив значний українсько-московський експедиційний корпус до р.Вісли. Він з’явився на коронних землях Польщі і, незабаром, опанував Люблін [112, с.97-98]. Однак, незважаючи на значні військові успіхи, Б.Хмельницький спішно завершив другий західноукраїнський похід. Причиною цього був цілий комплекс різних зовнішньополітичних чинників, на яких акцентують увагу історики: наявність українсько-московського конфлікту інтересів у західноукраїнському регіоні [275, с.162], загроза вторгнення татарських орд в Україну [115, т.9, ч.2, с.136] та загострення стосунків зі Швецією [245, с.426]. Усе це унеможливило здійснення головної мети Б.Хмельницького – визволення всіх етнічних українських земель.

Підписання 24 жовтня 1656 р. Віленського перемир’я між Московською державою та Річчю Посполитою змусило гетьманський уряд внести корективи у свій зовнішньополітичний курс. У жовтні 1656 р. гетьман підписав договір про дружбу із представниками трансільванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновив українсько-шведський діалог [48, т.Ш, с.557]. Українська армія взяла участь у війні Швеції і Трансільванії проти Речі Посполитої. 10 січня 1657 р. на допомогу семиградському князеві Юрію (Дердю) II Ракоці Б.Хмельницький відрядив сильний експедиційний 20-ти тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом А.Ждановичем [55, с.551]. Він складався з Переяславського, Київського, Білоцерківського полків та численних загонів добровольців: “Гетман Хмельницький вислал от боку своего Антона

чигиринського, додавши йому з всіх полков людей чолнійших по кілька сот, або інших и тисяча шило охочих” [64, с.74].

У лютому 1657 р. військо Ждановича поблизу Перемишля об’єдналося з основними силами князя Ракоці. 18 березня 1657 р. Переяславський полк у складі об’єднаного союзного війська, подолавши близько 400 км, взяв участь в оволодінні м.Краковом [119, с.73]. На початку квітня, об’єднавшись із шведською армією, коаліційні сили здобули Люблін та інші міста. Проте, після взяття Бреста шведський король з основними силами покинув Польщу. Тим не менше, на початку 1657 р. українсько-трансільванські війська оточили столицю Речі Посполитої Варшаву. Польський гарнізон капітулював, а місто сплатило значну суму контрибуції.

Лише, зрозумівши, що шведський король не надасть допомоги в цій війні, союзницькі війська, залишивши Варшаву, почали відступ. 12 липня 1657 р. поблизу Меджибожу армія Ракоці капітулювала, а Переяславський полк, у складі козацького війська, повернувся в межі України [119, с.76-77]. Незважаючи на невдале закінчення, цей похід української армії послабив військовий потенціал Польщі та перешкодив їй активним діям на українському фронті.

Смерть Б.Хмельницького в 1657 р. стала своєрідним рубежем як у політичному розвитку Української козацької держави, так і у військово-політичній історії Переяславського полку.

Отже, ставши військовим підрозділом регулярних збройних сил України, Переяславський полк поруч із іншими корінними реєстровими полками був основною ударною силою та організаційним ядром українського війська. Він брав активну участь в усіх найважливіших воєнних операціях періоду 1648 – 1657 рр., особливо відзначившись у битві під Батогом у травні 1652 р.

Документальні свідчення та аналіз бойових дій за участю полку дають підстави стверджувати, що за своєю структурною організацією він був кінним та мав свою полкову артилерію.

З впровадженням на звільненій від польської адміністрації території полково-сотенного устрою, Переяславський полк одним із перших в Україні перебрав на себе функції адміністративно-територіальної одиниці Української козацької держави, відігравши, таким чином, важливу роль у процесах державотворення в середині XVII ст. Військово-адміністративний устрій полку не був сталим, зазнавав певних змін відповідно до внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації в державі. Полкове місто Переяслав в означений період було одним із найбільших центрів по ремонту та постачанню зброї українській армії. Будучи єдиним старовинним полковим центром Лівобережної України, місто неодноразово ставало місцем концентрації козацьких військ напередодні військових походів. Проведення в Переяславі переговорів з польсько-шляхетським посольством в лютому 1649 р. та Переяславської ради 1654 р. засвідчило важливу роль полкового міста в суспільно-політичному житті України середини XVII ст.

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ В ДОБУ РУЇНИ

3.1 Переяславський полк в умовах розгортання громадянської війни в Україні (1657-1666 рр.)

На час смерті Б. Хмельницького Україна перебувала в досить складному міжнародному становищі: виснажлива війна з Польщею не була завершена, татарські орди продовжували спустошувати українські землі, а протекторат Московської держави обертався для України поступовим обмеженням її самостійності. Всередині держави загострювалися соціально-політичні протиріччя, породжені масовим покозаченням населення в ході Національної революції та формуванням з козацької старшини і шляхти нової панівної верстви українського суспільства.

В Україні розгорілася боротьба за гетьманську булаву. Усунувши від влади легітимного володаря булави, котрим був Ю.Хмельницький, до влади прийшов І.Виговський. На старшинській раді в Чигирині “... булаву гетманскую дали ему писарю и приговорили на том: покаместа взмужает... Юрья Хмелницкий и будет в возрасте, и до тех мест войско ведать и росправа всякая чинить ему новообранному гетману Ивану Выговскому; а писатца гетманом ему ж...” [48, т.ХІ, с.802]. Фактично, було здійснено державний переворот, “... політичні наслідки якого втягли Українську державу у вир Руїни” [245, с.104].

У лютому 1658 р. в Переяславі пройшла генеральна рада, організована представником московського уряду окольничим Б.Хитровим. Аргументом на користь проведення ради в Переяславі було те, що “то место людное и всем к нему близко” [274, т.2, с.200]. Як бачимо, місто Переяслав, яке було єдиним старовинним полковим центром Лівобережжя, і надалі неодноразово ставало

місцем проведення козацьких рад [209, с.61], продовжуючи відігравати значну роль у суспільно-політичному житті Української козацької держави.

На раді були "...те полковники, которые съ Иваномъ Выговскимъ в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и меньшеи" [48, т.XV, с.49]. Гетьман, аби домогтися підтримки Москви в боротьбі з опозицією, погодився на розташування воєвод із залогами в Переяславі, Чернігові, Ніжині та передачу їм адміністративної влади.

Скориставшись наростаючим конфліктом між Виговським і опозицією, московський цар указом від 2 травня 1658 р. призначив воєвод до міст Біла Церква, Корсунь, Ніжин, Полтава, Чернігів та Миргород [48, т.XV, с.162]. Під приводом захисту України від татар та поляків на Лівобережжі з'явилися московські війська під керівництвом білгородського воєводи князя Г.Ромодановського, котрий зі своїм полком розташувався в Переяславі [274, т.2, с.197].

Не вдаючись до детального аналізу причин громадянської війни, яка розпочалася в Україні, констатуємо, що Переяславський полк знаходився в центрі військово-політичних подій того часу. У середині травня 1658 р. він виступив на боці гетьмана проти його супротивників: "с гетьманом де ... Иваном Выговским, как приходит на Мартина Пушкаря, и на Полтавский полк; обозный Тимош Носач, черкаский полковник Жулай, Переяславской полковник Самченко, Неженский, Черниговский, Чигиринский, Лубенской полковники тех полков сотники и атаманы и все казаки" [39, арк.40]. Однак, за іншими даними полковники були "не со всеми полками" [48, т.IV, с.126], що свідчить про небажання козаків брати участь у братовбивчій війні. Особливе нарікання козаків викликало залучення до походу союзників татарських загонів Карач-бея. Про відсутність єдності всередині Переяславського полку свідчить те, що підрозділи полку, направлені до Полтави, очолював наказний полковник Яким Сомко, а переяславський полковник Іван Кулюбака участі в поході не брав. У кінці червня 1658 р. він був заарештований, а потім, як повідомляв

новопризначений київський воєвода боярин В.Шереметьєв: “Переяславському де полковнику Колюбаке велел гетман голову отсечь ... да сотников разных городов велел посечь и расстрелять человек с 12, за то что они писмами ссылались с Пушкарем” [48, т.V, с.315].

Отже, на початковому етапі громадянської війни Переяславський полк воював на боці гетьмана І.Виговського, брав участь у розгромі його противників, хоч частина старшини полку перебувала в опозиції до гетьмана. Після страти І.Кулюбаки переяславським полковником став Тимофій Цицюра*.

Каральна експедиція проти антигетьманської опозиції завершилася жорстокими розправами над жителями Полтавщини. Союзникам-татарам дозволено було брати ясир серед українського населення. У результаті цієї трагедії, за підрахунками дослідників, загинуло щонайменше 50 тисяч осіб [246, с.227].

Введення московських військ, розсилка по містах Лівобережжя московських залог без узгодження з українським урядом, поява в полках Г.Ромодановського лідерів розгромленої опозиції, насильства і грабунки царських військ були розцінені гетьманською адміністрацією як початок збройної агресії Московської держави проти України [289, с.10]. Розпочалася українсько-московська війна. Уже на початковому її етапі, під час невдалого наступу на Київ частини українського війська на чолі з наказним гетьманом Д.Виговським, московськими військами було спалене сотенне містечко Переяславського полку – Бориспіль [246, с.231].

Переяславський полк на чолі з полковником Т.Цицюрою виступив на боці гетьмана. За свідченням київського гінця Степана Яблонського І.Виговський заявляв, що в разі наступу на нього Ромодановського “В зборе ж полки: Белоцерковской, Каневской, Переяславской, Корсунской, Черкаской, Чигиринской” [39, арк.52].

* Тимофій Єрмолаєвич Цицюра – переяславський полковник з вересня 1658 р. по серпень 1660 р.

У грудні 1658 р. Переяславський полк взяв участь у боях під Лохвицею, де перебували війська Г.Ромодановського, а в січні наступного року воював проти ворожих відділів полковника Іскри [218, с.5 – 8].

У березні 1659 р. київський воєвода Шереметьєв послав військові зағони під Гоголів, де вони мали бій з козацькими і польськими частинами. Брав участь у цьому бою проти московського війська й Т.Цицюра з Переяславським полком, та після поразки відступив до Переяслава [48, т.XV, с.367-368]. У травні цього ж року Переяславський полк воював у складі війська наказного гетьмана І.Скоробагатька під Ніжином [218, с.3]. Тут дії української армії теж були невдалими.

28-29 червня 1659 р. під Конотопом у районі с.Соснівки відбулася головна битва кампанії, яка завершилася визначною перемогою військ І.Виговського та його союзників. Російський історик С.Соловійов визнавав: “...цвет московской конницы... погиб на протяжении одного дня ... пленных досталось победителям тысяч пять...” [247, с.51].

Т.Цицюра з Переяславським полком був у складі війська Виговського, коли той, повертаючись з-під Путивля, облягав на початку серпня Гадяч. Після цієї невдалої облоги Т.Цицюра повернувся до Переяслава і розпустив полк [48, т.VII, с.214].

Незважаючи на перемогу в Конотопській битві, авторитет гетьмана І.Виговського катастрофічно падав, а козацька старшина Лівобережжя поступово переходила на бік Москви.

Значну роль у цих подіях відіграв переяславський полковник Т.Цицюра, котрий, фактично, став на чолі промосковського угруповання козацької старшини. Він знищив у Переяславі польську залогу (півтори сотні польських драгун) та “вистинав усіх тих, хто належав до партії Й.К.В.” [198, с.90], зокрема, розправився з представниками козацької старшини, які його не підтримали (загинув сотник Стефан Северин та Сулима [51, т.1, с.261], а військовий суддя Федір Лобода (колишній переяславський полковник)

перебував під караулом. 1 вересня 1659 р. Т.Цицюра з Переяславським та іншими полками прибув до Ніжина і знищив “охочекомонний” полк Ю.Немирича. Загинув і сам Ю.Немирич [139, с.127]. Незабаром були знищені військові підрозділи, вірні І.Виговському, і в інших містах [48, т.VII, с.307-312; т.XV, с.434-443].

Дії Т.Цицюри зумовлювалися прагненням за допомогою Москви отримати гетьманську булаву: “... полковник переясловській Цюцюра, хочаби собі гетманства, с поради протопопа ніжинського Максима и Васюти козака, из собою зприсягшися в полі, зачал новую річ” [64, с.81]. Полковник розгорнув бурхливу діяльність, всіляко підкреслюючи свої заслуги перед московським урядом у тому, що Лівобережжя перейшло на бік царя [275, с.333]. Як слушно зауважують В.Смолій та В.Степанков, – “ментальність старшини віддзеркалювала типові риси ментальності народу, найхарактернішою з-поміж яких виступало абсолютне переважання в її структурі соціальних, групових і приватних інтересів над національними і суспільними” [245, с.22].

Вважаємо, що перехід Переяславського полку на бік Москви був не тільки наслідком амбіційних планів Т.Цицюри на заволодіння гетьманською булавою, а й, передусім, результатом невдоволення політикою І.Виговського, особливо перспективою впровадження в Україні умов Гадяцької угоди, ратифікованої польським сеймом у травні 1659 р. в урізаному вигляді.

На початку жовтня московське військо О.Трубецького встановило контроль над більшою частиною Лівобережжя, а 7 жовтня Трубецькой вступив до Переяслава, де його урочисто зустрів Т.Цицюра. Згодом до Переяслава на переговори з князем Трубецьким прибула козацька делегація на чолі з П.Дорошенком, до якої входили генеральний обозний Т.Носач, генеральний суддя І.Кравченко, генеральний осавул І.Ковалевський та 5 полковників [48, т.IV, с.244-256].

Врешті, московський уряд зробив ставку на Ю.Хмельницького, кандидатуру котрого підтримали також лівобережні полки. 27 жовтня в полі

біля Переяслава відбулася генеральна рада, яка затвердила Ю.Хмельницького гетьманом. Під документом про обрання Ю.Хмельницького гетьманом знаходимо підпис протопопа Переяславської Успенської полкової церкви Григорія Бутовича, котрий “приклав руку” за переяславського полковника Т.Цицюру [51, т.1, с.266]. Таким чином, гетьманом вдруге став Ю.Хмельницький, а Лівобережна Україна, по-суті, добровільно повернулася під владу царя. Погоджуємося з думкою Т.Яковлевої та А.Бульвінського, що не було ніякого “народного повстання” проти І. Виговського, як про це стверджувала радянська історіографія, а швидше був старшинський заколот (А.Бульвінський звертає увагу, що вірні Виговському залоги в Переяславі та інших містах були знищені не стихійно, а за наказом полковників [98, с.152]).

За “Переяславськими статтями”, ухваленими на раді, московському уряду, нарешті, вдалося здійснити свої наміри відносно розміщення воєвод в українських містах: “Великий государь...велел быти в своих царского величества Черкаских городех: в Переясловле, в Нежине, в Чернигове, в Брасловле, в Умони, своим царского величества воеводам с ратными людьми для обороны от неприятелей...” [48, т.XV, с.265-266]. Утримувати московський гарнізон у Переяславі мусило місцеве населення. Хоч мова йшла про збройну допомогу в разі військових дій, зрозуміло, що, розміщуючи гарнізон у Переяславі та інших містах, московський уряд прагнув створити форпост для дальшого посилення своїх позицій, встановлення військово-політичного контролю над Лівобережжям (варто зауважити, що, незважаючи на це, інші міста та містечка Переяславського полку в часи Руїни часто ставали місцями зосередження різних, опозиційно налаштованих до московського уряду, військових угруповань).

Крім того, за “Переяславськими статтями” гетьману заборонялося самостійно вести війни, а натомість він зобов’язувався за першою вимогою посилати козацькі полки, куди велить цар. Це означало, що українська держава віднині не могла вільно розпоряджатися своїми збройними силами.

Однак, після укладення Переяславської угоди 1659 р., промосковські настрої не стали пріоритетними в середовищі козацької старшини. Поступки московському уряду Ю.Хмельницького “... завжди ганилися й засуджувалися старшиною та полковниками” [51, т.2, с.11]. Т.Цицюра звертався до князя Трубецького з проханням прислати до Переяслава та інших міст “ратных людей”, боячись, що наявні московські війська не зможуть утримати спокій серед українського населення [48, т.IV, с.275].

На літо 1660 р. з новою силою розгорілися московсько-польські змагання за Україну, яка перетворилася на основний театр бойових дій. Отримавши поразку від польсько-литовських військ на території Білорусі, московське командування готувало широкомасштабний наступ в Україні. На чолі царського війська був поставлений, відомий своїми антиукраїнськими настроями, ближній боярин царя, київський воєвода В.Шереметьєв. На воєнній раді під м.Васильковом за участю Ю.Хмельницького та козацької старшини був розроблений стратегічний план, згідно якого Переяславський та інші лівобережні полки на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Т.Цицюрою спільно із 60-ти тисячною армією В.Шереметьєва [48, т.V, с.28] виступали вглиб Правобережжя. Ю.Хмельницький повинен був захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд та зашкодити об'єднанню татар з польською армією. Ніжинський та Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником В.Золотаренком вирушали в Білорусь на з'єднання з московськими військами Ю.Долгорукова, щоб забезпечити північні кордони від можливого вторгнення литовського війська та підрозділів коронного війська воєводи С.Чарнецького. Канівський та Черкаський полки відправлялися на Запорожжя, щоб разом із запорожцями І.Сірка здійснювати напади на татар.

Стратегічний задум хибував тим, що надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з В.Шереметьєвим та Т.Цицюрою, разом з тим, не гарантуючи успіху на інших напрямках [112,

с.239]. В.Смолій та В.Степанков звертають увагу на територіальний принцип розподілу козацьких полків, що свідчило про політичне протистояння між лівобережною та правобережною старшиною, та про недовіру московського командування до правобережного козацтва [245, с.126].

Затягування московським командуванням початку походу призвело до того, що польській армії С.Потоцького вдалося об'єднатися з татарськими ордами нураддин-султана. Лише на початку вересня 40-ка тисячне військо В.Шереметьєва та Т.Цицюри виступило назустріч 70-ти тисячній польсько-татарській армії, яка розташувалася під Старокостянтинівом [109, т.СХІІІ, с.52]. Просування українсько-московського війська було зупинене противником у Східній Волині на підступах до Любара.

Дії Б.Шереметьєва та Т.Цицюри не були успішними, вони були оточені під Чудновом, а Ю.Хмельницький, котрий зупинився табором поблизу с.Слободищ, під враженням від інформації про невдалі дії київського воєводи, погодився на підписання Чуднівської угоди з Польщею.

Однією з умов цієї угоди була вимога польської сторони до Ю.Хмельницького за будь-яку ціну відірвати від царського боярина 20-ти тисячне військо Т.Цицюри. Ю.Хмельницький таємно відіслав до наказного гетьмана універсал, у якому пропонував перейти на бік польського короля. 21 жовтня Т.Цицюра “отъехал из обозу Шеремет’ева до поляків” [39, арк.22].

Поведінка переяславського полковника пояснюється невдоволенням його, як і іншої козацької старшини, Переяславською угодою 1659 р., яка різко обмежувала самостійність України. На думку Т.Яковлевої, увесь період кінця 50 – 60-х рр. проходив під знаком боротьби козацької адміністрації за збереження її влади на території України. У відносинах з Москвою це, насамперед, виявилось у питанні про воєвод. Саме розміщення воєвод в українських містах призвело до розірвання під Чудновим союзу з Москвою [277, с.92-93]. Не можна недооцінювати і особисту образу переяславського полковника. Адже напередодні виступу в похід Т.Цицюра, апелюючи своїми

значними заслугами перед московським урядом у поверненні України під протекторат царя, клопотався про надання йому конфіскованих маєтностей наказного гетьмана І.Нечая, але в Москві це прохання зігнорували [218, с.33].

Під час просування до табору поляків та Ю.Хмельницького полки наказного гетьмана були атаковані кримською ордою. Декілька сотень лівобережних козаків загинуло, близько тисячі потрапило до татарського полону. Ще одна частина спішно повернулася до московського табору. Таким чином, до польського обозу Т.Цицюра прибув на чолі лише 4 тисяч козаків і старшин.

Трагічно склалася доля тих лівобережних козаків, котрі залишились у московському таборі. Після капітуляції московського війська Шереметьєва, усі лівобережні козаки з мовчазної згоди як московської, так і польської сторін були захоплені в ясир татарською ордою. Вони послужили “розмінною монетою” в політиці Польщі, Московії та Криму. Додамо, що в умовах ранньої і надзвичайно суворої зими 1660 – 1661 рр., внаслідок голоду та хвороб, більшість козаків загинуло ще по дорозі до Криму [112, с.260].

Такими катастрофічними для лівобережних полків, і, у першу чергу, для Переяславського, були наслідки Чуднівської кампанії 1660 р. Що стосується самого переяславського полковника, то він був заарештований польським командуванням нібито за те, що вивів козацькі полки в поле раніше, ніж польські гетьмани вишикували свої війська [112, с.254 – 255].

Повідомлення про укладення Чуднівської угоди та захоплення татарами козаків лівобічних полків викликали обурення козаків та старшини Лівобережжя. На чолі промосковськи налаштованого угруповання став переяславський полковник та наказний гетьман Яким Сомко* (дядько Ю.Хмельницького).

В історичній літературі немає єдиної точки зору на час призначення чи обрання Я.Сомка наказним гетьманом Лівобережної України. М.Петровський

* Яким Семенович Сомко. 1654 р. – сотник Переяславського полку, 1660 – 1662 рр. - переяславський полковник і наказний гетьман Лівобережної України.

вважав, що Сомко був призначений Ю.Хмельницьким напередодні походу на Правобережжя влітку 1660 р. [217, с.259]. В.Смолій та В.Степанков вважають, що Я.Сомко, дізнавшись про Чуднівську угоду, зібрав раду в Переяславі і домігся проголошення себе наказним гетьманом [246, с.246].

По-різному оцінюють і причини, які спонукали Сомка розірвати стосунки з Ю.Хмельницьким та домагатися гетьманської булави. Згадані вже В.Смолій та В.Степанков акцентують увагу на тому, що Я.Сомко був прихильником міцної гетьманської влади і хотів усунути від гетьманства слабовольного Ю.Хмельницького [246, с.246]. В.Кривошея ці події кваліфікує як внутрішню боротьбу всередині родинного “клану” Хмельницьких, а також як виступ промосковськи орієнтованої частини старшини корінних козацьких полків [155, с.105]. В.Горобець зауважує, що наказний гетьман довгий час не міг визначитися із зовнішньо-політичною орієнтацією [112, с.342 – 343].

Джерела свідчать, що на Лівобережжі, зокрема на Переяславщині, спостерігалось значне “бродіння” суспільних настроїв. Ще на початку листопада Я.Сомко закликав білгородського воєводу Г.Ромодановського залякати “... в черкаских городех большими ратными людьми шатость ...” [48, т.V, с.82]. Князь Б.Мишецький інформував білгородського воєводу Г.Ромодановського, що в самого Сомка “... шатость ... учинилась большая и ссылка з заднепровскими черкасы безпрестанная. А хто из-за Днепра ни приедет, и он в город пускать велит, а как не пустят, и он присылает ко мне с грозами; а их ... в Переяславе перед нашими добре умножилось” [39, арк.242-243].

Суспільно-політична напруга в українському суспільстві, викликана укладенням Ю.Хмельницьким Чуднівської угоди з Річчю Посполитою, породжувала все більший розкол між політичними устремліннями правобережного і лівобережного козацтва. Важко не погодитися з міркуваннями В.Горобця, що причиною цього був не географічний чинник, а особливості соціального обличчя козацьких полків. Слушною видається його

думка, що саме відсутність будь-яких перспектив зберегти за собою набутий в роки революції соціальний статус та майнові надбання в разі повернення Лівобережжя під владу польського короля створювали головну перепону для підтримки лівобережними козаками дій Ю.Хмельницького [112, с.340].

У листопаді 1660 р. після Корсунської ради, яка переобрала гетьманом Ю.Хмельницького, було прийняте рішення спрямувати на Переяслав Прилуцький, Полтавський, Миргородський та частину Чернігівського і Канівського полків з метою поновити владу гетьмана над Лівобережжям. На початку грудня на лівий берег з 5 тисячами козаків і татарськими загонами вирушив наказний гетьман П.Дорошенко. 9 грудня під Переяславом несподівано з'явилися татари і захопили в полон багато жителів околиці [39, арк.4.]. Війська Дорошенка оволоділи Зіньковом, захопили Ромни та підійшли до Гадяча. Щоправда, розвинути успіх Ю.Хмельницькому не вдалося. Зважаючи на політичну нестабільність на Правобережній Україні, викликану безчинствами розквартированих тут польських жовнірів, на початку лютого 1661 р. гетьман відкликав свої війська з Лівобережжя.

Географічне розташування Переяславського полку на кордоні з Правобережжям перетворило його в заручника міжусобної війни між Лівобережжям та Правобережжям. Розкол в українському суспільстві та розгортання громадянської війни призвели до поділу Переяславського полку на два ворогуючі угруповання. Більша частина полку, разом із Чернігівським та Ніжинським полками, підтримувала Я.Сомка, тим самим відстоюючи інтереси Москви [62, с.80], а інша частина полку (малочисельніша) орієнтувалася на Ю.Хмельницького та польського короля Яна-Казимира. Спочатку переяславським полковником регіменту Ю.Хмельницького був Михайло Крися [39, арк.2], потім – його змінив Федір Сулима [79, с.15]. У Борисполі підрозділи переяславських козаків, вірних Ю.Хмельницькому, очолював наказний полковник полковий суддя Дмитро Святуха [68, с.61].

Навесні польські війська С.Чарнецького та 4 тисячі козаків наказного гетьмана корсунського полковника Г.Гуляницького здійснили чергову спробу оволодіти Лівобережжям. На середину березня 1661 р. Я.Сомко з козаками та 3 тисячами московських вояків був оточений у Переяславі, а В.Золотаренко контролював лише Ніжин та його околиці. Князь Б.Мишецький у своєму листі з Переяслава сповіщав: “...ратные люди будучи в Переяславле в то время от великих нуж и от голоду многие померли и разбежались” [40, арк.61]. З війська Мишецького, яке нараховувало 2 983 особи, втекло – 1 201, загинуло і померло – 110 [40, арк.61].

Посилювалися протиріччя серед переяславського козацтва. У березні в Переяславі отримали повідомлення, що “...из Барышевки и из иных местечек полковникъ Федор Сулима собрався с черкасы со многими людьми к Переяславлю идет” [40, арк.11]. Від остаточної поразки Я.Сомка врятував наступ московських полків Г.Ромодановського та відкликання Ю.Хмельницьким своїх полків. Наказний лівобережний гетьман виступив проти Ф.Сулими, противники “... бились с утра и до полудня... побили на голову и языков поймали и знамена и литавры и малкое ружье побрали... гетьман Яким Сомко... бился, и конь под ним на бою ранен” [40, арк.12]. Наслідком цієї битви стало те, що у Воронкові Сомку видали сулимівську залого, були визволені містечка Баришівка, Березань, Басань, а Бориспільська сотня перейшла на бік сомківців* [40, арк.12-13]. У квітні 1661 р. Сомку здалося містечко Остер.

Я.Сомко провів своєрідну військово-адміністративну реформу, поділивши Переяславський полк на декілька невеликих територіальних полків [39, арк.21]. Зокрема, існував окремий Бориспільський полк на чолі з полковником Григорієм Гаркушею. До його складу входили Бориспільська (сотник Никон Бут), Броварська (сотник – покозачений шляхтич Микола), Дударківська (сотник – покозачений шляхтич Матвій Молявченко [202, т.3,

* По інших даних Бориспіль не був взятий.

с.604]) та сотня на чолі з покозаченим шляхтичем Лук'яном Слущенком [68, с.64]. Крім того, в Острі полковником був призначений Богдан Смолувик, у Козельці – Опанас Захарященко, у Баришівці – Богдан Калющенко, у Воронкові – Кирило Зражевський, у Піщаному – Костянтин Федоренко, у Басані – Яків Богомаз [48, т.VI, с.169-170]. На нашу думку, ця реформа була санкціонована Я.Сомком для того, щоб підірвати підґрунтя для будь-яких опозиційних дій всередині Переяславського полку. Поділивши полк на дрібні структурні одиниці та поставивши на чолі їх довірених старшин, наказному гетьману вдалося встановити контроль над полком.

Я.Сомко разом з московськими військами не тільки відбив наступ, але й, переслідуючи відступаючого противника, зробив вилазку на правий берег Дніпра під Терехтимирів та Стайки. На його бік перейшли південні лівобережні полки – Лубенський, Прилуцький, Миргородський, а пізніше – Полтавський [48, т.V, с.50-58]. До середини травня 1661 р. майже все Лівобережжя присягнуло на вірність московському царю.

У серпні 1661 р. під Ржищевом на перевозі “полковника де Ивана Брюховецкого с вольными черкасами на Днепре перенял Грицко Гуляницкой и на него бил, и Иван де Брюховецкой ушли в Переяславль со всеми людьми” [40, арк.4].

Ю.Хмельницький не полишав надії заволодіти лівобічною Україною. Не отримавши мілітарної допомоги з боку Речі Посполитої, гетьман почав налагоджувати відносини з Кримом. На Лівобережжя доходили звістки, що “Хмельницкой не так с королем как с ханом силу собирают” [42, арк.16].

У жовтні 1661 р. через Дніпро переправилася частина правобережних полків Ю.Хмельницького та 20-ти тисячна кримська орда Мехмеда IV Гірея. У договорі з Мехмед-Гіреєм у вересні 1661 р. Ю.Хмельницький ставив вимогу, щоб орда не чинила шкоди жителям тих міст та сіл Лівобережжя, які добровільно перейдуть на сторону гетьмана [231, с.38]. Пізніше гетьман

неодноразово звертався до польського уряду з проханням втихомирити орду, яка під виглядом допомоги грабувала і спустошувала Україну” [66, с.75].

Оскільки кожна сторона хотіла закріпитися на Дніпрі, головною подією кампанії стала облога побережного Переяслава. У Переяславі знаходився з московською залогою воєвода В.Волконський, крім того, 31 серпня сюди підійшов з військом київський воєвода стольник І.Чаадаєв. За умовою із Сомком він став “у большому городі”, звідки писав: “Въ Переяславі скудость: дуже мало казни, харчів, зброї, гармати, ратні люде розбігаються” [39, арк.3].

5 жовтня під Переяславом з’явилися татари, а згодом “... октября въ 10 день Юрась Хмельницкой и обозной Тимош Носачь и пущие воры Гришка Гуляницкой и Гришка Лесницкой с товарищи и со всеми заднепровскими полками и с поляки пришли под Переясловль... Переяславского полку причинные города и местечка Остръ и Козелец и Барышполь и Барышевка и Воронков и Песчаное и Басан сидели от неприятелей в осаде” [39, арк.19-21].

Переяславські козаки перебували в осаді, укріпившись у верхньому місті [39, арк.13]. Джерела свідчать, що в лівобережного наказного гетьмана не спостерігалось особливого войовничого запалу в цій міжусобній війні, він, навіть, утримував своїх козаків від вилазок та боїв [48, т. VII, с.333]. Царський воєвода І.П’єсков повідомляв у Москву, що Ю.Хмельницький тричі таємно зустрічався з Сомком [48, Т. VII. С.333], але досягти згоди їм не вдалося. Після кількох безуспішних спроб оволодіти містом, 4 (14) грудня облогу Переяслава було знято [39, арк.19]. Експедиція вглиб Лівобережжя теж не принесла успіху союзникам, і на початку 1662 р. Ю.Хмельницький та Мехмед IV Гірей повернулися на правий берег.

У березні 1662 р. Ю.Хмельницький зробив ще одну спробу оволодіти лівобережною частиною України. Сюди були спрямовані 5 тисяч козаків наказного гетьмана І.Богуну з татарами, яким вдалося захопити сотенні міста Переяславського полку Іркліїв та Кропивну. В Іркліїві перебував полковник Ф.Бережецький, а І.Богун – у місті Веремієвці [39, арк.29]. Хоч на вимогу

Ю.Хмельницького Мехмед-Гірей видав указ, що забороняв татарам брати ясир на Лівобережжі (“Черкас не рубати и в полон не брати” [40, арк.289-291]), однак дотримуватися його татари не збиралися. На боці Ю.Хмельницького активно виступали переяславські козаки Куращуп і Дубровка: “Они Куращуп и Дубровка воевали з заднепровскими козаки, и с татари беспрестанно в войну ходили и уезды пустошили и местечка зговаривали” [40, арк.39].

12 березня 1662 р. “...приходили татари під Переяслав, и многих людей в деревнях и под городом на полях и у стад поймали и стада отогнали” [39, арк.40]. Я.Сомко із 70 козаками та І.Чаадаєв зі своїм загоном (150 кінних і 700 піших вояків) “...догнали татар у переправи од Переяслава в 20 верстах, побили, одняли полон и стада” [39, арк.40]. 16 березня Чаадаєв, домовившись із Сомком, посилали в містечка Піщане й Золотоношу майорів Якова Грабленого та Юрія Шметя з московським військом (850 чол.) та наказного полковника Семена Гладкого на чолі 200 козаків [39, арк.41]. 18 березня московське військо під керівництвом тих же Я.Грабленого та Ю.Шметя штурмом взяли Іркліїв та спалили його [39, арк.41]. Полковник Ф.Бережицький, котрий очолював оборону Іркліїва, був захоплений живим і повішений.

Врешті-решт лівобережному наказному гетьману та Г.Ромодановському вдалося витіснити противника за Дніпро. Після відступу І.Богуна “...жители города Крапивны ... били челом государю” [39, арк.41]. Захоплені в полон полковники Герман [145, с.70] і Мартин Куращуп були доставлені в Переяслав, останній разом з Дубровою заслані до Московії.

19 березня 1662 р. до Переяслава повернувся колишній полковник Тимофій Цицюра. Він оголосив, що “... сидел в Дубнах в тюрме, и ис тюрми буюто ушей” [39, арк.39]. Його в супроводі Опанаса Захарященка і Корнія Шешеленка направили до Москви, звідки він був засланий до Томська, де знаходився ще в 1667 р.

На 26 березня 1662 р. у московському гарнізоні в Переяславі залишалось 2 407 осіб та коней “нарочитих и худых” всього 315. Вельми показовим є той

факт, що в кінці травня з Переяслава до Білгорода втікли два московських полки [39, арк.35, 53].

Влітку боротьба відновилася. 1 червня 1662 р. Ю.Хмельницький знову форсував Дніпро і направився на Переяслав. “Июня въ 12 день 1662 р. ...пришли под Переяславль из-за Днепра ляхи і татари и изменники Заднепровские казаки к киевским и к Ильтицким воротам” [39, арк.53]. У той же день Я.Сомко послав частину Переяславського полку разом з “ратними людьми” на татар, а сам того ж дня з іншою частиною дав бій (за Альтицькими воротами) Ю.Хмельницькому з поляками.

Становище лівобережного наказного гетьмана було критичним. Переяславський полковий писар Василь Глосинський свідчив, що під час облоги Переяслава Ю.Хмельницький знову декілька разів мав таємні зустрічі із Я.Сомком [149, с.174]. Становище змінилося із приходом на допомогу Переяславському полку московських військ під командуванням воєводи Г.Ромодановського та козаків ніжинського полковника В.Золотаренка. 16 червня об'єднані сили переяславських і ніжинських козаків та московських вояків отримали перемогу, у результаті якої правобережні полки й татари змушені були відступити.

2 липня 1662 р. Ю.Хмельницький із 6 – 8 тисячами козаків та 1 тисячею жовнірів знову оточив Переяслав, де перебували полки Я.Сомка та В.Золотаренка [39, арк.52]. Переяславські козаки разом з ніжинцями здійснили успішну вилазку та примусили гетьмана відступити до переправи навпроти Канева. З приходом московського війська “ ... князь Ромодановский купно з Сомкомъ войско его прогнал й иное же в Днепре против Канева потонуло” [33, арк.1]. У Ю.Хмельницького козаки Сомка відбили 10 гармат мідних і дві залізні [39, арк.48].

Переяславський воєвода В.Волконський писав 15 липня 1662 р. в Москву: “І гетман Яким Сомко і с переяславськими казаки, кои при нем будучи, тебе, Великому Государю, служили и билися на том бою нещедя голов своїх, и

Переяславль очистили...”. Наказному гетьману було вручено похвальну грамоту “Сомку и всему при нем будучи посполитству” [39, арк.55-57].

Щоб закріпити успіх, Г.Ромодановський вислав на Правобережжя московське військо, але в бою під Бужином воно зазнало невдачі і змушене було повернутися. Я.Сомко в листі до царя акцентував увагу на своїх заслугах, що допомогли привернути на сторону Москви козацькі полки: “... Каневской и Корсунской и Черкаской полки князю Ромодановскому по кресту приводит советовал, приведены были” [39, арк.42].

Невдалий похід на Лівобережжя, який спровокував вторгнення московських військ, а також татарські каральні акції на Правобережжі остаточно підірвали авторитет Ю.Хмельницького. Зрозумівши, що неспроможний керувати Військом Запорозьким, Ю.Хмельницький постригся в ченці, а гетьманом на Чигиринській генеральній раді проголосили колишнього переяславського полковника Павла Тетерю.

Таким чином, бачимо, що Переяславський полк під керівництвом Я.Сомка надав активну військову допомогу московському уряду в боротьбі з правобережним гетьманом Ю.Хмельницьким та його сувереном – Польщею. Виникає питання, якими ж міркуваннями керувалася переяславська козацька старшина, виступаючи на боці Москви?

Як відомо, ще в кінці квітня 1661 р. Я.Сомко зробив першу спробу домогтися, на скликаній у с.Бикові неподалік Ніжина елекційній раді, обрання себе гетьманом. На раді були присутні представники Переяславського, Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Миргородського, Чернігівського, частини Полтавського та трьох слобідських полків. Більшість виборців підтримала кандидатуру Я.Сомка, проти виступили представники найбільшого лівобічного полку – Ніжинського, які відстоювали кандидатуру свого полковника В.Золотаренка. В.Горобець вслід за М.Петровським причиною конфліктної ситуації вважає не різницю в політичних програмах претендентів, а їх особисті амбіції та суперництво регіональних угруповань старшини

Переяславщини та Сіверщини, яка мала під собою реальну економічну основу. Перемога того чи іншого кандидата призвела б до зміщення політичного центру в Ніжин чи Переяслав, що, безперечно, сприяло б економічним інтересам його мешканців [112, с.344].

Московський уряд, не втративши на той час надію повернути під свою зверхність Ю.Хмельницького та Правобережну Україну, не затвердив результати Биківської ради.

У квітні 1662 р. Я.Сомко здійснив наступну спробу оволодіти гетьманською булавою на старшинській раді в Козельці. Як аргумент на користь проведення ради Я.Сомко вказував, що “им рады на сем боку меж собою не учинить нельзя, потому что иные полки целы, а иные выбиты, а в приход неприятельской никто никою не слушает и друг другу не помогают, а как де учинить раду и на раде оберут меж собою старшину и между ими будет совет...” [40, арк.19.]. На раді полковники були “...не с большими людьми, человек по десяти с собою имеючи” [102, с.277]. Під явним тиском з боку Я.Сомка (в місто були введені вірні наказному гетьману козацькі підрозділи) 16 квітня 1662 р. в соборній Преображенській церкві міста Козельця він був проголошений гетьманом. Крім Переяславського полку на чолі з Опанасом Щуровським, присягу прийняли полковники: ніжинський – В.Золотаренко, чернігівський – І.Силич, іркліївський – М.Папкевич, миргородський – П.Ілляшенко, лубенський – А.Пирський, прилуцький – Л.Горленко, зінківський – В.Шимон.

Скориставшись відсутністю на виборах представників царської адміністрації, московський уряд не затвердив і це рішення ради.

Подальші події (вигнання царських залог з лівобережних містечок [48, т.IV, с.252, 268-269], де їх перебування не було передбачене Переяславською угодою 1659 р.; відмова козаків Переяславського полку отримувати царське жалування мідними грошима; будівництво в Переяславі за наказом гетьмана нових укріплень [48, т.VII, с.363], несанкціонованих московським урядом тощо)

засвідчили наростання протиріч між гетьманом та Московією. Дії Я.Сомка були направлені на обмеження втручання московської адміністрації та обстоювання політичних прав Гетьманщини. На думку В.Горобця, Я.Сомко прагнув будувати відносини козацького Лівобережжя з Московською державою на принципах Жердівського проекту, який був відкинтий московською стороною в 1659 р. [112, с.385].

Припускаємо, що саме такий варіант взаємовідносин Лівобережної України та Московії був найбільш сприйнятним для переяславського козацтва в цей час. Козацька старшина Переяславського полку, яка виборола собі привілейоване становище в ході Національної революції, боялася втратити його з поверненням під владу Речі Посполитої та прагнула закріпити ці здобутки під протекцією Москви.

Незважаючи на заяви Я.Сомка про наміри звільнитися від московської залежності (“з холопства визволитися”) та певну протидію московській адміністрації, його прагнення створити окремішнє Лівобережне гетьманство під владою Москви вело до розколу Української козацької держави. Регіональні політичні інтереси переяславської старшини та особисті амбітні плани полковників не дозволили козацтву Переяславського полку піднятися до розуміння необхідності боротьби за українську національну ідею та врешті призвели до встановлення над ним контролю з боку московської влади.

Незалежність позиції Я.Сомка, його прагнення зміцнити гетьманську владу, налагодження відносин з правобережним гетьманом Ю.Хмельницьким, а потім з П.Тетерею – усе це підштовхнуло московський уряд до підтримки іншого претендента на гетьманську булаву – І.Брюховецького.

У червні 1663 р. під Ніжином відбулася Чорна рада, на якій був присутній представник Москви окольничий князь Д.Велико-Гагін із 8 тисячним московським військом. Переяславський полк (прибув під Ніжин 17 червня) разом із Чернігівським, Ніжинським, Лубенським та Прилуцьким полками перебував на боці Я.Сомка, але під впливом агітації агентів І.Брюховецького в

цих полках розпочалося повстання проти старшин. У Переяславському полку вірними Я.Сомку залишилися лише “значні козаки” та козацька старшина на чолі з полковником О.Щурівським, рядові ж козаки полку потрапили під вплив наростаючих охлократичних тенденцій у Війську Запорозькому. Невдоволення козацькою старшиною згодом вилилося в збройні сутички, погроми старшинських і купецьких дворів у Ніжині та Переяславі [193, с.130].

Таким чином, завдяки демагогічним обіцянкам та підтримці з боку Москви, гетьманом Лівобережної України став І.Брюховецький. Таємна царська грамота зобов’язувала стольника Кирила Хлопова віддати Я.Сомка та його соратників під козацький військовий суд, а І.Брюховецькому веліли, щоб той судив “швидко, не затримуючись, не відкладаючи до іншого часу”. 28 вересня в Борзні було страчено наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка, чернігівського полковника Іоанікія Силича, лубенського полковника Стефана Шамрицького, переяславського полковника Афанасія Щуровського, ніжинського осавула П.Кілдея та секретаря Я.Сомка – К.Ширая [246, с.255].

До Москви, а потім до Сибіру заслали генерального писаря Михайла Вуяхевича, київського полковника Семена Третяка (повернувся 1670 р.), іркліївського – Матяша Папкевича, прилуцького – Дмитра Чернявського та інших старшин. Із старшини Переяславського полку до Сибіру було заслано полкових осавулів Семена та Прокопа Кульженків, баришівського сотника Івана Воробей*. Погоджуємося з думкою В.Кривошеї, що головний удар було нанесено старшині двох полків – Переяславського і Ніжинського [155, с.115].

На місце страченого переяславського полковника О.Щуровського новообраний гетьман призначив Д.Єрмоленка, проте переяславські козаки та воєвода Волконський довго не впускали його до міста. 30 березня 1664 р.

* Воробей Іван. В 1661 р. – переяславський полковий осавул, їздив від наказного гетьмана Я.Сомка на чолі посольства до Москви; в 1663 р. – засланий до Сибіру; в 1671 – 1677 рр. – баришівський сотник.

Переяславський воєвода отримав наказ розшукати гармати, відлиті Сомком, і передати їх гетьману Брюховецькому [39, арк.52].

Після обрання гетьманом Лівобережної України І.Брюховецького, правобережний гетьман П.Тетеря настійно радив польському уряду здійснити воєнний похід на Лівобережжя, сподіваючись із допомогою польської мілітарної сили домогтися возз'єднання України під своєю булавою. Річ Посполита, у свою чергу, не могла змиритися з посиленням позицій Московської держави на Лівобережній Україні і не втрачала надії повернути її під свій контроль. У ролі союзника Речі Посполитої виступив кримський хан, котрий розраховував пожитися за рахунок українського населення. Уже в квітні 1663 р. на Лівобережжя доходили звістки, що "...гетьман Павел Тетеря татар при себе держит и вновь прибилиз людей ожидает, а казакам изо всех полков велел збираться к Чигирину; а чае от него промислу за Днепр, чтобы ему промишлять и заднепровских казаков привести в соединение к себе" [32, арк.9]. Свідченням того великого значення, яке Польща надавала цій кампанії, може слугувати той факт, що король Ян Казимир особисто очолив союзницькі війська.

У кінці жовтня 1663 р. 20-ти тисячна польська армія, 40-ка тисячна татарська орда Сефер і Менглі Гіреїв та 24 тисячі козаків правобережних полків П.Тетері розпочали похід [124, с.357]. Спостерігалось явне небажання правобережного козацтва брати участь у цьому поході [246, с.262].

На початку листопада більша частина польських військ на чолі з королем Яном Казимиром, переправившись на лівий берег Дніпра, з'явилася на території Переяславського полку. Командуючий московськими військами Г.Ромодановський та лівобережний гетьман І.Брюховецький, не маючи достатньо військ, щоб протистояти супротивнику, уникали відкритих боїв, а весь тягар боротьби ліг на плечі українських та московських залог міст Лівобережжя.

Стійкий супротив чинили сотенні містечка Переяславського полку – Воронків та Бориспіль. Козаки містечка Остер теж оборонялись, але змушені були здатись [27, арк.84].

Переяслав, де знаходилися козаки Переяславського полку та московський гарнізон (на 12.04.1664 р. нараховував лише 598 осіб [39, арк.47]), польські війська обминули.

Після взяття Воронкова [274, т.2, с.259], сотенні містечка Переяславського полку Баришівка та Басань, а також деякі інші міста Лівобережжя здалися на милість короля. Ще до початку військових дій гетьман І.Брюховецький повідомляв московського стольника Хлопова, що жителі міст Лівобережжя “мыслями шатаютца и хотят... города польскому королю здать” [39, арк.27]. Слушною видається думка В.Смоля та В.Степанкова, що ці дії були продиктовані не бажанням повернутися в підданство короля, а прагненням звільнитися від здиравств вояків московських залог та свавілля воєвод, а також ворожістю населення до І.Брюховецького [246, с.263].

Не останню роль у капітуляції козацьких залог цих міст зіграв авторитет І. Богуна, котрий знаходився на стороні П.Тетері. Це визнавали навіть польські воєначальники [198, т.4, с.91].

Однак, незабаром, у відповідь на свавілля і жорстокість польського війська та безчинства татарської орди, відношення до союзницьких військ змінилося на протилежне. Крім того, серед правобережного козацтва все більше почало виявлятися небажання воювати проти українського населення. І.Богун вступив у таємні зносини з московським командуванням. Навіть, розстріл Богуна та покарання найближчих його соратників [276, с.141] уже не могли нічого змінити.

Героїчна боротьба українського населення та втрата підтримки з боку правобережного козацтва були одними з найголовніших причин повного провалу цього походу [105, с.60-69]. Похід війська Речі Посполитої на

Лівобережжя завершився поразкою, а для міст Переяславського полку це обернулося черговим спустошенням.

Після провалу походу польських військ на Лівобережну Україну, різко загострилася суспільно-політична ситуація на Правобережжі. Весною та влітку 1664 р. тут прокотилася хвиля антипольських та антигетьманських виступів, які знайшли відгук і серед лівобережного населення. На Лівобережжі знову першим вдалося до зброї населення Переяславського полку, зокрема, у Борисполі було знищено залогу із 40 драгунів і 120 піхотинців, повстали жителі Воронкова та інших містечок [246, с.268].

Поширення повстання та втрата будь-якої підтримки в Україні змусили П.Тетерю від'їхати до Польщі, а гостра боротьба за гетьманську булаву завершилася перемогою Петра Дорошенка.

Отже, з початком громадянської війни в Україні Переяславський полк був втягнутий у вир військово-політичної боротьби, що точилася між різними козацько-старшинськими угрупованнями. Часта зміна політичної орієнтації полку в цей період зумовлювалася намаганням протистояти обмеженню влади козацької адміністрації в Лівобережній Україні як з боку Речі Посполитої, так і з боку Московської держави, а також претензіями переяславських полковників Т.Цицюри та Я.Сомка на гетьманську булаву.

Географічне розташування Переяславського полку на кордоні з Правобережжям, перетворювало його в заручника міжусобної війни Лівобережного та Правобережного Гетьманств. Результатом розколу держави на два гетьманства став поділ козацтва полку на два угруповання, одне з яких орієнтувалося на Я.Сомка та Москву, інше – на Ю.Хмельницького і Варшаву. Суперечності в полку були віддзеркаленням суперечностей загальнодержавних.

Внаслідок громадянської війни Переяславський полк зазнав значних втрат особового складу, а територія полку була перетворена в арену жорстоких боїв між різними угрупованнями, страждала від вторгнень польсько-

шляхетських, московських та турецько-татарських військ, що призвело до “знатного згублення” краю.

Підтримка козацтвом полку курсу лівобережної старшини, очолюваної Я.Сомком, на створення з допомогою Москви окремішнього Лівобережного Гетьманства, об’єктивно не сприяла возз’єднанню України і мала згубні наслідки як для української державності, так і для самого полку. Втримавши у своїй сфері впливу Лівобережну Україну (не без збройної допомоги переяславського козацтва), московський уряд домігся від гетьмана І.Брюховецького страти Я.Сомка та піддав репресіям старшину Переяславського полку.

3.2. Участь переяславського козацтва в антимосковських повстаннях (1666-1669 рр.)

Ставши гетьманом Лівобережної України, І.Брюховецький намагався зміцнити гетьманську владу та обстоював прерогативи козацької адміністрації від посягань з боку московських воєвод. Зокрема, у квітні 1664 р. посли гетьмана порушували перед царем клопотання про те, щоб воєводи в українських містах не мали права втручатися до військових справ козацтва [246, с.290].

Проте, московський уряд робив усе, щоб встановити повний військово-політичний контроль над Лівобережною Україною. У вересні 1665 р. І.Брюховецький на чолі великого посольства вирушив до Москви, взявши із собою переяславського наказного полковника Андрія Романенка. На час своєї відсутності наказним гетьманом він призначив переяславського полковника Данила Єрмоленка [274, т.2, с.278].

11 жовтня І.Брюховецький змушений був підписати інкорпораційні за своїм змістом “Московські статті”, які були ще одним кроком до подальшої експансії Московської держави на Лівобережну Україну. За цими статтями збільшувалася чисельність московських гарнізонів у Переяславі, Києві, Чернігові та Ніжині, де вже перебували воєводи, а також московські залоги направлялися до багатьох інших міст Лівобережжя. У Переяславі була збільшена кількість стрільців з 1 тисячі до 2-х тисяч осіб [141, с.145]. Віднині податки та збори повинні були направлятися до царської скарбниці, що забезпечувало московському уряду безпосередній доступ до матеріальних та фінансових ресурсів Лівобережної України.

Царський уряд щедро нагородив гетьмана та козацьку старшину за ці поступки. Гетьман отримав звання боярина та значні пожалування (в т.ч., двір у Переяславі [48, т.VI, с.14]). Переяславський полковник Єрмоленко дістав

звання дворянина, йому було надане містечко Домонтів з усіма угіддями [48, т.VI, с.23].

У березні 1666 р. гетьман отримав із Москви розпорядження “без затримки” передати воєводам міські ключі, гармати й запаси продовольства. За царським указом “... в малоросійськіє города в Переясловль, в Воронков, в Барышполе, в Басань, в Гельмязин, в Песчаной, в Домонтов, в Кропивну, в Ирклъев, в Буромль, в Золотоношу ...” направлявся стольник О.Ізмайлов, котрий повинен був “ в городъхи, в мьстех і в местечках переписать всяких чинов жилецких и тяглых людей і в селах і в деревнях крестьян и бобылей ... жилецких тяглых людей дворы ... рьки и озера и рыбные ловли, бобровые гоны и бортные угоди и пасеки и мелницы и рудни ... хто имяны какими угоди владъет и сколками волами или конми пашню хто пашет ... а учиня то все ... росписи привесть к Москве и подать в приказе Малыя Росіи” [73, с.203-204].

Проведення перепису населення московськими чиновниками, з метою накладання податків, викликало широке невдоволення населення Лівобережної України. Проти гетьмана-боярина підіймалося загальне обурення, “...він стратив усяку популярність, яку колись мав. Разом із Брюховецьким втратила популярність і московська протекція” [129, с.308].

Проти І.Брюховецького виступав і правобережний гетьман П.Дорошенко, котрий прагнув об’єднати Правобережну і Лівобережну Україну. Протягом травня – червня 1666 р. загоны П.Дорошенка здійснювали напади на містечка Переяславського полку – Іркліїв, Буромлю, Кропивну та інші [48, т.VI, с.34, 87, 110].

18 липня 1666 р. в Переяславському полку спалахнуло повстання, яке розпочали козацькі підрозділи, розташовані в Богущківській слободі (400 козаків з Переяславських полкових сотень і 100 – з Бориспільської сотні).

На нашу думку, на сьогоднішній день назріла нагальна необхідність переоцінки причин та наслідків повстання Переяславського полку 1666 р., які

розглядалися радянською історіографією з позицій марксистсько-ленінського вчення про антагоністичні класи та класову боротьбу.

Цілком погоджуючись із тезою про наявність соціальних протиріч у тогочасному українському суспільстві, у тому числі в середовищі козацтва, та посилення соціального гніту з боку козацької старшини в 60-х рр. XVII ст., все ж вважаємо, що не вони стали визначальними у визріванні причин повстання.

Аналіз документальних свідчень показує, що суспільне напруження на теренах Переяславського полку відчувалось і в попередні роки. Викликане воно було свавіллям московського воєводи та його “ратных людей”, які “допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды” [131, с.17]. Особливе нарікання козацтва викликало втручання воєводи у військові справи.

У листі до царя гетьман Брюховецький вказував на негативні наслідки такої поведінки воєвод та їх підлеглих: “... ибо от того насильства и из иных многих починенных людем обид всякое б дурно уростати могло б; яко ж от того самого и Запорожские казаки, послышав о таковых насильствах, у мысли были и иную для того скорее взяли себе думу” [48, т.VI, с.108].

Ще взимку 1665 р. в Переяславі була розкрита змова, яка ставила перед собою мету вигнати воєводу та московську залогу з міста [249, с.9]. Сам гетьман Брюховецький говорив московському дяку Фролову: “бунтуются и переяславци, которые хотят идти на Запорожье и оттуда на гетмана ударить, и государевых людей, которые в Переяславле живут, злодеями и жидами зовут” [48, т.VI, с.101]. Переяславський полковник Д.Єрмоленко теж доповідав “... что в Переяславле оть какихь ся своевольных людей, которые до бунту и до шерханины охочи... вырастает злой замысел не смуту и на нелюбы про него боярина и гетмана, по замысломь от запорожцов” [48, т.VI, с.101]. Показово, що спостерігалися заворушення навіть серед самих “ратных людей”, які відмовлялися відбувати військову службу і хотіли “...бежать все без остатку” [48, т.VI, с.101].

Суспільну напруженість серед населення Переяславського полку посилив перепис, проведений весною 1666 р. Хоч царські чиновники переписували населення “оприч казаков и казачих земель и угодий”, тобто, перепис не стосувався безпосередньо козацтва, але направлений був і проти нього. У царському указі та наказі Малоросійського приказу найближча мета перепису формулювалася так: “ ... поборов на старшину ... и на казаков никаких не збирать, а обыкновенно хльбные и денежные поборы ... на своих великого государя ратных людей, которые ныне и впредь малоросийских городъ для обороны ...” [73, с.205]. Зрозуміло, що такі дії московського уряду загрожували “правам і вольностям” козацтва і були прямим втручанням у внутрішні справи Гетьманщини.

Дослідження архівних матеріалів дозволяють зробити висновок, що саме зловживання московського гарнізону, втручання воєвод у військові справи козацтва та проведення перепису московськими чиновниками стали основними причинами вибуху повстання Переяславського полку 1666 р.

І ще один важливий аспект. На козацькій раді, яка зібралася в перший день повстання, була обрана нова старшина на чолі з полковником М.Хоменком (родом із села Харківці), осавулами – І.Момотом та І.Пригарою. До керівництва повстанців входили також Ярема Захарчук, Захар Лободин, Панас Носик, Степан Білик, Панас Захарященко, Григорій Кульбачка, Богдан Словин. Проаналізувавши родоводи керівників повстання, стверджуємо, що майже всі вони належали до старовинних козацьких родів Переяславщини (відомих ще з реєстру 1649 р.) і до 1663 р. входили до найближчого оточення переяславського полковника та наказного гетьмана Я.Сомка. Після Чорної ради та страти Я.Сомка, вони в тій чи іншій мірі зазнали гонінь від нової гетьманської влади в особі ставлеників І.Брюховецького в Переяславському полку, зокрема, полковника Д.Єрмоленка. За свідченням літописця, переяславського полковника “... не любили, же насланий был” [64, с.91], тобто призначений, а не обраний козацьким товариством полку. Полковник

виокремлювався своїми здирствами з козаків та місцевого населення, беручи завеликі податки з рибних промислів, з переяславської ратуші, селян та міщан [48, т.VI, с.102, 196]. Саме тому повстанці, у першу чергу, розправилися з ненависним полковником: “В Слободке Богушковой подняв бунтъ, переяславского полковника Д.Ермолаенка июля въ 18 день убили до смерти” [48, т.VI, с.127] (загинув від шаблі М.Хоменка).

Отже, з впевненістю можемо говорити про наявність протиріч між старожитнім переяславським козацтвом та новопризначеною гетьманом І.Брюховецьким старшиною як про одну з причин цього повстання. Цю тезу підтверджує і аналіз програми дій козаків, складеної на початку повстання. Джерела свідчать, що повстанці спочатку збиралися чекати наступу І.Брюховецького, щоб “ево боярина и гетьмана и всяк старшин в городах побить и в городе засестъ” [48, т.VI, с.127].

Повстанці звернулися за допомогою до правобережного гетьмана Дорошенка, але, не бажаючи втрачати фактор раптовості, самостійно розпочали військові дії проти воєводи Вердеревського з московською залогою. Щоб обманути пильність ворогів, керівники повстання написали від імені полковника Ермоленка листа, у якому говорилося, що гетьман Брюховецький, у зв'язку з появою ворожих військ дав наказ розташувати козаків Переяславського полку вздовж Дніпра на переправах. 19 липня козацькі посланці передали цього листа воєводі і майже одночасно в місті з'явилася велика кількість козаків, які ніби-то прибули за військовими припасами. З появою в Переяславі козаків, до повстання приєдналися і переяславські міщани.

Повстанці почали штурм Спаських воріт, захопили їх і ввірвалися в “малый город” (мається на увазі фортеця Переяслава – І.А.), але під тиском московського гарнізону змушені були відступити: “...июля въ 19 день и посадъ выжгли... а воевода Вердеревський с ратными людьми осажденъ и сидит в малом городку” [48, т.VI, с.127]. Після цього козаки почали з гармат та “нарядными стрелами с огнем” обстрілювати фортецю, в результаті чого

згоріла скарбниця, багато різних військових припасів, воєводський та двори іншого начальницького складу гарнізону [249, с.92].

Про напруженість боїв у Переяславі свідчить значна кількість загиблих московських вояків. За офіційним повідомленням з 500 осіб гарнізону загинуло 200 [248, с.277].

Не взявши переяславську фортецю, повстанці захопили коней московського гарнізону та відступили до містечка Гельмязів.

Повстанням була охоплена значна територія Переяславського полку. Крім містечка Гельмязова, його підтримало козацтво і населення сотенних містечок: Бубнова, Пішаного, Домонтова, Золотоноші, Кропивни, Іркліва [48, т.VI, с.137, 146-147]. Повстання мало широкий відгук в інших полках. Полковник В.Дворецький прислав з Канева, де розміщалися Київський, Канівський та Лубенський полки, листи, у яких просив про допомогу “ратных людей”, боячись повстання козаків цих полків.

Значну роль у розгортанні повстання відіграла підтримка його правобережним козацтвом. Гетьман П.Дорошенко уважно стежив за розвитком подій у Переяславському полку. За деякими відомостями він відразу ж направив під Переяслав на допомогу повстанцям 1 000 правобережних козаків, а сам попрямував до переправи через Дніпро в районі Сокирної [48, т.VI, с.139]. Гетьман звернувся з універсалами до населення Лівобережжя, закликаючи підтримати повсталих [48, т.VI, с.128, 134, 138]. 21 липня 1666 р. він направив листа переяславському полковнику М.Хоменку, у якому висловлював надію, що “зачатое дело с произрения Божого нехай счастливое кончится” [41, арк.45-46] і запевняв: “готов принять (повстанців – А.І.) под опеку его королевской милости пана нашего милостивого яко пана прироженого” [41, арк.45-46].

За повідомленнями прилуцького полковника Л.Горленка, у кінці липня на правому березі Дніпра зібралося п'ять сердюцьких хоругв і велика кількість татар, які збиралися йти на допомогу повстанцям [249, с.94].

Московські воєводи вважали, що “...нынешних Переяславских бунтовников никто иной к тому привел, толко он клятвопреступник Дорошенко” [48, т.VI, с.138]. Царський посланець І.Леонт'єв повідомляв, що “...в городах на сей стороне Днепра от изменников черкас и от ляхов с тое стороны Днепра учела быть в людех шатость, и тех городов жилецкие люди изменников черкас и ляхов в города к себе пустили и с ними сложились заодно и в городех заперлись” [48, т.VI, с.145].

На придушення повстання в Переяславі Брюховецький кинув значні сили: Ніжинський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський козацькі полки, а також охотницький полк Костянтина Мигалевського. Крім того, він просив у Шереметьєва підкріпленнь. Царський уряд послав драгунів та великий загін найманців – калмиків на чолі із стольником Костянтином Щербатовим, котрому було наказано “города достойно все высечь и выжечь, всячески разорить... чтобы впредь в тех городах и селах никому никакого пристанища не было” [48, т.VI, с.143].

У липні 1666 р. К.Щербатов зі своїми загонами захопив Переяслав. Повстанці на чолі з М.Хоменком, ухилившись від бою, відійшли до містечка Піщаного, де об'єдналися із сердюцькими підрозділами наказного гетьмана Головченка, направленого сюди правобережним гетьманом. Літопис Самовидця свідчить про допомогу повстанцям підрозділів П.Дорошенка та татар: “Орда барзо слухала (П.Дорошенка – А.І.) ... в скором часе поспешила, и переправивши Днепр, с казаками Дорошенковими юже под час заморозков дали отсеч тим казакам, зостаючим в Золотоноше...” [64, с.91-92].

Напружені бої між повстанцями і урядовими військами розгорілися під Золотоношею, звідки за словами генерального осавули А.Мартиненка “...неприятельские люди выходят и с ним бьютца безпрестанно” [48, т.VI, с.149].

Проходили також бої під Піщаним та Гельмязовом. Київський воєвода П.Шереметьєв доповідав у Москву: “...с того де местечка Пещаного выходили

на вылазку многие люди и чинили с твоими в.г. ратными людьми бой. Да к тому же де местечку пришли с степи на выручку и черкас, и татары, многие ж люди и с твоими де в.г. ратными людьми бились с третьего до девятого часу дни”, що свідчить про значний розмах цих боїв [249, с.95].

Звільнивши повстанців від облоги, татарська орда заходилася грабувати навколишні села й хутори, про що доповідав царю воєвода К.Загрязький у своєму листі від 14 жовтня 1666 р. [48, т.VI, с.156].

К.Щербатов змушений був відступити до Переяслава, щоб зібрати більш значні сили: “... же мусело войско оборонною рукою уступати ко Переяславлю – так московское, як и казацкое, которого немало было с князем Щербатим” [64, с.92]. Поповнивши свої війська новими гетьманськими та царськими підрозділами, К.Щербатов знову підійшов до Золотоноші, де мужньо захищалися дві тисячі повстанців, добре укріпивши місто. І на цей раз повстанцям вдалося відбити ворога.

Розлючені урядові війська розпочали жорстокі репресії проти населення Переяславщини. 8 серпня за наказом Щербатова частина військ була направлена на Богущківку, але жителі, покинувши домівки, втекли за Дніпро. Містечко було зруйноване, “а которых де, государь, небольших людей застали, – повідомляв царя Щербатов, – и тех твои, государевы, ратные люди побии” [249, с.96]. Царський посланець доповідав, що полковник Мигалевський “городок Бубнов и взял и изменников высек, а город весь выжег и разорил” [48, т.VI, с.146].

Протягом декількох місяців урядове військо не могло здолати опір повстанців. У листопаді на допомогу К.Щербатову було відправлено частину київського гарнізону.

Спільними зусиллями гетьманського уряду і царських воєвод повстання Переяславського полку було придушено. Повстанці, захоплені в полон, були передані гетьманській адміністрації для страти. Частина повстанців, завдяки

втручання військ П.Дорошенка, перейшла на Правобережжя (в т.ч. М.Хоменко* [156, с.11]).

Після придушення повстання, царський уряд хотів заборонити козакам Переяславського полку проживати в полковому місті: “...чтоб для всякого умыслу и заводу казакам в Переяславе впредь не жить, а жить бы им за городом в слободках и в город не пропускать... а жить в городе мещанам, а в меньшем городе государевым ратным людем” [48, т.VI, с.141], але гетьманська адміністрація не наважилася на такий крок, бо “...не во вся укротился бунт, чтобы города на то смотря не взбудоражились” [48, т.VI, с.144]. Гетьман Брюховецький просив прислати московські війська в Переяслав та інші лівобережні міста для захисту від П.Дорошенка. Київський воєвода Шереметьєв повинен був посилити гарнізон у Переяславі, направивши сюди 700 чол. кінного і пішого війська [48, т.VI, с.145].

За даними К.Стецюк, ще під час повстання І.Брюховецький призначив переяславським полковником Радіона Думитрашко-Райчу*, і той взяв активну участь у придушенні повстання [249, с.95]. О.Стороженко вважав, що Р.Думитрашко-Райча став переяславським полковником тільки восени 1667 р. [250, с.134].

Показовим є той факт, що полковник оселився в сотенному містечку Баришівка, вважаючи, що тут він буде незалежним від царського воєводи, який знаходився в Переяславі [250, с.134].

Р.Думитрашко-Райча проводив успішні бойові дії проти прихильників П.Дорошенка. 26 березня 1667 р. в Переяславі склав присягу іркліївський отаман Тимофій Іванов, а 29 березня в Іркліїві козаки цілували хрест на вірність царю. Здалась Думитрашці і Золотоноша на чолі із сотником Степаном Побиванцем [41, арк. 32].

* Максим Хоменко повернувся до Переяслава і був городовим отаманом в 1677 – 1679 рр.

* Думитрашко-Райча Радіон Григорович. Виходець з Придунайських князівств, з’явився на Україні в 1665 р., привівши з собою 500 осіб “Товариства Хоругвей Волоських”. В 1666 – 1671 рр., 1672 – 1674 рр., 1687 – 1688 рр.-переяславський полковник.

Розставлені новим полковником на сотницькі уряди його ставленики, чинили утиски полчан. У Березані сотник Кислий “чинил обиды”, а в Золотоноші сотник Апостол войта “убил до смерти” [41, арк.99-100].

30 січня 1667 р. в с.Андрусові, поблизу Смоленська було укладене перемир'я на 13,5 років між Річчю Посполитою та Московською державою. За Андрусівським перемир'ям Річ Посполита офіційно визнала входження Лівобережжя до складу Московської держави. За влучним висловом О.Гуржія, – усі позитивні наслідки та здобутки українського народу в майже двадцятирічній кривавій війні за національне визволення розчерками пера приносилися в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі [121, с.46-47].

Лівобережну Гетьманщину, у військово-адміністративному відношенні, складали 10 полків: Переяславський, Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський полки.

Андрусівське перемир'я викликало широке невдоволення серед українського суспільства. На Лівобережжі продовжувала наростати хвиля невдоволення проти присутності в українських містах московських воєвод із залогами. П.Шереметьєв, не приховуючи тривоги, доносив у Москву, що чимало людей подалися до запорожців і “заводять раду, що в них у малоросійських містах воєводам Великого Государя ратним людям не бути”. А за те козаки “озлобленість велику мають і бунти заводять, що в усіх малоросійських містах всякі належні доходи забирають на Великого Государя. А їм козакам государевого жалування не дають” [246, с.293].

У 1668 р. царський стольник Василь Тяпкін повідомляв з Переяслава боярину Нащокіну: “...Нужно усилить войска в Переяславле, где ни одного нет верного человека: все бунтувщики, лазутчики и из всех городов такова шаткова места нет. Вся злоба и бунты рождаются от переяславских обывателей. Казаки и мещане тамошние безперестанно, тайным образом ссылаются с Дорошенком.

Ратных людей всех человек с триста или немного болем и те сидять запершись, в малом замке с больным воеводою Алексеем Чириковым нагие, босе, без пищи; многие умираютот голода и стужи, иные от смерти спасаются бегством. А переяславцев несколько тысяч человек...” [90, с.541].

Відчуваючи загальне невдоволення народу з приводу заведення на Лівобережній Україні московських порядків й обурення проти себе, Брюховецький, не бажаючи більше бути “нижайшею подножкой царского престола”, сам вирішив стати на чолі антимосковського руху й позбавитися влади Москви. Зауважимо, що гетьман Брюховецький, знищивши старшину Переяславського полку під час повстання 1666 р., тепер сам пішов її шляхом.

На початку січня 1668 р. гетьман на таємній старшинській раді в Гадячі заявив про необхідність розриву з Москвою й вигнання воевод із залогами. Більша частина лівобережних полковників підтримали гетьмана, серед них бачимо і переяславського полковника Р.Думитрашку-Райчу [250, с.134]. Розпочалося антимосковське повстання І.Брюховецького, у якому знову важливу роль відіграв Переяславський полк. Московські залоги лівобережних міст були взяті в облогу, у тому числі й в Переяславі. З донесень у Москву відомо, що Переяславський полк на чолі з Р.Думитрашко-Райчею був розташований у Борисполі, контролюючи таким чином прохід по Дніпру.

Джерела свідчать про активні бойові дії між повстанцями та московським гарнізоном. 15 лютого 1668 р. полковник Думитрашко-Райча “со многими казаками и с мещанами приступ к малому городу ночью имел” [47, арк.23]. Цієї ночі було здійснено 4 приступи, під час першого з яких загинув бургомістр Федір Куклич. 28 лютого стольник і переяславський воевода Олексій Чириков здійснив вилазку, під час якої загинуло багато повстанців, а також “знамена взяли и языков поймали” [47, арк.23]. 17 березня з фортеці був висланий загін за р.Трубіж і знову загинуло багато козаків. 23 березня підрозділи рейтар ротмістра Семена Карпова, капітана солдатського строю Томаса Зан фон Берха, поручика солдатського строю Олександра Левинстона “города большого

выжгли большую половину” [47, арк.24]. 31 березня підрозділ поручика О.Левистона “козаков в шанцах многих побили” [47, арк.24].

4 квітня донські козаки отамана Фрола Рубльова вночі за р.Альтюю на переяславських “подворках” перемогли козацькі сили. 9 квітня був призначений обмін полонених переяславських козаків на стрільців і донських козаків, але московські вояки відбили полонених без обміну. 19 квітня в московський полон потрапив домонтівський сотник Богдан Михайлів. 25 травня було здійснено напад рейтарів на село Ковалин, 19 червня – на Каратуль, 3 липня – на Вольницю, а 8 липня – на Дем’янці.

30 липня і 4 серпня відбулися зіткнення головних сил Переяславського полку з підрозділами оточених. 16 серпня полковник Думитрашко-Райча розміняв 2 полонених київських стрільців і 1 севського козака на 2 переяславських козаків.

1 і 15 вересня нападам донських козаків протистояли мешканці Дівичок, а 26 вересня – Вольниці. Третього жовтня відбувся черговий розмін полоненими. Серед них жаботинського козака Тимофія Андріїва обміняли на піддячого приказу Нової четверті Абакума Григорієва.

Наведені дані засвідчують, що переяславські козаки несли значні втрати, але потрібно враховувати тенденційність цих джерел, складених царським командуванням.

До середини березня повстання в Лівобережному гетьманстві успішно розвивалося. Воєводи із залогами, які перебували в облозі, трималися тільки в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі [246, с.295], але у другій половині квітня становище І.Брюховецького ускладнилося внаслідок наступу московського війська Г.Ромодановського, котрий взяв в облогу місто Котельву. Незважаючи на те, що Брюховецький очолив повстання, його авторитет не зміцнівся ні серед рядового козацтва, ні серед старшини. Більшість лівобережної старшини підтримувала Петра Дорошенка, закликаючи його на Лівобережжя та обіцяючи визнати його гетьманом “обох боків Дніпра”.

Влітку 1668 р. П.Дорошенко з'явився на Лівобережжі, змусивши Ромодановського відступити. При зустрічі військ П.Дорошенка та І.Брюховецького, який втратив будь-яку підтримку, останній був вбитий поблизу м.Опішні, а П.Дорошенка 8 червня 1668 р. проголосили гетьманом возз'єднаної України. Уся Лівобережна Україна була звільнена від московських військ.

П.Дорошенку вдалося возз'єднати козацьку Україну, але ненадовго. Змушений повернутися на Правобережжя, П.Дорошенко залишив наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича Многогрішного.

У другій половині вересня 1668 р. московські війська Г.Ромодановського перейшли в наступ на Сіверщину, взявши Ніжин та Чернігів. Це, а також відсутність воєнної допомоги від П.Дорошенка, московські залоги в містах, тиск промосковськи настроєної частини козацької старшини та православного духовенства примусили Многогрішного піти на переговори із царським урядом. 17 грудня 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Д.Многогрішного було обрано "сіверським гетьманом". Отже, антимосковське повстання 1668 р. теж потерпіло поразку.

Після смерті І.Брюховецького, полковник Думитрашко-Райча продовжував проводити незалежну політику. Очолюваний ним Переяславський полк розмістився табором разом із татарами під сотенним містечком Басань та час від часу підходив до Києва. Очевидно, Р.Думитрашко-Райча мав намір вибити звідти московську залого [48, т.VI, с.109, 122]. У грудні 1668 р. П.Шереметьєв повідомляв царя про те, що переяславський воєвода стольник А.Чіріков посилав "... ротмістра Василья Ахторлони для денежного и хлебного сбора на нынешней 176 год в мистечко Кропивну; и ротмистр ... сказал ему, что из местечка Кропивны Райча мещан переводит насильно жить в Золотоношу, без Твого Великого Государя указа; а Золотоношу – де полковник Дмитрашко крепит на крепко и рвы около города выкопал большие, неведомо для какого

умыслу...” [232, с.274]. Це повідомлення свідчить про супротив полковника проти збирання податків московськими чиновниками.

Влітку 1668 р. з’явився новий претендент на гетьманську булаву – кошовий писар Запорозької Січі Петро Суховієнко. Підтриманий кримським ханом Аділ-Гіреєм, П.Суховієнко був обраний гетьманом на раді запорозького коша [128, с.211]. У кінці квітня він направив листа переяславському полковнику Думитрашко-Райчі, у якому повідомляв, про проголошення його гетьманом та запрошував Думитрашка перейти на його сторону. Переяславський полк, який перебував в опозиції до московського уряду, а також до правобережного гетьмана Дорошенка, перейшов на сторону Суховієнка [48, т.VIII, с.10], проте активних бойових дій не проводив. Крім того, під тиском татар “стали поглядати на Суховієву руку” південні полки – Полтавський, Миргородський та Лубенський [274, т.2, с.311], які завжди тяжіли до Запорожжя.

Таким чином, на стороні новообраного гетьмана виступали: кримська орда, близько 6 тисяч запорожців, Полтавський, Миргородський, Лубенський і Прилуцький полки [48, т.VII, с.82; т.VIII, с.109]. Разом з ордою та названими полками Суховієнко став на Липовій Долині на р.Хорол, а Думитрашко-Райча з Переяславським полком продовжував стояти під Басанню [82, с.197-198].

7 жовтня 1668 р. П.Суховієнко у своєму універсалі до українського народу засудив Андрусівську угоду між Москвою та Польщею, яка “... на всю Україну пагубу приносить ...” [48, т.VII, с.85] та закликав правобережне і лівобережне козацтво об’єднатися проти зовнішніх ворогів.

На початку 1669 р. Суховієнко разом із татарами та вірними полками переправився на Правобережну Україну з метою відібрати в П.Дорошенка Чигирин, але, не дійшовши до нього, уклав з правобережним гетьманом договір, направлений проти Польщі. Проте, не дотримавшись договору, сторони знову розпочали боротьбу, у якій Суховієнко потерпів поразку [264, с.205].

Після перемоги над Суховієнком на Правобережжі, П.Дорошенко вислав до Переяслава свого полковника Мамотенка. Думитрашко-Райча змушений був відступити на північ до Баришівки, де оборонявся від військ Дорошенка [48, т.VIII, с.23].

25 квітня 1669 р. П.Суховієнко зібрав раду на Січі, де його знову проголосили гетьманом [48, т.VIII, с.180]. На деякий час йому вдалося заволодіти більшою частиною Правобережжя, але після сутички з П.Дорошенком біля с.Комончі він разом із Ю.Хмельницьким та уманським полковником М.Ханенком направився до Умані. Тут 23 липня 1669 р. козацька рада правобережних полків обрала гетьманом М.Ханенка, а Суховієнко став його генеральним писарем [264, с.206-207].

Переяславський полк на чолі з Р.Думитрашко-Райчею, після невдалої спроби звільнитися від московської влади з допомогою Суховієнка, змушений був йти на зближення із “сіверським гетьманом” Д.Многогрішним та Московською державою, яка все більше підпорядковувала Лівобережну Україну. І.Крип’якевич підкреслював, що козацькі старшини “не бачили іншого виходу, як визнати московську владу, яка й так опанувала Лівобережжя: але при тому вони не думали зрікатися своїх прав, а навпаки, були готові всіма засобами обороняти автономію Гетьманщини” [174, с.204].

На кінець 60-их рр. XVII ст. завершився процес формування Переяславського полку як військово-адміністративної одиниці Лівобережної Гетьманщини. У структурі полку відбулися значні зміни.

По-перше, до складу Переяславського полку ввійшла територія розформованого Іркліївського полку. Фактично, це було поверненням території, яка належала Переяславському реєстровому полку до 1648 р.

Існують різні точки зору на час об’єднання Іркліївського полку з Переяславським. М.Максимович називав 1659 р. [190, с.708]. Такої ж думки Л.Падалка [211, с.84]. М.Костомаров вважав, що це відбулося не раніше 1670 р. [150, с.298]. Д.Гаєцький [279, р.301] та Я.Дашкевич [123, №2, с.12] відносять

цю подію до 1663 р. Дослідниця І.Кривошея найвірогіднішою датою теж вважає 1663 р., коли після Чорної ради було заслано до Сибіру полковника Папкевича і згадок про Іркліївський полк більше немає [292, с.25].

На нашу думку, у 1659 р. Іркліївський полк не зник, однак, перебуваючи на стороні М.Пушкаря, зазнав значних втрат. І.Виговський у кінці 1659 р. в листі до польського короля повідомляв: “Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами, Миргородський з тридцятьма тисячами, також Прилуцький і Іркліївський дощенту знесені” [246, с.330-331]. У листопаді 1665 р. в листі гетьмана І.Брюховецького до царя перелічено 13 міст Переяславського полку, з них “разоренные: Гельмязоц, Ирклеев, Басань, Кропивная, Буромль” [48, т.VI, с.19], що свідчить про перебування Іркліїва в складі Переяславського полку на 1665 р.

По-друге, за даними Я.Дашкевича, у кінці 60-х рр. XVII ст. [123, с.12] перестала існувати окрема Биківська сотня, поповнивши собою Басанську сотню Переяславського полку. І.Кривошея називає точнішу дату – 1667 р. [292, с.26].

По-третє, склад полку поповнився за рахунок включення до нього Піщанської, Золотоніської та Домонтівської сотень, які раніше належали до Черкаського полку і були розташовані на Лівобережжі, на кордоні з Переяславським полком. Можливо, із цим пов’язане і зникнення Богущківської сотні як окремої структурної одиниці Переяславського полку.

По-четверте, у складі Переяславського полку з’явилися Бубнівська, Леплявська та Терехтимирівська сотні. І.Кривошея, шляхом виділення родових прізвищ, ідентифікувала Бубнівську та Леплявську сотні із сотнями Кулаги, Богданенковою і Росченковою Канівського полку, відомими з реєстру 1649 р. [75, с.105-114].

На сьогодні немає єдиної точки зору про час входження колишніх сотень Черкаського та Канівського полку до складу Переяславського. На думку Д.Гаєцького, це відбулося в період 1654 – 1665 рр. [279, р.301]. М.Максимович

[189, с.434], Л.Падалка [211, с.86] та Я.Дашкевич [123, с.12] відносять ці зміни до 1667 р. За даними І.Кривошеї Бубнівська та Леплявська сотні документально фіксуються в Переяславському полку з 1672 р., а Терехтимирівська – з 1676 р. [292, с.29].

На нашу думку, дані зміни відбулися не пізніше 1667 р., який став рубіжним як для Переяславського полку, так і для всієї України. Саме поділ на Лівобережне та Правобережне Гетьманства викликали дані адміністративно-територіальні зміни. Однак, із значною долею ймовірності, зважаючи на активну участь цих сотень у повстанні Переяславського полку, можна віднести ці зміни до 1665 р. На користь цього свідчить також згадуваний уже лист І.Брюховецького, у якому Бубнів називався серед міст Переяславського полку вже в 1665 р.

Не можемо погодитися з тезою І.Кривошеї, що Терехтимирівська – “це єдина сотня Переяславського полку, основна частина території якої знаходилась на Правобережжі” [292, с.29]. Аналіз ревізій Переяславського полку показує, що протягом усього XVIII ст. до Терехтимирівської сотні традиційно належали села: Стівп’яги, Ячники, Підсінне, Андруші, Козинці, Городище, В’юнище, Гречаники. Усі ці населені пункти були розташовані на лівому березі Дніпра (в 70-х рр. XX ст. старовинні козацькі села Козинці, В’юнище, Городище, Андруші були варварськи затоплені водами штучного Канівського водосховища – А.І.). Таким чином, на правому березі Дніпра знаходився лише сотенний центр – містечко Терехтимирів.

Вважаємо, що цілком правомірно ототожнювати правобережну територію в районі Терехтимирова і Зарубинець з історичною Переяслащиною. Ще із часів Київської Русі Терехтимирівське правобережжя було тісно пов’язане з Переяславом, на що вказував Б.Рибаків: “Трахтемиров так близко расположен к Переяславлю, что должен рассматриваться заодно с ним” [230, с.53].

Питання приналежності правобережних земель уздовж Дніпра до Лівобережної Гетьманщини в період після Андрусівського перемир’я у

вітчизняній історіографії досліджене недостатньо. На думку Т.Чухліба, після Андрусівської угоди лівобережний гетьман продовжував тримати свої війська в правобережних містах [265, с.83]. Не вирішене було питання належності Терехтимирівщини та інших земель вздовж Дніпра і після підписання “Вічного миру” – “...ті місця мають бути порожні так, як вони є тепер” [51, т.2, с.56]. Фактично, це була нейтральна зона, пустка.

Пізніше, у часи гетьманування І.Мазепи, Петро І, укладаючи угоду з польським королем Августом II, обіцяв “уступити” Речі Посполитій кілька “городів” на Правобережжі, у тому числі Терехтимирів. І.Мазепа відмовляв царя, лякаючи його тим, що “... всь малороссіяне перейдуть на сію сторону Дньпра, избъгая повинностей, особливо изъ порубежныхъ полковъ: Переяславскаго, Лубенскаго и Миргородскаго, которыхъ жители имьют многіе старинные грунты и угодыя на сей сторонь...” [90, с.366-367].

Таким чином, бачимо, що цей край був у сфері інтересів кількох держав і, фактично, був перетворений у пустку. У силу цього, Терехтимирів навряд чи міг повноцінно виконувати роль сотенного центру. Тому слушною видається думка І.Кривошеї, що “сотенна канцелярія і сотницький курінь знаходився у Переяславі” [292, с.29], але не з 1732 р., як вважає вчений, а набагато раніше. У реєстрах Переяславського полку XVIII ст. Терехтимирівська сотня майже завжди йшла за переяславськими сотнями, а інколи так і називалася – переяславською [31, арк.268-271].

Проаналізувавши архівні документи та відкинувши стереотипи, притаманні радянській історичній науці, спробуємо зробити висновки щодо проблеми повстання Переяславського полку 1666 р.:

- повстання носило чітко виражений національно-визвольний характер, його основною причиною було втручання московського уряду у внутрішні справи козацької держави;
- Переяславський полк не випадково став епіцентром повстання проти московської експансії. Причиною цього було кількарічне перебування в

Переяславі московського гарнізону та утиски місцевого населення з його боку;

- аналіз керівного складу повстанців (колишні прибічники Я.Сомка), їх мети та дій засвідчує, що однією з причин повстання була наявність внутрішньо-політичних протиріч між місцевим старожитнім козацтвом та новим гетьманським урядом І.Брюховецького;
- прагнення повсталих перейти на сторону правобережного гетьмана П.Дорошенка зумовлювалось бажанням вийти з-під влади московського уряду та І.Брюховецького;
- основною рушійною силою повстання були старшина та козаки Переяславського полку;
- повстання Переяславського полку 1666 р. стало каталізатором наступних антимосковських виступів на Лівобережній Україні, зокрема, повстання 1668 р., у якому переяславське козацтво теж прийняло активну участь.

Після придушення повстань, московський уряд піддав жорстоким репресіям переяславське козацтво, що поруч із репресіями 1663 р. обезкровило полк, призвело до винищення найбільш свідомої та активної його частини. Перейшовши на сторону П.Суховієнка, Переяславський полк до лютого 1669 р. продовжував протистояти московській владі.

На кінець 60-их р. XVII ст. завершився процес оформлення полку як військової та адміністративно-територіальної одиниці Лівобережної Гетьманщини.

РОЗДІЛ 4
ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КОЗАЦТВО В УМОВАХ ПІДПОРЯДКУВАННЯ
ТА ПОВНОЇ ІНКОРПОРАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ
РОСІЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

4.1. Переяславський полк у період політичної стабілізації
Лівобережної Гетьманщини (1669 – 1709 рр.)

У березні 1669 р. в Глухові в присутності царських уповноважених відбулася козацька рада лівобічних полків, яка проголосила Д.Многогрішного гетьманом Лівобережної України. Тут же були ухвалені так звані “Глухівські статті”, за якими московські воєводи із залогоми залишалися в Переяславі та ще чотирьох містах, але воєводи не мали права втручатися в місцеві справи [48, т.VIII, с.72-96].

З обранням гетьманом Д.Многогрішного й прийняттям Глухівських статей на Лівобережній Україні розпочався період відносної політичної стабілізації, стосовно чого М.Грушевський писав: “...жите лівобічної Гетьманщини тихо і поволі котилося під гору своєї політичної і суспільної вільності. Від року 1668, від повстання Брюховецького протягом кілька десятиліть вона не переживала ніяких різних заворушень, сильних схвилювань...” [114, с.357].

Згідно Глухівських статей Переяславський полк знову опинився під владою Московської держави, але його продовжували роздирати суперечності, породжені розколом Української держави на дві частини. Ще на початку лютого 1669 р. переяславський полковник Р.Думитрашко-Райча з усім “товариствомъ й посполтствомъ” Переяславського полку в Баришівській соборній церкві урочисто, у присутності прибулого з Києва від боярина Шереметьєва Павла Глібова, присягнув знову на вірність Москві [48, т.VIII, с.80-81] (в Москві оцінили вірність Думитрашко-Райчі, і 19 квітня йому була

“...выслана благодарственная царская грамота” [250, с.137]). Однак, не всі в Переяславському полку відразу змирилися з підпорядкуванням Московській державі. Полк, знаходячись на кордоні з Правобережжям, залишався в центрі міжусобної війни Лівобережного та Правобережного Гетьманств. Деякі міста і містечка Переяславського полку продовжували визнавати владу П.Дорошенка. Одним з них було сотенне містечко Воронків – своєрідний плацдарм правобережного гетьмана на території Переяславського полку. Визнавали владу Дорошенка також південні полки Лівобережжя – Лубенський, Миргородський і Полтавський.

У травні 1669 р. переяславський полковник Думитрашко-Райча з 5 тисячним загоном вирушив з Баришівки до Воронкова, щоб взяти його приступом і розгромити прихильників Дорошенка. Проте Воронків так і не вдалося взяти, а Думитрашко-Райча відступив до с.Глибоке. Згодом був організований похід на м.Ромни Миргородського полку, але й він закінчився невдало [48, т.VIII, с.137-138]. Лише з допомогою московського війська Д.Многогрішному вдалося вигнати з Лівобережжя дорошенківців та запорожців Суховія, і, таким чином, поширити свою владу на всю Лівобережну Україну. Але, навіть, у 1670 р. сотенне місто Переяславського полку Золотоноша та інші міста й містечка Лівобережної України не визнавали влади московського царя та Д.Многогрішного [232, с.274].

Досліджуючи Українську козацьку державу другої половини XVII ст. О.Гуржій доходить висновку, що в 70-их роках в Україні існували три державні утворення, які територіально розташовувалися на: 1) Правобережжі на чолі з гетьманом Дорошенком; 2) Лівобережжі (Многогрішний); 3) Запорожжі (Ханенко) [121, с.49]. Новообраний гетьман Ханенко звертався з листами до Д.Многогрішного (9.08.1669 р.) та переяславського полковника Р.Думитрашка-Райчі (23.07.1669 р.) з проханням підтримати його в боротьбі з Дорошенком [200, с.84]. У кінці 1671 р. Думитрашко-Райча здійснює нову спробу вийти з-під московської влади. Зібравши полкову раду в Баришівці, він агітував за перехід

на бік Ханенка, але не був підтриманий полчанами і гетьману Многогрішному вдалося позбавити його полковницького уряду. Думитрашко-Райча спочатку був заарештований, потім звільнений, але йому веліли проживати в Батурині. Його прихильники (200 осіб) спеціальним указом були розпорошені між різними полками, а Переяславський полк був взятий під управління генеральним бунчужним Костянтином Стриєвським [250, с.150].

Ставши гетьманом, Д.Многогрішний продовжував відстоювати інтереси України, зокрема, його стараннями під час московсько-польських переговорів вдалося залишити у складі Лівобережної Гетьманщини Київ з навколишньою округою. Гетьман неодноразово ставив перед московським урядом питання про повернення із Сибіру учасників антимосковських виступів – полковників Децика й Папкевича, полкового осавула Л.Бута, полкового писаря Ф.Тризну, переяславського сотника І.Воробєя та інших [195, с.10]. У 1671 р. намітилося зближення Многогрішного з П.Дорошенком. Такі дії лівобережного гетьмана викликали невдоволення московського уряду та його прихильників в Україні.

У березні 1672 р. проти гетьмана Многогрішного визріла змова промосковськи налаштованої старшини, у результаті якої гетьман був заарештований і після тортур у Москві засланий до Сибіру. Одним з найактивніших учасників змови був Р.Думитрашко-Райча (за що знову отримав дари з Москви).

Козацька старшина Переяславського полку брала активну участь у раді в Козацькій Діброві 1672 р., на якій гетьманом Лівобережної України проголосили Івана Самойловича. У цей час на політичну арену виходить ще один представник Переяславського полку – Войца Сербин*, підпис котрого в якості золотоніського сотника бачимо в присяжних списках Козацько-Дібровської ради [48, т.IX, с.908]. Саме Войца Сербин їздив до Москви з клопотанням про затвердження гетьманом І.Самойловича та про збереження за

* Сербин Войца Станіславович. Виходець з придунайських князівств, в 1672–1675рр. – золотоніський сотник; 1674 р. – наказний переяславський полковник; 1675-1676 рр. та 1679-1683 рр. – переяславський полковник.

козацтвом його давніх прав та вольностей [48, т.ХІІ, с.396-397]. Серед новопризначеної генеральної старшини були також І.Лисенко* та Л.Полуботок*, які згодом будуть очолювати Переяславський полк.

З липня 1673 р. розпочалися переговори правобережного гетьмана П.Дорошенка з московським урядом. Він погоджувався визнати підданство царя при умові збереження територіальної цілісності та політичної самостійності козацької України, але царський уряд відхилив вимоги Дорошенка і на початку грудня велів Г.Ромодановському разом із гетьманом Самойловичем розпочати похід на Правобережну Україну [223, с.11-19]. І.Самойлович, у свою чергу, прагнув об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну, розглядаючи їх як єдину державно- політичну структуру.

На початку лютого 1674 р. московсько-українське військо вступило на Правобережжя. Населення краю активно приймало підданство Москви, сподіваючись на захист від турецько-татарських нападів. 25 березня 1674 р. в Переяславі відбулася Генеральна військова рада, у якій взяли участь правобережні полки, що присягнули на вірність московському царю. До Переяслава прибув також представник гетьмана Дорошенка І.Мазепа з листами до І.Самойловича та Г.Ромодановського [90, с.340]. Присутній на раді М.Ханенко склав гетьманські клейноди, а І.Самойлович був проголошений гетьманом “обох боків Дніпра” [127, с.99-100]. За умовами договору, складеного між представниками правобережних полків та царського уряду, останній зобов'язувався захищати правобережне населення.

У травні розпочався новий етап боротьби гетьмана І.Самойловича та московських військ із правобережним гетьманом П.Дорошенком. Переяславський полковник Р.Думитрашко-Райча “как храбрый и опытный военачальник, около 10 лет служивший уже верно московскому государству”

* Лисенко Іван Якович. 1669 – 1671 рр. – чернігівський полковник; 1672 – 1678 рр. – генеральний осавул; 1677 – 1679 рр., 1690 – 1692 рр. – переяславський полковник.

* Полуботок Леонтій Артемович. 1672 – 1678 рр. – генеральний бунчужний; 1683 р. – наказний переяславський полковник; 1683 – 1687 рр., 1689 – 1690 рр. – переяславський полковник.

був призначений наказним гетьманом над козацьким військом, що складалося з Переяславського, Полтавського, Миргородського, Гадяцького та Лубенського полків. Усього під орудою Думитрашки зібралося до 20-ти тисяч козаків та два полки московських вояків з 15 гарматами [250, с.150-151]. У травні військо Думитрашко-Райчі розташувалося під містом Смілою. На підмогу Дорошенку з Криму виступило 20-ти тисячне татарське військо, яке разом із братом гетьмана Андрієм Дорошенком планувало розгромити Думитрашку-Райчу. Однак, не дійшовши до Смілої, татарська орда разом із сердюками А.Дорошенка під Орловцем розпочала бій з Гадяцьким, Уманським та Торговицьким полками. Полковник Думитрашко-Райча з козацькою кіннотою поспішив на допомогу – “напавши на них за Тайшликом, оних значне громил, по чотири миля гонили, рубаючи татар, и многих поймали” [64, с.118], що й вирішило результат битви.

У липні московсько-українські війська розпочали облогу Чигирина, а татарська орда, у свою чергу, перейшовши Дністер, розпочала жахливе спустошення краю. Р.Думитрашко-Райча з полками, які були при ньому, був відправлений “на защищение края поднестрянского” [48, т.ХІ, с.545]. На початку серпня військо Думитрашки було розташоване в таборі над р.Горний Тікич біля с.Буки. Наказний полковник В.Сербин із 2 тисячами козаків Переяславського полку був відправлений до р.Буг. Перейшовши Буг у м.Ладижина, В.Сербин з’єднався з полковником Мурашкою і здобув перемогу над турецько-татарським загоном. З підходом основних сил турецької армії загоны В.Сербина та Мурашки були взяті в облогу в Ладжині [250, с.152]. 6 серпня 1674 р. Сербин зі своїми козаками вирвався з Ладжина, переправився через р.Буг і через два дні приєднався до головного загону Думитрашки-Райчі, а полковник Мурашка загинув у бою під час довготривалої осади міста.

Думитрашко-Райча із загоном відступив спочатку до Лисянки, а потім – до Корсуня. Г.Ромодановський та І.Самойлович, довідавшись про перевагу ворожих сил, переправилися через Дніпро, залишивши напризволяще жителів Правобережжя.

У кінці 1674 р. конфлікт, що виник між гетьманом Самойловичем і Думитрашко-Райчею призводить до того, що останнього позбавляють уряду полковника, а на його місце призначають Войцу Сербина. Уже 13 січня 1675 р. В.Сербин, у якості переяславського полковника повідомляв із Баришівки гетьмана, що орда розгромила польський загін коронного хорунжого Синявського [251, с.130], а в лютому 1675 р. на чолі полку ходив до Домонтова, бо сотник Дорошенка Г.Гамалія намагався взяти містечко Бубнів [48, т.ХІІ, с.53-54]. Влітку 1675 р. Войца Сербин із козаками свого полку та іншими козацькими ватажками ходив на правий бік Дніпра до містечка Мошни “добувать язика” і там отримав перемогу над загонами правобережного гетьмана [48, т.ХІІ, с.220, 250-251].

На початку вересня 1676 р. П.Дорошенко, становище котрого ставало дедалі безнадійним, переправився через Дніпро до табору Г.Ромодановського та І.Самойловича і здав гетьманські клейноди, а московські війська зайняли Чигирин [48, т.ХІІ, с.729]. У результаті цього були ліквідовані державні інституції на Правобережній Україні, що, на думку В.Смоля та В.Степанкова, означало поразку Національної революції середини XVII ст. [246, с.328]. Українському народу так і не вдалося створити національну державу, яка б об'єднала у своїх кордонах усі етнічні землі.

Після зречення гетьмана П.Дорошенка в 1676 р. і ліквідації Правобережного гетьманства, Османська імперія намагалася зберегти свій вплив на Правобережній Україні і, скориставшись замиренням з Польщею, розпочала підготовку до наступу на Правобережжя. Намагаючись використати ім'я Хмельницьких, навесні 1677 р. султанський уряд проголосив Ю.Хмельницького гетьманом і “князем Малоросійської України” та вислав його з невеликим військовим загоном на Поділля. Турецьке командування планувало здобути політичний і воєнно-стратегічний центр Правобережної України – Чигирин, а потім розпочати наступ на Лівобережну Україну. У кінці травня 1677 р. турецько-татарська армія під єдиним командуванням Ібрагіма-

паші переправилася через Дунай і 3 серпня розпочала облогу Чигирин. Вона нараховувала понад 50 тисяч турків, 19 тисяч молдаван і волохів, 40 тисяч татар; мала 60 гармат [96, с.31].

На допомогу Чигирину виступили московські частини воєводи Г.Ромодановського та козацькі полки І.Самойловича, серед яких був і Переяславський полк під керівництвом полковника Івана Лисенка. Об'єднана армія нараховувала 20-25 тисяч українських козаків і приблизно 32 тисячі московських солдат [48, т.ХІІІ, с.298-299]. Частина війська переправилася через Дніпро в районі Бужинської пристані. 28 серпня в жорстокій битві на Бужинському полі були розгромлені татарські підрозділи, понісши втрати до 10 тисяч вбитими та пораненими [212, с.128]. Під ударами ворога на Правобережжя переправилося все московсько-українське військо. Турецько-татарська армія, так і не здобувши Чигирин, зняла облогу і почала спішний відступ до Дністра, який перетворився в панічну втечу [48, т.ХІІІ, с.302, 366]. Козаки Переяславського полку на чолі з полковником Іваном Лисенком разом з кіннотою полковника Г.Косагова переслідували відступаючого ворога до р.Інгула, але не змогли його наздогнати [96, с.34].

Перший Чигиринський похід турецько-татарської армії закінчився провалом, але султанська Туреччина розпочала підготовку до нового нападу. Московський уряд теж готувався до воєнних дій, плануючи в повній мірі використати потенціал українських козацьких полків. Оскільки Переяславський полк відносився до “побережних полків” (прикордонних по Дніпру – А.І.), то сотні полку під керівництвом полковника І. Лисенка з метою охорони Лівобережжя від набігів татар дислокувалися вздовж Дніпра в містечках Іркліїві, Золотоноші, Крапивні та інших.

У січні 1678 р. полковник І. Лисенко доповідав гетьману Самойловичу, що татари знову спустошили села на Переяславщині. Переяславський полк виступив у похід і, наздогнавши орду під Бубновим, розгромив татарський

чамбул та захопив полонених [163, с.12]. Козаки переслідували татар за Дніпром аж до с.Мошни.

У червні 1678 р. 200 тисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала другий Чигиринський похід, з'явившись 8 липня під стінами міста. Після кількох невдалих штурмів турецьке командування змушене було розпочати тривалу облогу Чигирин. Назустріч наступаючій московсько-українській армії було відправлено 20-ти тисячне турецьке військо.

Московська армія (70 тисяч чол.) і козацькі полки (40 тисяч чол.) на чолі з Г.Ромодановським та гетьманом І.Самойловичем, переправившись через Дніпро, розпочали бої з противником, у яких активну участь брав і Переяславський полк. На початку серпня було здобуто рішучу перемогу над ворогом. Турецькі війська, втративши понад 500 чол. і 20 гармат [48, т.Ш, с.652-673], відступили до Чигирин, однак, Ромодановський не наважився дати бій основним силам турецької армії. Скориставшись пасивністю Г.Ромодановського та І.Самойловича, турецьке командування всі сили кинуло на штурм міста. Незважаючи на героїчний опір, захисники Чигирин під ударами противника, що переважав у десятки разів, змушені були залишити місто. Наприкінці серпня після місячної облоги турки здобули Чигирин. “Трагічний кінець боротьби за Чигирин, – за словами Д.Дорошенка, – справив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Занепад і зруйнування Чигирин були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України ...” [129, с.324].

Військо Ромодановського – Самойловича відступило до Дніпра, де, укріпившись у таборі, продовжувало боротьбу з ворогом. Виснажена тривалими боями, частими нападами запорожців під проводом І.Сірка та зазнавши значних втрат, османська армія відступила з України. І під час другого Чигиринського походу Туреччині не вдалося досягти своєї мети.

Втрати московсько-української армії становили 10 тисяч чол. вбитими і пораненими [241, с.159-162]. Під час боротьби за Чигирин Переяславський полк втратив вбитими 71 козака та пораненими 50 [153, с.128].

У лютому 1679 р. Переяславський полк взяв участь у поході сина гетьмана Самойловича – Семена Самойловича на Правобережну Україну. Цей похід був організований за вимогою московського уряду, занепокоєного можливістю відновлення української державності на Правобережжі Ю.Хмельницьким. У складі з'єднання наказного гетьмана С.Самойловича були козацькі сотні Переяславського, Київського, компанійських полків, а також ратні люди переяславського воєводи Л.Неплюєва. Не чекаючи збору всіх полків, С.Самойлович з Переяславським, Ніжинським, Київським, Прилуцьким полками і раттю Неплюєва виступили в похід і вже 1 березня перейшли Дніпро та зайняли Київ, а з 3 на 4 березня взяли Корсунь [134, с.78-79].

У результаті Великого згону значні маси правобережного населення “...из всех городков, какие оставались населенными...” [132, с.266] були переселені на Лівобережну Україну.

З лютого 1679 р. переяславським полковником знову став Войца Сербин. Навесні козацька розвідка донесла, що татари планують похід на Київ, тому Переяславський полк сконцентрував свої сили на Дніпровських переправах і “содержал стражу вниз по Днепру, от степей татарских” [251, с.131]. У цьому ж році Переяславський полк у складі гетьманського війська разом з московськими загонами перебував у поході “под Киев и под сделанные тогда турецкие города Кизи Кермен и Давань а о комендирах при том бывших неизвестно” [33, арк.2].

У 1682 р. гетьман Самойлович у черговий раз позбавив В.Сербина полковницького уряду та кинув його до в'язниці. За свідченням одного із актів від 23 січня 1683 р. [251, с.131] переяславським полковником був уже Леонтій Полуботок. Ці зміни можна пояснити родинними зв'язками Полуботка з гетьманом (у 1680 р. Л.Полуботок одружив свого сина Павла на племінниці Самойловича Євфимії [196, с.57]).

Інший колишній переяславський полковник Р.Думитрашко-Райча був активним учасником двох змов проти гетьмана Самойловича в 1676 р. та 1682 р. Після першої змови Думитрашко-Райча деякий час перебував у в'язниці, але незабаром був відпущений. Після другої змови гетьман влаштував над ним суд у 1683 р. До участі в суді були залучені генеральний суддя Михайло Вуяхевич, писар генерального суду Андрій Васильович, ніжинський полковий суддя Василь Ігуменський та переяславський полковий суддя Семен Кулага. Брала участь у ньому і місцева переяславська козацька еліта – полковник Леонтій Полуботок, обозний Іван Гулак, полковий сотник Давид Пушкаренко, значні військові товариші (Іван Кгурський, Матюша Тичина, Пилип Ринд, Іван Момот), а також осавул сердюцького полку Герасима Васильовича Прохір Кулага [155, с.175]. Думитрашко-Райча був засуджений до смертної кари, проте йому вдалося врятуватися.

Після укладення “Вічного миру” 1686 р. з Польщею, Московське царство вступило в коаліцію держав – “Священну лігу” (Австрія, Венеція і Річ Посполита), які боролися проти Османської імперії та її союзника Кримського ханства. З вересня 1686 р. було оголошено про підготовку до війни. Лівобережні козацькі полки отримали наказ активніше “чинить промысел” проти Криму. У травні 1687 р. московська армія, яка нараховувала від 100 до 150 тисяч чол., на чолі з князем В.Голіциним, вирушила в похід на Крим. До неї приєдналося 50-ти тисячне козацьке військо І.Самойловича [122, с.156]. Переяславський полк, разом із Чернігівським, Прилуцьким та двома сердюцькими частинами І.Новицького [133, с.29], під орудою наказного гетьмана Г.Самойловича був направлений на нижньодніпровські фортеці. Українсько-московські війська здобули перемогу в битві в урочищі Каратябеня. Незважаючи на героїзм козацьких військ, Кримський похід закінчився невдачею. Через нестачу провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В.Голіцин віддав наказ повернутися назад. Московське командування, скориставшись доносом старшинської верхівки, усю вину за невдалий похід

переклало на гетьмана І.Самойловича. 22 липня 1687 р. в таборі над р.Коломаком І. Самойлович був заарештований, а згодом без суду і слідства засланий до Сибіру.

Участь у невдалому виснажливому Кримському поході, небажання проливати кров за чужі інтереси, а також посилення соціального гніту з боку козацької старшини призвели до значних виступів рядового козацтва Переяславського полку проти свавілля можновладців у 1687 р. У Переяславі було вбито полкового суддю (який заступав полковника, перебуваючого у поході) і вїйта. У Переяславі, Воронкові, Домонтові було захоплено старшинсько-купецьке майно. Були зруйновані маєтності переяславського полковника Л.Полуботка [122, с.160] (зокрема, с.Шеляхівці), його пасіки (в тому числі й на правому березі Дніпра, біля с.Трипілья) та рибні стани в містечках Бубнові і Домонтові. Повстанці забирали старшинську худобу (зокрема, у Л.Полуботка – в Яготині, Басані, Іванкові), хліб та інше майно. У Воронкові було захоплено майно сотника Івана Сулими, зруйновано гуральню сотника Дмитра Максимовича й крамниці торговця Ю.Константиновича. У багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали, влада на деякий час перейшла в руки повстанців.

25 липня 1687 р. на Коломацькій раді гетьманом України був обраний Іван Мазепа. Тоді ж було укладено новий українсько-московський договір – “Коломацькі статті”, який був дальшим кроком на шляху обмеження державних прав України. Як і раніше, у Переяславі та інших містах мали перебувати московські залоги “для обороны от неприятелей и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никакия не было” [195, с.23].

Скинення І.Самойловича та прихід до влади І.Мазепа були неоднозначно сприйняті козаками та старшиною Переяславського полку. Не викликає сумнівів, що однією з причин падіння І.Самойловича було невдоволення ним козацької старшини, у першу чергу, впливових у Переяславському полку

колишніх полковників Р.Думитрашки-Райчі і Войци Сербина. З іншого боку, як вже зазначалося, полк знаходився під керівництвом Г.Самойловича, а переяславський полковник Л.Полуботок перебував у родинних зв'язках з Самойловичами. Джерела свідчать, що полк не брав участі у виборах нового гетьмана (під присяжним списком знаходимо підпис лише полкового осавула Харка Романенка). Намагання І.Мазепи усунути з полковництва Л.Полуботка призвело до чергового загострення протиріч всередині полку. Зокрема, басанський сотник Карпо Тимофіїв, котрий підтримував Мазепу, повідомляв окольничому Неплюєву про “різню”, що назривала в полку і просив поспішити з допомогою [103, с.43]. Врешті Л.Полуботок був заарештований та позбавлений полковництва. У черговий раз Переяславський полк очолив Р.Думитрашко-Райча, а В.Сербин став генеральним осавулом.

Новий уряд гетьмана Мазепи енергійно взявся до приборкання народних заворушень. Вертаючись із Коломаку, гетьман, окрім козацького війська, мав ще відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота і кіннота). Крім того, гетьман, перебуваючи в Гадячі, викликав до себе 13 серпня 1687 р. компанійські полки І.Новицького та Г.Пашковського. У Переяславському полку народні заворушення припинила нова полкова влада. Послані нею в різні місцевості загони відновлювали місцеву адміністрацію, карали учасників “розрухів”, стягали великі контрибуції з місцевих громад (на Воронківську громаду, приміром, було накладено 500 талярів) [206, с.118-120].

У травні 1688 р. переяславський полковник Р.Думитрашко-Райча прибув до Москви, направлений сюди гетьманом “по поводу одного пустого проекта”, а, насправді, з метою затримати його в Москві. А втім, у Москві вважали за краще “возможно более полковниковъ сделать независимыми отъ гетмана (Мазепы) и не дозволятъ, чтобы нынешній гетманъ (Мазепа) опять получилъ такое значеніе и такую силу, какими пользовался предыдущій (Самойловичъ)” [250, с.160-161]. Думитрашко-Райча щасливо повернувся на Переяславщину і, навіть, привіз підтверджувальну царську грамоту на маєтності. Проте,

незабаром гетьману І.Мазепі вдалося позбавити його полковницького уряду: “... з Чевска при дяку Михайлу Івановичу Жаденеву под приставами доставлен Дмитрашко Райча до Батурина где з под приставов я велел его принять под караул, для того ... же бы о его Дмитрашковых всяких поступках и о починеных через него многих людям обидах учинен был перед судом войсковым розыск. До того прото розыску належало Дмитрашску быти под каркулом, и понеже, яко в прежних монарших указах, так и в нынешней ... грамоте положено, что Дмитрашку, яко у Переяславского полку, так у инных полков полковником не быти” [59, с.58-59].

Наступним переяславським полковником став Яким Головченко*. І.Мазепа сповіщав до Москви: “я, призывавши к себе в Батурин полчан Переяславских и обявивши им тот ваш царский пресветлого величества указ, утвердилем им полковником совершенный Якима Головченка старожитного Переяславского казака, який сего минувшего лета был по моем повелению Наказным Полковником; который и перед сим мел на себе, Переяславского, и Черкасского, полковничества, а также и асаульства енерального уряды” [59, с.59].

Після нетривалого полковництва Я.Головченка, цей уряд був знову повернутий Л.Полуботку. Уже 17 липня 1689 р. гетьман Мазепа видав Л.Полуботку підтверджувальний універсал на всі “его маетности и кгрунта”, як надані раніше, так і куплені останнім часом [196, с.58-59]. Грамотою від 22 вересня 1690 р. за участь у Чигиринських та Кримських походах проти “ворогів хреста святого” за Л.Полуботком закріплювались у вічне володіння даровані та придбані землі на території Чернігівського та Переяславського полків [233, с.139].

На початку 90-их рр. переяславський полковник разом із сином Павлом відверто став в опозицію до гетьмана, підтримуючи Петрика Іваненка. Це

* Головченко Яким Михайлович. За реєстром 1649 р. значився в переяславській полковій сотні Чикменевій, в 1668 – 1669 рр. – чернігівський полковник регіменту П.Дорошенка.

призвело до чергового зміщення Л.Полуботка з полковницького уряду та арешту. У листі до Москви І.Мазепа звинувачував полковника, що той “въ Переяславль на Полковничествъ обрътаясь, промышляль о Гетманствъ и желаль намъ Гетману, и всъмъ, при насъ будучимъ пагубы и нестроенія въ народъ”, за що “постановили есми съ Старшиною и съ полковниками взять отъ нихъ, Полуботковъ, всь маетности, старыя и нынь вновь данныя, и однь привратить къ Чернигову ... а другія обратить на войсковой пожитокъ” [90, с.560]. Через деякий час, універсалом від 23 листопада 1693 р. Л.Полуботку було повернуто більшість його маєтностей, але він був, фактично, віддалений від активного політичного життя.

Згодом, було два кандидати на уряд переяславського полковника. Іван Лисенко, котрий був уже полковником у Переяславі з 1677 р. по 1679 р. та Костянтин Мокієвський (який опісля став київським полковником).

Голосували за полковника козаки всіх 17 сотень полку. Спочатку голосували окремо по сотнях, а потім прислали своїх репрезентантів до Переяслава на останні вибори перед гетьманськими представниками. Голосували також полкові старшини: обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий, отаман Переяслава та 4 значкові товариші.

25 червня 1690 р. зі старшини голосували за І.Лисенка обозний і суддя, а за К.Мокієвського – писар, осавул, хорунжий та отаман переяславський; зі значкових товаришів за Лисенка голосувало 2 осіб, і 2 – за Мокієвського. Козацтво всіх 17 сотень подало свої голоси за Лисенка, хоч у 2-х сотнях (Кропивнянській та Бориспільській) багато голосувало за К.Мокієвського [104, с.47-48]. Погоджуємося з тезою В.Кривошеї [155, с.169], що повернення І.Лисенка на полковницький уряд І.Мазепою було зумовлено необхідністю протистояти антигетьманському переяславському угрупованню Р.Думитрашко-Райчі.

Аналіз причин калейдоскопічних змін на полковницькому уряді в Переяславі наприкінці XVII ст. призводить до певних висновків. По-перше,

кожен гетьман, прийшовши до влади, старався усунути в полку прихильників свого попередника та розставити на ключові позиції своїх людей, які б платили відданістю. По-друге, в кадрову політику гетьманів стосовно Переяславського полку все активніше втручається московський уряд.

Після невдачі Кримського походу почастішали напади татар на Гетьманщину. Переяславський полк продовжував боротися з татарською загрозою. 28 листопада 1687 р. В.Сербин із загоном легкої кінноти в кількості 1000 осіб зробив рекогносцировку до Кизи-Кермену. Втративши декілька козаків, він дізнався, що турки проводять роботи по укріпленню фортеці [251, с.132].

Протягом 1688 р. українське військо готувалося до нового походу на Крим. Весною під керівництвом І.Мазепи розпочалося будівництво фортифікаційних укріплень понад р.Самарою, які повинні були захищати Гетьманщину від татарських нападів та послужити опорними пунктами для нового наступу на Крим. З усіх полків Гетьманщини було зібрано 20 тисяч козаків для будівництва “городків” [195, с.27].

Ранньою весною 1689 р. 100 тисячна московська армія під командуванням В. Голіцина розпочала другий Кримський похід. У квітні на р.Коломак до неї приєдналося козацьке військо гетьмана І.Мазепи (40 тисяч чол.), у складі якого перебував і Переяславський полк.

Після запеклого бою із загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об’єднані армії продовжили наступ і 20 травня підійшли до Перекопу. Однак, В.Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21 травня московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутися на Лівобережну Україну [122, с.158].

Московський уряд розумів, що для здобуття Криму необхідно закріпитися на узбережжі Чорного моря. У 1690 р. 1 000 козаків Переяславського полку взяли участь у поході “под Очаков, где над малороссийскими полками, в комендирах находились наказній гетьман

Новицкій, асауль генералній Рубан да Полковникъ компанейскій Семень Палій. В том же году полки козацкіє ходілі, по очередно до Самары и для стражи” [33, арк.3]. У 1691 р. гетьманські полки та загони правобережних козаків здійснили похід на Аккерман. Як справедливо підкреслював О.Оглоблін, – “найважливішим у цих акціях було об’єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм” [206, с.49].

На початку 1692 р. до гетьмана Мазепи дійшли звістки, що Кримська та Білгородська орда планують напасти на Лівобережжя. Для попередження цього нападу І.Мазепа з військом зупинився в Переяславі, а вздовж Дніпра виставив козацькі пікети Переяславського та Лубенського полків. Сотні Переяславського полку, на чолі з Іваном Мировичем*, були розташовані в прибережних містечках Воронкові та Леплявому [130, с.510].

Однак, татари, переправившись через замерзлий Дніпро, захопили в полон значну кількість населення Переяславського полку біля містечок Бубнова та Домонтова. Це стало можливим через недбалість бубнівського сотника І.Канівця. Дізнавшись про перебування поряд значних козацьких сил, татари поспішно відступили. Навздогін їм був відправлений генеральний осавул Андрій Гамалія з 5-ти тисячним військом, але, не догнавши татар, він повернувся назад [76, с.506]. Після цього, полковник І.Минович на вимогу козаків Бубнівської сотні звільнив І.Канівця із сотницького уряду та призначив на його місце значкового товариша Дениса Деркача [99, с.98].

Наступного року козаки Переяславського полку на чолі з полковником І.Мировичем та бубнівським сотником Д.Деркачем разом з правобережним полковником С.Палієм та комонним Г.Пашковським вирушили в похід проти Білгородської орди. Трьохтисячний козацький загін направлявся до татарського містечка Тягині, проте, з наближенням зими, переправившись через Буг, поспішив напасти на турецьке місто Очаків [76, с.506].

* Мирович Іван Михайлович. 1690 р. – золотоніський сотник; 1692 – 1706 рр. – переяславський полковник.

Назустріч українському війську виступила 40 тисячна татарська орда на чолі з султаном Онтою. У кінці вересня 1693 р. відбулася битва на р.Кодима, де татари потерпіли поразку. Гетьман Мазепа відправив гінця до Москви з грамотами до царів Івана Олексійовича та Петра Олексійовича, у яких сповіщав про успіхи об'єднаних козацьких сил, а також посилав з-за Дніпра “плтѣнныхъ татаръ с толмачемъ Степаномъ Волошаниномъ” [24, арк.2].

У кінці зими 1694 р. татари знову напали на села біля Переяслава. Через “оплошность” переяславського полковника їм вдалося захопити в полон значну частину населення [76, с.508].

У відповідь 20-ти тисячне козацьке військо в складі Переяславського, Лубенського, Ніжинського, Чернігівського та Фастовського полків під орудою наказного гетьмана чернігівського полковника Якова Лизогуба вирушило проти Буджацької орди. Козацькі полки досягли вагомих успіхів, зокрема, розгромили татарську паланку Ганкушлі.

Протягом липня – серпня 1694 р. Переяславський полк на чолі з І.Мировичем разом з Київським полком К.Мокієвського, компанійським полком Г.Пашковського та силами С.Палія здійснили похід на турецьке місто Очаків. Київський полковий осавул Я.Барановський 25 серпня доповідав у Москві, що під час походу в полон було захоплено більш як 100 турків і татар, а 3 жовтня Г.Пашковський привіз до Москви 87 полонених [25, арк.2; 26, арк.4]. У жовтні 1694 р. Переяславський полк разом із компанійцями Г.Пашковського, а також московськими ратними людьми “промысел за Днестром чинили, многие села бусурманские пожгли, разорили и в полон многи людей побрали...имели бой и в том бою многих бусурман побили” [25, арк.2; 26, арк.4].

Переяславський полк брав участь і в Азово-Дніпровських походах 1695 – 1696 рр. Московська держава, прагнучи здобути вихід до Азовського моря, весною 1695 р. організувала перший Азовський похід, безпосередньою метою якого було здобуття важливого стратегічного пункту – турецької фортеці Азов

у гирлі р.Дон. Під Азов виступила московська армія на чолі з О.Головіним, Ф.Лефортом і П.Гордоном. Крім того, московський цар вирішив повною мірою використати військовий потенціал українського козацького війська. Одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тисяч чол.) на чолі з гетьманом І.Мазепою та невеликий московський загін під командуванням Б.Шереметьєва, з метою відволікти сили противника від Азова, вирушили для “промысла над Крымом”. У результаті в липні 1695 р. козацькі полки І.Мазепи “...штурмуючи килко дней и ночей, 1 дня в Спасовку четыре турецкіе города взяли, а именно: Казикермен, Имуберек, Шингерій и Аслам до тла разорили – только Таванскій Муштар оставили и своими людьми снабдили; людей же с пожитками забрали многими...” [78, с.38]. Переяславський полк брав участь у боях за турецькі фортеці “Кизикермен, Тавань, Кинзарь и Ослан” [33, арк.3]. Здобуття турецьких фортець відкривало вихід до Чорного моря, але невдачі московських військ під Азовом змусили згорнути воєнні дії на пониззі Дніпра.

Повернувшись у Батурин, гетьман І.Мазепа відправив у Москву переяславського полковника І.Мировича, гадяцького – М.Боруховича і київського – К.Мокієвського з турецьким полонем, здобутим у Кизи-Кермені. Полковники “приняты были милостиво, и при отпуске жалованы от их царских величеств” [76, с.509].

Другий Азовський похід розпочався наступного року. Московське військо і новозбудована флотилія на чолі із царем вирушила на Азов. Сюди ж були направлені козацькі полки на чолі із чернігівським полковником Я.Лизогубом. Друга частина московських військ та козацькі частини на чолі з Б.Шереметьєвим діяли на низу Дніпра з метою відволікти на себе сили кримських татар і здобути турецьку фортецю Очаків. У складі цієї армії знаходився і Переяславський полк. Московські війська та українські козацькі полки, розташувавшись біля рік Берестової та Орчика, не допускали вторгнення татарських орд, що сприяло успішним діям московської армії під Азовом, який був здобутий українськими та московськими полками в липні 1696 р.

Розглядаючи військовий аспект історії Переяславського полку, необхідно зупинитися на проблемі поетапного будівництва Переяславської фортеці в кінці XVII – XVIII ст. Ще в 1688 – 1691 рр. у Переяславі були споруджені нові фортечні стіни та рів [86, с.131], що було викликане невідповідністю дерев'яних укріплень “малого города”, де перебував московський гарнізон, тогочасним умовам ведення воєнних дій. Стратегічне значення Переяславської фортеці полягало в тому, що із часів Андрусівської угоди 1667 р. вона знаходилася на російсько-польському кордоні та входила до загальної системи оборони від турецько-татарських вторгнень.

Не викликає сумнівів, що будівництво фортеці, як і перебування в ній московського гарнізону, було підпорядковане не тільки захисту від турецько-татарської загрози, а й подальшій експансії московського самодержавства на Лівобережну Україну. Зокрема, Переяславська фортеця була покликана контролювати пересування людей та зброї в низові землі запорозьких козаків та тримати під контролем стосунки населення Переяславського полку із сусідньою Польщею [101, с.82]. Цій же меті слугувала прикордонна митниця, яка знаходилась у Переяславі [18, арк.10; 19, арк.1].

Дані про Переяславську фортецю знаходимо в “Расписном списке города Переяслава 1701 г.”, складеному в 1700 р. і виявленому в архівах Москви. Він був складений при зміні командування гарнізону і вручений новопризначеному воєводі разом із міськими ключами. У ньому зафіксовано фактичний стан військового і цивільного господарства міста. У списку подано опис фортеці, дані обмірів земляних валів навколо міста, кількість брам, башт, виводів тощо: “Город Переяславль земляной, по мере кругом ево 700 сажен по 2 аршина, 2 вершка. В нем 2 проезжие ворота, до 10 башен, вывод, 2 раската”. Крім того, знаходимо дані про військове господарство Переяславського полку: “... казенный амбар в котором поставлены пушки и полковые припасы; 3 амбара в которых соль и полковые же припасы; 11 житниц хлебных; у Спасских ворот

казенный же амбар, в нем ружье и полковые припасы... 10 изб полковых, 3 колодезя...” [262, с.105].

Цей документ фіксує також чисельність російських військ у Переяславі. У ньому знаходимо поіменний опис командного офіцерського складу, перелік дворів військового гарнізону та статистичні дані стосовно військового контингенту, розквартированого в місті: “11 дворов начальных людей, 38 дворов рейтарських, 225 дворов ратных людей. Великого государя ратных людей в Переяславле ныне налицо: 1 человек капитан, Юрья Крефт; 2 человека поручиков, Андрей Крефт, Иван Брыский; 3 человека прапорщиков, Филип Брыский, Петр Крефт, Яков Сеницын; 56 человек рейтеров; 244 человек солдат...” [262, с.106].

Окремою героїчною і разом з тим трагічною сторінкою військової історії Переяславського полку була його участь у Північній війні. Він, як і інші українські козацькі полки, змушений був воювати за державні інтереси російського царизму. Як зазначав Д.Дорошенко: “Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч... інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України” [129, с.366].

Вступивши в антишведську коаліцію з королем Данії та польським королем Августом II, Петро I наказав гетьману Мазепі вислати козацьке військо в Лівонію на допомогу польському королю. Документи свідчать, що Переяславський полк був задіяний уже в перший рік війни у так званій ліфляндській кампанії, коли “...был походъ под Ругулев (Нарву – А.І.)” [33, арк.3]. Поскілки недосвідчена російська армія була швидко розгромлена під Нарвою, то козацьке військо мало лише часткові сутички зі шведами. Козаки жалілися на нестачу продовольства, фуражу та погане відношення до них російського командування, що призводило до масового дезертирства особового складу.

У червні 1701 р. Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський і Ніжинський полки під керівництвом наказного гетьмана миргородського полковника Д.Апостола були направлені на допомогу російським військам у Прибалтику [108, с.93]. Переяславський полк на чолі з полковником І.Мировичем відзначився в бою з військами шведського генерала Шліппенбаха під Ерестфером. Завдяки козацькій кінноті, до складу якої входив Переяславський полк, було оточене шведське військо. У полон потрапило більше 2 тисяч шведів та ворожа артилерія [90, с.358].

На початку століття розгорілася боротьба правобережного козацтва проти польської шляхти. Багато козаків переходило в Лівобережну Гетьманщину. Під їх впливом почалися заворушення в Переяславському полку [195, с.40]. У серпні 1702 р. в сотенному містечку Воронкові, що мало давні тісні зв'язки з Правобережжям, та в багатьох селах Переяславського полку почалися повстання проти старшини і міських багатіїв. Повстанці скористалися відсутністю Переяславського полку, який у цей час воював проти шведів у Прибалтиці.

Поширення повстання на Переяславщині стурбувало царський уряд і гетьманське правління. Наказному полковнику в Переяславі було дано суворе розпорядження направити для втихомирення повстання й розправи над його учасниками військові загони, які повинні були ловити і ув'язнювати повстанців. Однак, цей каральний захід виявився недостатнім і тому гетьман наказав Переяславському полку терміново повернутися з походу проти шведів. Повстання в Переяславському полку вирувало цілий місяць і лише за допомогою значних військових сил старшині вдалося його придушити. Як бачимо, козацька старшина Переяславського полку, вірно служачи царському уряду, змушувала козаків виконувати жандармські функції, придушуючи народні заворушення.

З 1704 р. козацькі полки брали участь у так званій польській кампанії. На допомогу польському королю Августу II був відправлений козацький корпус

під орудою миргородського полковника Д.Апостола, а вслід за ним – 10-ти тисячне козацьке військо під керівництвом наказного гетьмана переяславського полковника І.Мировича. Переяславський полк під проводом І.Мировича разом із польськими військами воював під Львовом [272, с.62], але під натиском шведів змушений був відступити до Бродів. Полковник писав про вороже ставлення до козаків з боку польських жовнірів, які “козаков ведут в осеннее время по болотам и на стоянках за связку сена бьют” [150, с.463]. Негативне ставлення союзників, слухи про чуму, що лютувала у Львові, Бродах і Кременці, змусили І.Мировича самовільно повернутися в Україну в листопаді 1704 р., рятуючи козаків від голодної смерті та хвороб [43, арк.1]. У царському указі від 20 грудня Петро I “милостиво” пробачив Мировичу самовільне повернення, зваживши на прохання гетьмана і старшини.

У червні 1705 р. Переяславський полк у складі козацького війська під орудою гетьмана Мазепи вирушив у похід вглиб Польщі, взявши припасів на півроку. Активних бойових дій за участю козаків протягом 1705 р. не відбувалось.

Наприкінці березня 1706 р. Переяславський, Стародубський і Миргородський полки воювали в Білорусії. Українське військо було розташоване в Мінську, Слуцьку, Несвіжжі та Ляховичах. Переяславський полковник І.Мирович із тисячею козаків захищав фортецю Ляховичі, оточену шведами. На допомогу Переяславському полку вирушило козацьке військо Д.Апостола та російський загін під керівництвом бригадира Неплюєва, але під м.Клецьком вони потрапили в засідку, що, на думку літописця, було результатом нерозважливості Неплюєва, який “...своим нерадением много запропастил войска” [78, с.45].

Переяславські козаки понад два місяці обороняли фортецю, але “...мусылы голоду нестерпя и безнадежье, здатысь, иные поутикали, иные побиты” [78, с.24]. Вдалося врятуватися лише 150 козакам Переяславського полку, які приєдналися в Борисові до основного війська. У шведський полон

потрапили: полковник Іван Мирович, полкові хорунжі Олександр Степанович Сулима та Клим Захарович Іскра [202, т.4, с.805], полковий писар Лука Петровський [178, с.112], терехтимирівський сотник Федір Дараган, значковий товариш Федір Тоцький [23, арк.1] та багато інших. Поранений полковник І.Мирович був відправлений до Польщі, а потім – перевезений до Швеції: “...запроважен за море зо всем полком до места Готтембургу; и там, в великой нужде, многие скорби терпячи, окончился в день святя Великомученицы Варвары; и похоронен есть там же под зборищем Лютерским, от своих полчан соплеников” – записано в поминальнику Печерської Лаври [187, с.224-225]. Гетьман Мазепа посилав 1170 єфимків на допомогу українським полоненим у Швеції [150, с.512].

З полонених козаків Переяславського полку декому вдалося повернутися на Україну. У 1707 р. із шведської неволі з допомогою російського посла стольника Андрія Ізмайлова, повернулися бубнівський сотник Денис Деркач, золотоніський сотник Лук’ян Шульга та домонтівський сотник Сергій Колібоженко [46, арк.1]. У 1712 р. повернувся полковий писар Лука Петровський. Козак Яготинської сотні Кіндрат Чаяло знаходився в шведському полоні 15 років і повернувся лише в 1721 р. [167, с.30].

Як бачимо, участь Переяславського полку в російсько-шведській війні, особливо оборона фортеці Ляховичів, нанесла величезні втрати козацько-старшинському бойовому корпусу полку.

Російським урядом вживалися кардинальні заходи щодо укріплення фортець на Лівобережній Україні. Протягом 1706-1708 рр. споруджувалася Києво-Печерська фортеця, на будівництві якої перебував і Переяславський полк [23, арк.1] під керівництвом наказного полковника полкового обозного Стефана Томари. Укріплялася також Переяславська фортеця, що була однією з п’яти штатних фортець Лівобережжя. Місто Переяслав, Київ, Ніжин та Чернігів із відомства Малоросійського приказу були передані до Білгородського розряду [74, т.VIII, с.545].

У 1706 р. спеціальним царським указом було сформовано Українську дивізію, до якої ввійшли всі козацькі полки Лівобережної України. Командування Українською дивізією покладалося на генералів російської армії, що поставило козацьке військо під безпосередній контроль царського уряду [86, с.11]. Крім того, російський цар виношував плани реорганізації козацьких полків у регулярні – “казаков в дракгонію и солдати перевернути” [191, с.257].

У серпні 1708 р. гетьман Мазепа за вимогою царя відправив Переяславський та Ніжинський полки (в кількості 2 тисяч піхоти та 1 тисячі кінноти) до Смоленська, проте зразу ж почав вимагати повернути їх назад, не бажаючи розпорошувати козацьке військо [150, с.486].

Восени 1708 р. Карл XII повернув свою армію в Україну. Головні сили шведської армії виступили з Костяничої в напрямі до Стародуба. Російський цар наказував гетьманові І.Мазепі особисто виступити на підмогу генералу Інфлянту, але гетьман, поскаржившись на тяжку хворобу (з відомих причин – А.І.), залишився на місці, а відправив туди козаків Переяславського, Ніжинського і Лубенського полків [120, с.88]. З-під Стародуба переяславський полковник Томара повідомляв у своєму листі від 23 вересня до Г.Головкіна про сум'яття і втечі серед козаків цих полків – “зело стало между войском нашим смятение” [74, т.VIII, с.623].

Перейшовши на сторону Карла XII, І.Мазепа розсилав “прелестные письма” до козацьких полковників, зокрема, у листі від 30 жовтня 1708 р. до стародубського полковника І.Скоропадського агітував останнього “...всеми способами...Московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками, переяславским и нежинским...” [61, с.174-175]. Однак, розпорошеність полків по Гетьманщині та за її межами, а також швидкі та рішучі дії російського уряду не дали змоги І.Мазепі повести їх за собою.

Розпочавши жорстокий терор проти українського населення, російський цар водночас організував у Глухові обрання нового гетьмана. Старшинська рада, яка відбулася 6 листопада 1708 р., проходила в обмеженому складі,

оскільки на неї прибули лише чотири із семи полковників, котрі не підтримали Мазепу. Це свідчить про відсутність єдності серед козацької старшини. Переяславський наказний полковник С.Томара був серед тих, хто залишився вірним московському царю. Під присягою на вірність російському монархові стоїть підпис також переяславського єпископа Захарії Корниловича, котрий 12 листопада разом із митрополитом, архієпископом та іншими “...духовними особами вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятію” [61, с.181]. За вказівкою Петра I було обрано (скоріше призначено) гетьманом Івана Скоропадського.

Переяславський полк змушений був далі воювати за інтереси російського самодержавства. На початку 1709 р. він разом із Полтавським та Гадяцьким полками ніс сторожову службу на півдні, попереджаючи напади кримських татар, а згодом, за наказом Петра I разом з іншими козацькими полками був направлений під Полтаву. Козацькі війська на чолі з І.Скоропадським повинні були перетнути шведам шлях до відступу в напрямку Дніпра, розташувались на відтинку Переяслав – Кременчук. Безпосередньої участі в битві Переяславський полк, як і інші полки, не брав [74, т.IX, с.936], що пояснюється недовірою Петра I до “зрадників” – козаків, проте після неї козаки полку отримали подяку Петра I. Полковник і решта старшини отримали золоті медалі, а козаки певну суму грошей.

Переяславські козаки були і в стані Мазепи. Козак із Гельмязівської сотні Переяславського полку Яків Покотило був полковником охочепіхотного (сердюцького) полку у війську Мазепи. У червні 1709 р. “с повинною” перейшов у московський табір, у 1712 р. був засланий з родиною до Архангельська (указ 1710 р.) [30, арк.89].

Таким чином, після придушення антимосковських виступів 1666 – 1669 рр. розпочався неухильний процес поступового перетворення Переяславського полку в складову московської армії. Незважаючи на певну стабілізацію суспільно-політичного життя Лівобережної України, період з 1669

по 1709 рр. характеризувався найбільш частими за всю історію полку змінами на полковничому уряді. Це було результатом кадрової політики гетьманського уряду, залежного від московської адміністрації. На початку XVIII ст. прослідковується перша хвиля переселень у полк іноземців (переважно вихідців із балканських країн) та захоплення ними старшинських урядів. На чолі полку поперемінно перебували іноземці Р.Думитрашко-Райча та В.Сербин, котрі, в останню чергу, переймалися національними інтересами українського козацтва. Полк очолювали також лояльні до Москви вихідці з інших полків (Л.Полуботок, І.Лисенко, К.Стриєвський), що зумовлювалося необхідністю придушення опозиційних настроїв у полку.

Переяславський полк у складі гетьманського війська брав участь у воєнних акціях, що проводилися в інтересах московського самодержавства, зокрема, у боротьбі з правобережним гетьманом П.Дорошенком та “Великому згоні” І.Самойловича.

Провідною лінією військової діяльності Переяславського полку цього періоду була боротьба з турецько-татарською агресією. Він взяв активну участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. та Азово-Дніпровських походах 1695 – 1696 рр., що дало змогу царському уряду Петра I закріпитися в Північному Причорномор'ї.

Будівництво Переяславської фортеці, яка зводилася переважно реєстровими козаками Переяславського та інших козацьких полків, слугувало не тільки захисту від турецько-татарських вторгнень, а й було подальшим кроком у посиленні впливу московських воєвод на території полку.

Найбільш трагічною сторінкою військової історії Переяславського полку стала його участь у Північній війні, у ході якої він зазнав вагомих втрат як серед старшини полку, так і серед рядового складу.

4.2. Участь полку в складі козацького війська Гетьманщини у воєнних кампаніях Російської імперії (1709 – 1782 рр.)

Кардинальні зміни у військово-політичній системі Гетьманщини, зумовлені цілеспрямованою політикою російського самодержавства на знищення автономії України та ліквідацію українських збройних сил, вирішальним чином позначилися на становищі Переяславського полку.

Після поразки І.Мазепи розпочалися репресії проти його прихильників, які не оминули і старшину Переяславського полку. Її позбавляли урядів, “измънничьих маестностей” та відсиляли на заслання, а тих, хто не підтримав гетьмана, нагороджували жалуваними грамотами на землі і села. Постраждала сім’я колишнього переяславського полковника І.Мировича, котрий загинув, захищаючи інтереси російського престолу. Причиною стало те, що один із синів полковника – генеральний бунчужний Федір Іванович Мирович – пішов за Мазепою. Двір Ф.Мировича в Києві та маєтність Остролуччя в Баришівській сотні Переяславського полку були надані колишньому брацлавському полковнику Г.Іваненку [139, с.169], який залишився вірним російському уряду. Село Недри Переяславського полку, що частково належало Дмитру Думитрашко-Райчі, відібрали, бо він “явился в измене и в ссылке умре” [35, арк.76]. Цей список можна було б продовжити.

Переяславський наказний полковник Стефан Томара* за те, що не підтримав Мазепу, був призначений повним полковником. 14 листопада 1709 р. царською грамотою йому були надані села: Биків, Вороньки, Веприк, Білоцерківка, Козацьке, Красне, Усівка, Кулажинці, а 20 листопада цього ж року гетьман І.Скоропадський додав села Богущкову, Нехайки, Оробіївку, Підставки і Хмільну [139, с.175].

* Томара Стефан Іванович (виходець із Греції). 1681 – 1693 рр. – домонтівський сотник; 1694 – 1704 рр. – полковий осавул; 1706 – 1707 рр. – полковий обозний; 1706 – 1708 рр. – переяславський наказний полковник; 1708 – 1715 рр. – переяславський полковник.

“Решительный указ” Петра I 1709 р., остаточно підпорядкувавши Переяславський полк російському командуванню, перетворив його у складову російської армії, хоча він ще продовжував зберігати багато самобутності в комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування [86, с.11]. Зваживши на спустошення України, цар звільнив козацькі полки від військових походів до кінця 1709 р., але вже наступного року козаки Переяславського полку, разом з іншими українськими полками, під керівництвом наказного гетьмана Д.Апостола допомагали російським військам штурмувати Ригу [33, арк.3].

20 листопада 1710 р. Туреччина, прагнучи відновити свій вплив у Північному Причорномор'ї оголосила війну Росії. Гетьману І.Скоропадському було дане розпорядження з козацькими полками йти під Переяслав і “...стоять тамо в таком месте, где б могли Украину от неприятельского наступления охранить” [118, с.9]. Згодом, на вимогу київського губернатора Д.Голіцина підрозділи Переяславського, Прилуцького та Чернігівського полків були відправлені на Правобережну Україну, а основний склад війська був направлений до Новобогородицької фортеці для захисту від татар [118, с.10].

На кінець січня 1711 р. Пилип Орлик з 5-ти тисячним загоном запорожців К.Гордієнка, 3-х тисячним загоном поляків – станіславівців під командою київського воєводи Ю.Потоцького та 20-30-ти тисячною буджацько-білгородською ордою Мехмед-Гірея рушив на Правобережну Україну [194, с.30]. Під час походу П.Орлик розсилав листи та універсали, які поширювались і на теренах Переяславського полку. У них гетьман закликав лівобережне козацтво підніматися на боротьбу проти Москви, щоб зробити Україну “назавше самостійною державою”.

Козак, який прибув до Переяславського полку з універсалом Орлика, був схоплений і, за наказом канцлера Г.Головкіна, посаджений на палю, а сам універсал – публічно спалений у Переяславі. Не довіряючи населенню Лівобережжя, царський уряд ввів російські війська в міста Лівобережної

України, у тому числі, у сотенне містечко Переяславського полку – Золотоношу [194, с.31-32].

Внаслідок наступу П.Орлика від російських військ була звільнена вся територія Брацлавщини. На сторону гетьмана перейшли правобережні полки, у результаті чого його військо зросло до 16-ти тисяч [194, с.32]. Однак, після невдалої облоги Білої Церкви татари покинули табір П.Орлика і заходилися грабувати українські міста і села. Це підірвало авторитет гетьмана серед населення Правобережжя, і він був змушений покинути Україну. Спроба екзильного гетьмана створити козацьку державу обох сторін Дніпра закінчилася невдачею.

Тим часом, російський уряд, готуючись до військових дій проти Туреччини, планував активно використати лівобережні козацькі полки. Спочатку І.Скоропадському прийшов наказ канцлера Головкина “...поход свой с малороссийским войском к Днепру отправлять...” [254, т.1, с.186] і готуватися дати відсіч наступу турецької армії. Згодом, обравши у війні з Туреччиною наступальну тактику, з метою відволікти турецькі сили від напрямку основного удару, Петро I планував направити гетьмана Скоропадського із 20-ма тисячами козаків разом з російськими полками І.Бутурліна вздовж Дніпра до Кам’яного Затону, а потім – вглиб Криму.

Навесні 1711 р. розпочався Прутський похід російської армії на чолі з Петром I на Молдову, а українське військо вирушило в Крим. Переяславський полк у складі війська І.Скоропадського взяв участь у цій кампанії. “И поход свой забираешь в Полк Переяславскій и к побережью, и что ... по присланному ц. в. указу, велено отправить за Днепр в армию к Волоским границам с господином полковником миргородским 4.000 число людей из регименту Вашего, а с 20.000 регименту – ж Вашего войсками велено... стоять на той стороне у Днепра...” – повелівав Д.Голіцин у листі від 6 квітня 1711 р. до гетьмана Скоропадського [122, с.168]. У складі 20-ти тисячного українського війська Переяславський полк 30 травня відійшов від гирла р.Ворскли і розпочав

переправу через пороги Дніпра. Разом із військом Скоропадського виступили сім піхотних і драгунських полків під керівництвом генерала Бутурліна, загальною чисельністю 7,2 тисячі чол. [194, с.38]. Лише на початку липня об'єднане військо підійшло до Кам'яного Затону, а далі вирушило до Перекопу. Однак, відсутність провіанту при переході через степи виснажила армію та призвела до масового дезертирства козаків і солдат, що підірвало її боєздатність. Наприкінці липня Переяславський полк разом з іншими козацькими полками змушений був повернути назад.

Потерпівши поразку у Прутській баталії, Росія за так званим Прутським трактатом зобов'язувалася вивести свої війська з Правобережної України, а також зруйнувати нещодавно збудовані фортеці: Таганрог на Азовському морі, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку фортецю в гирлі р.Самари. Козаки Переяславського полку взяли участь у зруйнуванні укріплень Новобогородицької фортеці – “Самар разорили” [33, арк.3].

9 грудня 1711 р. турецький султан вдруге оголосив війну Російській імперії, у результаті чого козацькі полки І.Скоропадського отримали наказ посилити сторожову службу – “...дабы имели опасность и крепкие караулы и раз'езды чинили, дабы татары, внезапно напав, зла не учинили” [254, т.2, с.46].

У грудні російський уряд організував примусове переселення жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра. За царським указом, у першу чергу, переселялися правобережні козацькі полки: “Тамошним же полковникам с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, с женами и детьми их и с их движимими пожитки на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает” [74, т.XI, с.150-151, 243]. Козаки Переяславського полку допомагали “з Полской с области в Российские границы людей обретать” [23, арк.1]. Протягом 1711 – 1714 рр. на Лівобережжя були переселені всі правобережні козацькі полки. Зокрема, козацтво Канівщини оселилося переважно в Іркліївській сотні Переяславського полку [187, с.236]. Варто зауважити, що в результаті цих переселень розпочалася друга хвиля

проникнення та захоплення старшинських урядів у Переяславському полку вихідцями з південнослов'янських країн. Зокрема, після 1711 р. в полку з'явилися вихідці з Балкан – Славуй Требинський*, Стефан Афендик**, Василь Танський*** та інші. Російський царизм енергійно використовував “сербський елемент” у своїй кадровій політиці. Наприклад, сербський воєвода С.Требинський “за те показаніє службы и утрату пожитков” у 1716 р. царським указом був призначений іркліївським сотником і отримав право мати “на пропитаніє деревню”. У 1731 р. він, випрошуючи для себе нові маєтки, так описував свій матеріальний стан: “... въ помянутой сотнѣ живу убожественно и имью тилко маленькое селце, которое на урядѣ сотничества надлежить” [256, с.252-253]. Протягом наступних десятиліть Требинські, скуповуючи та захоплюючи ґрунти, стали одними із найбагатших родин південної Переяславщини.

Іноземці, щедро обдаровані старшинськими урядами та маєтностями, ставали слухняними виконавцями царської політики в козацьких полках. За влучним висловом Д.Дорошенка, – “поводилися на Україні, як у завойованому краю...” [129, с.392].

Указом від 8 квітня 1712 р. Петро I, зважаючи на перспективи відновлення воєнних дій з Туреччиною і побоюючись заворушень “мазепинців” у Гетьманщині, наказав гетьману Скоропадському: “...всех изменников, которые ныне в турецкой стороне... в отечество свое не возвратились и имян их роспись при сем прилагаетца, жён, матерей, детей их и братьей выслать к Москве за присмотром и велеть тамо жить покамест опасность с турецкой стороны минется” [150, с.764]. До Москви була відправлена Пелагея Захарівна

* Требинський Славуй Миколайович (Сербин). 1716–1739 рр. – іркліївський сотник.

** Афендик Стефан Семенович. 1719–1752 рр. – бориспільський сотник; 1725, 1726 – наказний переяславський полковник.

*** Танський Василь Михайлович. В 1715 р. за “усердие” отримав значні пожалування; 1726–1735 рр. – переяславський полковник. В 1735 р. за здирства був засуджений і засланий до Сибіру, повернувся в Україну в 1741 р.

Голуб, вдова полковника І.Мировича, та її сини – брати Федора Мировича, котрий при гетьмані П.Орлику обіймав посаду генерального осавула****.

Російський уряд проводив значні військові приготування на Лівобережжі: укріплювалася Києво-Печерська фортеця, проводилися роботи по “городовой починке” фортеці в Переяславі та інших містах. У 1712 р. частина Переяславського полку була задіяна на будівництві наплавного моста для переправлення військ через Дніпро біля м.Лоева, а потім – на будівництві фортифікаційних споруд у Києві, зокрема, подовжували фашинні укріплення вздовж р.Либідь – “над Днепром от Верхнего города по уз Лебеди делали вал” [33, арк.3], а також зміцнювали вали Київської фортеці та Подолу.

29 квітня 1713 р. фельдмаршал Б.Шереметьєв велів переяславському полковнику С.Томарі “...раз’езды, пасы и форпосты по реке Днепру, и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении” [254, т.1, с.51]. Гетьману Скоропадському було наказано в разі підходу турецької армії до Дніпра, не допускати її до переправ. Однак, Туреччина не наважилася розпочати воєнні дії, і в червні 1713 р. уклала з Росією Андріанопольський мир на 25 років.

Уклавши мир із Туреччиною і позбавившись таким чином загрози втрати України, не маючи віднині нагальної потреби у військовій силі українських козацьких полків, Петро І вирішив повести широкомасштабний наступ на українське військо. О.Грушевський зауважував, що перехід Мазепи на сторону Карла XII призвів до радикальних змін “поглядів воєнних діячів Петра І на воєнне значення та здібність козацьких кадрів – спеціально в справі вживання козаків до незвичних фортифікаційних робіт” [117, с.29-30]. Щодо України, царський уряд проводить політику систематичного нищення військових сил, здатних до оборони рідної землі. Десятки тисяч українських козаків виганяють на тяжкі примусові роботи: копати канали навколо Ладозького озера, будувати

**** В 1716 р. за зносини Василя Мировича зі шведами родина заслана в Тобольськ. В засланні померли: Василь Мирович в 1732 р., Семен Мирович в 1726 р., Яків Мирович в 1744 р., Іван Мирович втік з заслання до Криму, Дмитро Мирович та Пелагея Захарівна 21 травня 1745 р. були відпущені в “Малоросію”.

на фінських болотах столицю Петербург, копати лінію укріплень на далекому півдні понад Каспійським морем на Кавказі [129, с.395] тощо.

У 1716 р. 10 тисяч козаків із Переяславського та інших шести лівобережних полків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими змушені були працювати на прокладанні каналу між Волгою і Доном біля Царицина для оборони кордонів російської держави від Кубанської орди [90, с.420]. У 1718 р. Переяславський полк на чолі із Славуєм Требинським ще перебував на “линии Царичанской” [37, арк.447].

У жовтні 1718 р. за царським указом розпочалося будівництво каналу в обхід Ладозького озера, який повинен був з'єднати р.Волхов з Невою. У листопаді цього ж року Петро I видав указ, за яким на каналні роботи з Київської губернії відправлялися один козак із семи дворів.

У 1721 р. “ходило комендированных козаков по указу десять тысяч, опроч кошевара, в Ладугу, на дело канала от Новой Ладоги до Слюсенбурха делаючагося, при полковнику чернеговском Павлу Полуботку, также при хоружому еноралному Івану Сулиме и при полковнику лубенскому Андрею Марковичу...” [81, с.100]. Не дійшовши до Ладозького озера, Іван Сулима помер – “...волею Божією труда оставя, умре, а тело его ... веленно при конвои отпустить въ Малую Россію...” [79, с.6], його було поховано в родовому маєтку – с.Сулимовці Бориспільської сотні Переяславського полку.

У поході до Ладоги з переяславської козацької старшини брали участь: полковий осавул Лука Васильович, полковий писар Павло Черняхівський, полковий сотник Іван Добронизький, воронківський сотник Василь Берло, значковий товариш Яків Михайлович [79, с.83] та багато інших. На будівництві Ладозького каналу від тяжкої праці, незвичного холодного клімату, нестатку харчів та одягу, різних хвороб загинуло до 30 % козаків – “... козаков теж рядовых, з числа десятитисячного, не повернулися в дома – умерло три тысячи” [81, с.100].

Розпочавши війну з Персією, російський цар влітку 1722 р. вирушив у похід під Дербент, залучивши до нього 10 тисяч лівобережних козаків під проводом наказного гетьмана миргородського полковника Д.Апостола [108, с.96]. Прикметно, що Д.Апостола в цей похід призначив особисто Петро I, перебираючи, таким чином, на себе прерогативу призначення на вищі посади в Гетьманщині. “...Въ Первомъ Дербенскомъ походе” переяславським “полковникомъ наказнымъ” був іркліівський сотник С.Требинський [37, арк.447] (він же був наказним полковником над козаками і компанійцями (600 чол.), посланими до фортеці Святого Христа, де перебував 2 роки).

Незабаром для участі в боях на р.Сулак (Дагестан), у так званий Терський похід, було вислано ще 10 тисяч українських козаків на чолі з лубенським полковником Андрієм Марковичем. Тільки під час повернення з походу померло 350 козаків [227, с.15].

Про становище козацьких полків у травні 1723 р. свідчить відповідь ГВК на настійні вимоги Малоросійської колегії прислати козацькі реєстри: “А рядових козаків, скільки їх у полках усіх є, невідомо в який спосіб можна зреєструвати, тому що в минулому році в походи виправлені звідтіль не повернулись; інші тепер піші у доми волочаться; інші цього року в похід вийшли, а численні повмирали, ще інші із Малоросії і геть пішли” [271, с.35].

У червні 1723 р. до ГВК надійшов указ “старшині генеральній і всьому війську малоросійському” виступати в похід під командуванням князя М.Голіцина. Полки вирушили до р.Коломаку, але Малоросійська колегія не дала війську “належних до походу військових знаків: прапора, котлів та іншого і без прибору та артилерійського запасу, як раніше було прийнято генералітету Запорозького війська відбувати марш” [271, с.40], змушуючи, таким чином, козацьке військо виступити не як автономна одиниця, а як складова царської армії.

Переяславський полк брав участь і в Гілянському поході 1725 р. Указом ГВК командиром малоросійських полків був призначений бунчуковий товариш

Семен Лизогуб [14, арк.1]. Джерела зберегли імена козацької старшини полку, яка брала участь у цьому поході, зокрема, це були значкові товариші Михайло Ревуцький, Іван Адаменко, Василь Зеленський, Іван Зоценко, Яків Безбородько, Мирон Лютий [29, арк.319] та інші. У 1725 р. під Дербентом перебувало 6 790 козаків, з них загинуло та померло від різних хвороб 5 183, хворими та покаліченими додому повернулося біля тисячі, тільки 646 козаків були здоровими [177, с.25].

У першій чверті XVIII ст. козаки Переяславського полку поділялися на “козаковъ коннихъ” і “козаковъ пьшихъ”. За даними Д.Бантиш-Каменського в 1723 р. у 17 сотнях Переяславського полку нараховувалося 2 188 піших і 4 512 кінних козаків [90, с.584]. Як бачимо, група кінних козаків полку вдвічі переважала піших. Козаки повинні були виступати в похід укомплектовані зброєю (“в ружю, пороху, пулях, свинцю”), спорядженням та провіантом, яким самі себе забезпечували та двома кіньми. Аналіз реєстрів Переяславського полку XVIII ст. свідчить, що в походи ходили переважно “конные и оружейные” козаки, а піші козаки, які не мали змоги вийти в похід на коні, використовувалися для прикордонної сторожової служби, служби на форпостах, “військової пошти” тощо. Наведені статистичні дані таблиці 4.1., складеної на основі ревізії Переяславського полку 1726 р. (найбільш ранньої з відомих ревізій полку XVIII ст.) показують, що на 1726 р. з 11 сотень полку в поході перебувало від 5 % до 17 % їхнього складу.

Таблиця 4.1.

Кількісний та відсотковий склад козацького населення
Переяславського полку за ревізією 1726 р.*

Сотня	Можні козаки	Убогі козаки	Вдови	У поході	Відсотковий склад козаків, котрі перебували в поході, %

1-полкова	244	171	4	22	5%
2-полкова	345	217	–	83	15%
Іркліївська	289	677	69	118	12%
Яготинська	59	151	–	–	–
Березанська	90	176	17	–	–
Терехтимирівська	104	64	–	23	14%
Баришівська	68	101	–	–	–
Леплявська	57	121	25	13	7%
Воронківська	124	225	36	–	–
Басанська	79	162	26	–	–
Гельмязівська	255	123	25	55	14,5%
Піщанська	79	84	40	28	17%
Золотоніська	230	242	68	56	12%
Бубнівська	86	105	32	22	11,5%
Бориспільська	71	132	23	–	–
Домонтівська	47	45	21	13	14%
Кропивнянська	270	300	74	49	8,5%
УСЬОГО:	2497	3096	460	487	–

* Пораховано автором на основі матеріалів ІР НБУ. – Ф.1. – №54337. – Арк.1-151.

Ревізія 1726 р. дає можливість також визначити точну кількість козаків (заможних та убогих) і козацьких вдів (Див. Табл.4.1.). За нашими підрахунками, без козаків, котрі перебували в поході, та вдів, козацьке населення в 909 населених пунктах Переяславського полку становило 5 593

особи. Найбільшими за кількістю козацького населення (без вдів) були сотні: Іркліївська, Кропивнянська, 2-а полкова, Золотоніська (більше 500 чол.), а найменшими – Терехтимирівська, Баришівська, Леплявська, Піщанська, Домонтівська (менше 200 чол.). Усі інші сотні мали козацьке населення від 200 до 500 чол. [29, арк.1-151].

Переважну більшість серед населення міст та містечок Переяславського полку (Яготин, Березань, Бориспіль, Воронків, Гельмязів, Піщане, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Лепляве) становили козаки. Із 2 020 сімей козаків, що проживали на згаданій території, заможні становили 823, убогі – 998 (не рахуючи вдів).

Ревізія 1726 р. дозволяє також зробити висновки відносно структури полку та його територіально-адміністративного устрою. (Див. Додаток А). Полк складався із 17 сотень, найменшими з яких за кількістю куренів були Піщанська (2), Домонтівська (3), Леплявська та Бубнівська (4). Найбільшими – Яготинська, Іркліївська (22) та Басанська (21). Інші сотні нараховували від 7 до 19 куренів. Деякі курені належали одночасно до різних сотень. Наприклад, курінь с.Сошників частково належав до 1-ї полкової сотні, а частково – до Воронківської [137, с.45].

Окрім військових походів та “каналних робіт”, козаки Переяславського полку залучалися також до прикордонної сторожової служби. З метою прикриття кордонів козаки виставляли варту, організовували роз’їзди і патрулі; на лісистих ділянках закладали засіки, блокгаузи та редуту. З козаків полку формувалися також вартові команди – пікети, які несли аванпостову службу на форпостах вздовж Дніпра. У 1732 р. команда козаків Переяславського полку на чолі із Семеном Сулимою (баришівський сотник з 1729 р. [34, Арк.1]) декілька місяців перебувала “...на пекете при реке Днепре подъ Койловомъ и подъ Каневомъ” [79, с.6]. Зауважимо, що форпости були виставлені не стільки для оборони від можливого ворога, стільки з метою перешкоджати переходам населення з Лівобережжя в межі Речі Посполитої: “... ни единой души въ

слободы, или за границу, отсюда для житла запускаючоїся, не пропускали бѣ...” [61, с.306].

Джерела свідчать про намагання російського царизму в першій чверті XVIII ст. встановити тотальний контроль над козацькими полками, що, у першу чергу, виявилось в контролі за призначенням на старшинські уряди. Указом від 22 січня 1715 р. Петро I заборонив обрання козацьких старшин на уряди в полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього погодження зі стольником Ф.Протасєєвим та прямого дозволу самого царя. На уряди могли розраховувати лише “верные и достойные” старшини, які довели свою вірність російському престолу [61, с.275-276]. Після смерті в 1715 р. переяславського полковника Стефана Томари, декілька років у полку не було “совершенного полковника”, а були лише наказні: Томара Василь Степанович (1715 р.), Гулак Іван (1715 р.), Сулима Іван (1721 р.), Чарушинський Антін (1722р., 1723 р.), Коломійченко Лукаш Васильович (1721 р., 1723 р.), Данилович Іван (1721 р., 1723 р.), Кирпич Іван (1723 р.), Карпека (1724 р.) [160, С.58], які постійно змінювалися та перетасовувалися.

У липні 1722 р., після смерті І.Скоропадського, Петро I заборонив обирати нового гетьмана. У січні 1723 р. наказний гетьман П.Полуботок отримав указ Сенату про призначення в українські міста комендантів із окупаційними полками. Зокрема, у Переяслав призначався комендантом підполковник І.Яковлев, котрий повинен був контролювати діяльність полкової та сотенної старшини Переяславського полку. Малоросійська колегія, у доповнення до указу, веліла, щоб полковники тих міст, де будуть коменданти “без всякой остановки исполняли” їх розпорядження [139, с.182]. Намагання запровадити комендантські форми правління в Переяславі та інших лівобережних містах розглядалося царизмом як початок реформи місцевого самоврядування – планувалося поступове переміщення комендантів на полковницькі уряди.

30 січня 1723 р. до Сенату відправилися представники українських козацьких полків, серед яких був сотник Переяславського полку Іван Добронизький. Вони повезли із собою петицію із 8 пунктів, основними з яких було прохання про обрання повного гетьмана та призначення на полкові вакансії місцевих заслужених старшин. 24 травня в Санкт-Петербург вирушила експедиція в складі: переяславського наказного полковника Івана Даниловича, стародубського наказного полковника Петра Корецького, військового товариша Дмитра Володковського, гадяцького полкового судді Григорія Граб'янки та старшого військового канцеляриста Миколи Ханенка. Козацька старшина знову просила про вибори гетьмана та про призначення полковників на вакансії в Переяславі, Стародубі та Полтаві [271, с.28, 36]. У відповідь Петро I видав указ, яким, фактично, оголошував про ліквідацію гетьманства: “Всем ведомо, что с Богдана Хмельницкого до Скоропадского все гетманы явились изменниками, от чего много потерпело государство Русское, особенно Малороссия, и потому надобно приискать в гетманы верного и надежного человека ... определено правительству, которому надлежит повиноваться и не докучать насчет гетманского выбора” [147, с.410]. Указом від 29 квітня 1723 р. Петро I скасував владу гетьмана як командуючого козацьким військом, передавши її генералові М.Голіцину, котрий очолював російські війська в Україні. Усе це – складові політики російського царизму на ліквідацію автономії Гетьманщини та знищення українського козацького війська.

Репресії російського уряду, правління Малоросійської колегії та інші прояви політики царизму на обмеження автономії України, викликали протест серед козацтва та козацької старшини Переяславського полку. Зокрема, старшина полку підтримала “Коломацьку чолобитну”, яка була підписана переяславським наказним полковником Антоном Чарушинським, полковим обозним, хорунжим та всіма 17 сотниками полку [155, с.210]. За підтримку опозиційно налаштованого наказного гетьмана П.Полуботка та “Коломацької чолобитної” було проведено арешти серед козацької старшини. Генерал-майор

О.Рум'янцев, котрий терміново прибув в Україну для боротьби з опозицією, призначав на старшинські уряди росіян, або вірних російському престолу осіб. Вибір повного полковника в Переяславі був відкладений на невизначений час. Лише після смерті Петра I в 1726 р. був призначений повний переяславський полковник. Ним виявився іноземець Василь Танський, який вірно служив російському престолу та відзначався неймовірною жадобою до збагачення.

У 30-х рр. XVIII ст. козаки Переяславського полку в складі козацького війська продовжували воювати “нещадя живота свого” за інтереси Російської імперії. З введенням наприкінці 1733 р. російських військ до Польщі для боротьби з прихильниками претендента на польську корону С.Лещинського, Переяславський полк взяв участь у так званих Польських походах. У першому Польському поході під загальним керівництвом генерального обозного Якова Лизогуба були задіяні козаки 1-полкової, 2-полкової, Терехтимирівської, Воронківської, Бориспільської, Баришівської, Басанської, Березанської, Леплявської, Піщанської, Домонтівської, та Гельмязівської сотень Переяславського полку під командуванням переяславського полкового осавула Луки Васильовича. У другий Польський похід 1734 р. “конные и оружейные” козаки цих же сотень вирушили на чолі з прилуцьким полковником Гнатом Галаганом, значковим товаришем Петром Карповим та бориспільським сотником Стефаном Афендиком, а в третій 1734 р. – під орудою терехтимирівського сотника Сави Гриневича [15, арк.1-9]. Участь козаків полку в цих походах відображено в статистичних даних таблиці 4.2.

Таблиця 4.2.

Участь козаків Переяславського полку в Польських походах 1733-1735 рр.*

Сотня	Мобілізовано			Повернулося протягом 1733-1735 рр.	Залишалось в Польщі на листопад 1735 р.	Померло і загинуло
	1 Польський	2 Польський	3 Польський			
1 полкова	68	12	21	40	61	–
2 полкова	119	31	22	62	110	–
Терехтимирівська	10	9	7	14	12	–
Воронківська	70	18	15	22	63	18
Бориспільська	77	56	17	77	73	–
Баришівська	49	10	11	17	49	4
Басанська	102	32	10	27	117	–
Березанська	30	20	8	26	29	3
Леплявська	41	6	–	10	33	4
Піщанська	37	24	6	10	52	4
Домонтівська	22	12	6	12	18	10
Гельмязівська	66	69	14	42	89	18
УСЬОГО:	691	299	137	359	706	61

* Пораховано автором на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19366. – Ч.І. – Арк.1-15.

Статистичні дані засвідчують, що в Польських походах із 12 сотень Переяславського полку було задіяно 1127 козаків. З них на 1735 р. в Польщі залишалось 706 козаків, протягом 1733 – 1735 рр. повернулося в Україну – 359, померло та загинуло – 61.

Одночасно з Польськими походами Переяславський полк був задіяний на фортифікаційних роботах у спорудженні Української лінії – системи прикордонних укріплень для оборони від нападів кримських та ногайських

татар, будівництво якої за наказом імператриці Анни Іоаннівни розпочалося в 1731 р. У цьому році на будівництво Української лінії було вислано 20 тисяч лівобережних козаків, усього планувалося залучити 61 387 козаків [86, с.160]. У 1732 р. у перший так званий Лінійний похід Переяславський полк вирушив під орудою полкового осавула Якова Михайловича Пилипенка та загальним керівництвом прилуцького полковника Гната Галагана. Це були козаки з тих же 12 сотень полку, які повернулися з театру воєнних дій в Польщі. Наступного року до 10-ти тисячного загону лубенського полковника Павла Апостола було включено козаків Переяславського полку на чолі з березанським сотником Семеном Яковичем Безбородьком та золотоніським сотником Костянтином Леонтовичем [15, арк.1-15].

“Конные и оружейные” козаки полку були залучені до охорони будівництва, а піші – до земляних робіт, зокрема, в 1732 р. копали лінію та будували фортеці й редути на р.Орелі.

Статистичні дані таблиці 4.3. свідчать, що у першому поході було задіяно 1 085 козаків, а в другому – 609. Майже всі вони перебували в охороні.

Таблиця 4.3.

Участь козаків Переяславського полку в Лінійних походах
у 30-х рр. XVIII ст.*

Сотня	1 Лінійний	2 Лінійний	В охороні / %	На лінійних роботах / %
1 полкова	184	54	209/87,8	29/12,2
2 полкова	205	139	337/98	7/2
Терехтимирівська	73	25	95/97	3/3
Воронківська	130	64	188/97	6/3
Бориспільська	26	40	63/95,5	3/4,5

Баришівська	46	36	80/97,6	2/2,4
Басанська	46	147	187/96,9	6/3,1
Березанська	54	23	75/97,4	2/2,6
Леплявська	68	9	74/96,1	3/3,9
Піщанська	54	36	87/96,7	3/3,3
Домонтівська	30	2	32/100	-
Гельмязівська	169	34	196/96,6	7/3,4
УСЬОГО:	1085	609	1623/95,8	71/4,2

* Пораховано автором на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19366. – Ч.І. – Арк.1-15.

На думку Д.Багалія, на кожний з лівобережних полків (за винятком Полтавського і Миргородського) кількість козаків, взятих на будівництво Української лінії, коливалася від 10 до 15 % загального складу полку [89, с.30]. Статистичні дані таблиці 4.4. свідчать, що із 12 сотень Переяславського полку на Українській лінії перебувало від 16,9 % до 44,8 % складу сотень, а всього на 1735 р. у походах перебувало від 28 % до 52 % їхнього складу.

Таблиця 4.4.

Кількісний та відсотковий склад козаків Переяславського полку,
котрі перебували в походах на листопад 1735 р.*

Сотня	Загальна кількість козаків	Загальна чисельність дворів	Перебувало на будівництві Української лінії	Відсотковий склад, %	Загальна кількість козаків у походах	Відсотковий склад, %

1 полкова	692	544	238	34,4	328	47
2 полкова	897	620	344	38,4	434	48
Терехтимирівська	225	212	98	38,4	118	52
Воронківська	526	384	194	36,9	236	45
Бориспільська	335	290	66	19,7	161	48
Баришівська	251	209	82	32,7	107	43
Басанська	533	411	239	44,8	247	46
Березанська	458	360	77	16,9	111	40
Леплявська	217	178	77	35,5	98	45
Піщанська	274	215	90	32,8	107	39
Домонтівська	159	123	32	20,1	44	28
Гельмязівська	676	478	203	30	269	40
Золотоніська	716	583	–	–	–	–
Кропивнянська	705	598	–	–	–	–
Іркліївська	1186	1065	–	–	–	–
Бубнівська	279	239	–	–	–	–
Яготинська	513	352	–	–	–	–

* Пораховано автором на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19366. – Ч.І. – Арк.1-15.

Крім того, козаки цих же сотень були задіяні для служби на Васильківському форпості та прикордонній службі по Дніпру. Збереглися відомості про масові втечі козаків з Української лінії [1, арк.1-5].

Російський уряд продовжував наступ на “права та вольності” українського козацтва. У 1734 р., у черговий раз скасувавши гетьманство на Лівобережній Україні, уряд провів ревізії козацької старшини лівобережних полків, щоб впевнитись у її вірності російському престолу. Така ревізія була проведена і в Переяславському полку (Див. Додаток Б). Указом від 8 серпня 1734 р. російський уряд регламентував кількість значкових товаришів у козацьких полках. Зокрема, у Переяславському полку їх чисельність

обмежувалася 50 особами [215, с.171], усі інші мали записуватися рядовими козаками.

Згідно наказу О.Шаховського, котрий очолював “Правління гетьманського уряду” в Україні, у 1735 р. козаки Переяславського полку, як і інших “малороссийских полков”, були поділені на “виборних” і “підпомічників”. З полку були вилучені збіднілі козаки, котрі не могли забезпечити себе належним військовим спорядженням. За матеріалами ревізії 1736 р. в 9 лівобережних полках (крім Полтавського) збіднілі козаки становили понад 60 % їх загальної кількості [15, арк.1-2].

Про кількісне співвідношення виборних козаків та підпомічників полку за ревізією 1743 р. свідчать дані статистичної таблиці 4.5.

Таблиця 4.5.

Кількісний та відсотковий склад козаків Переяславського полку за ревізією 1743 р.*

Сотня	Виборні козаки	Відсотковий склад, %	Підпомічники	Відсотковий склад, %
1-полкова	151	40,3	224	59,7
2-полкова	248	58,6	175	41,4
Терехтимирівська	31	31,6	67	68,4
Воронківська	73	35,6	132	64,4
Бориспільська	69	33,6	136	66,4
Баришівська	70	47,9	76	52,1
Березанська	110	39	172	61
Басанська	139	34,4	265	65,6
Яготинська	173	58,6	122	41,4
Гельмязівська	174	50,7	169	49,3
Золотоніська	191	51,2	182	48,8

Кропивнянська	200	52,6	180	47,4
Іркліївська	446	61	285	39
Піщанська	56	41,2	80	58,8
Домонтівська	28	56	22	44
Бубнівська	50	45	61	56
Леплявська	29	76,3	9	23,7
УСЬОГО:	2238	48,7	2357	51,3

*Пораховано автором на основі матеріалів ІР НБУ. – Ф.ІІ. – №1996. – Арк.481.

З таблиці видно, що в 17 сотнях Переяславського полку нараховувалося 2 238 козаків виборних і 2 357 підпомічників. У 1751 р. в Переяславському полку було 2 267 дворів виборних козаків і 2 616 дворів підпомічників. Усе це вказує на поступове зростання в полку чисельності категорії збіднілих козаків.

Козаки Переяславського полку неодноразово чинили опір наступу російського самодержавства на їх “права та вольності”. Так, у 1745 р. в полку визрів конфлікт відносно призначення баришівського сотника. Після того, як баришівський сотник С.Сулима в 1737 р. став полковим обозним, на його місце “без вибору” (отамани і козаки сотні перебували в Кримському поході) був призначений Григорій Лизакевич, “не имеющий к его прожитию грунтов и промыслов” (на думку М.Слабченка, – саме земельна власність у полку робила претендента на посаду повноцінним полчанином [240, с.14-15]). Сотник Лизакевич віднімав у козаків ґрунти; займався вирубкою лісу, що перебував у козацькій власності; чинив великі побори на судах; використовував козаків на власних роботах; “по неукротимому свирепству побоями мучителними изувечивал казаков” [36, арк.421].

Козаки, не бажаючи бачити сотником Лизакевича і посилаючись на право “по войсковому обыкновению, вольными голосами” обирати сотників, просили призначити на цей уряд військового канцеляриста Івана Лебеда або

бунчукового товариша Григорія Іваненка. ГВК, у свою чергу, пропонувала трьох вакантних сотників: Івана Котляревського, Івана Згуркова чи Івана Пирятинського. Проте, за підтримки генерал-фельдмаршала фон Гессена, графа О.Рум'янцева, генерального прокурора князя М.Трубецького та генерал-лейтенанта І.Бахметьєва на цю посаду Сенатом був призначений Давид Афендик [36, арк.423].

Очевидно, що російський уряд та вельможі, втручаючись у внутрішньополкове життя, контролювали призначення на уряди в полку, ігноруючи давнє право козаків самим обирати сотників зі свого середовища.

Прикладом використання Переяславського полку в інтересах російського самодержавства може слугувати його участь у російсько-турецькій війні 1735 – 1739 рр. У червні 1735 р. з Польщі був відкликаний генерал-фельдмаршал Мініх для організації боротьби проти Кримського ханства. 18 червня 1735 р. О.Шаховський отримав указ про підготовку лівобережних козацьких полків до військових дій проти Криму. Незважаючи на те, що значна частина Переяславського полку перебувала в Польщі, він теж був залучений до походу. У жовтні козаки полку під орудою полкового осавула Якова Пилипенка вирушили в “Первый Крымский Походъ” [33, арк.4] проти Ногайської орди. Українські козацькі полки на чолі з генеральним обозним Яковом Лизогубом у складі російської армії (через хворобу Мініха нею командував генерал-поручик М.Леонт'єв), дійшовши до р.Кінські Води, розгромили загони ногайських татар і рушили далі по Дніпру до Кам'яного Затону. Однак, погана організація походу, що розпочався восени, передчасні морози і сніг, нестача зеленого корму для коней (у гетьманських козаків загинуло 12 тисяч коней [129, с.421]), хвороби й епідемії обірвали цей похід. Переяславські козаки, втративши коней, “...в холод пьшь зеледво в домъ свой возвратили” [23, арк.1].

Наступного року бойові дії відновилися. Генерал-фельдмаршал Мініх планував залучити до походу 16 тисяч гетьманських козаків, у тому числі Переяславський полк мав виставити 1 874 козаків [228, с.21-22]. Крім того,

кожен полк мав відрядити до Царичанки, де зосереджувалися козацькі війська, додатково по 100 козаків для заміни хворих та небоєздатних. Результати перевірки показали, що прибуло лише 12 730 погано озброєних козаків, половина з яких була без коней [129, с.436]. Ухиляння козацької старшини від служби змусило ГВК видати указ, за яким старшина могла втратити маєтки в разі відмови вирушити в похід.

Переяславський полк виступив у похід у складі так званої Дніпровської армії, що повинна була захопити Крим. На чолі полку стояли: наказний полковник Василь Томара, полкові осавули Яков Пилипенко та Григорій Лукашевич, полковий хорунжий Григорій Моцок [228, с.21-22]. Українські козаки виявили героїзм, вблід перейшовши Гниле море і вдаривши в тил ворога. У "...сражении с неприятелем На Чорной Долине" [23, арк.2] брав участь і Переяславський полк.

Вступивши в Крим у складі армії генерал-фельдмаршала Мініха, козаки Переяславського полку взяли активну участь у "...добутии крымских крепостей Перекопу, Козлова, Бахчисарая..." [23, арк.2]. Однак, знову у результаті нестачі провізії і хвороб, козацьке військо зі значними втратами мусило спішно відступати. Переяславський полк, при поверненні від ханської столиці Бахчисарая, мав значні сутички з ворогом [23, арк.2]. Під час походу загинуло 50 % козацького війська (2 тисячі – у боях, інші – від хвороб) [122, с.179].

Чергова активізація воєнних дій розпочалася навесні 1737 р. Генерал - фельдмаршал Мініх на чолі Дніпровської армії планував взяти Очаків; Донська армія під керівництвом генерал-фельдмаршала П.Лассі направлялася на Кримський півострів. У команду Мініха з Переяславського полку призначалися 1 254 козаки. У березні 1737 р. ГВК визначилася з командирами загонів гетьманців: Кримський похід – генеральний хорунжий Я. Горленко, Очаківський похід – генеральний суддя І.Борозна (згодом його змінив Я.Лизогуб). Мобілізація козаків Переяславського полку для Очаківського походу проходила в місті Кобиджу, куди полк прибув (з полковим обозним

Семеном Сулимою і хорунжим Дмитром Прохоровичем на чолі) для перевірки особового складу [228, с.24-25].

Незабаром, через забаганку Мініха, котрий хотів бачити миргородського полковника В.Капніста у своїй команді, Переяславський полк передислокувався до армії фельдмаршала Лассі, замінивши там Миргородський полк. У червні Переяславський полк у складі Донської армії форсував Сиваш і вступив на Кримський півострів. У липні було захоплено м.Карасубазар, але знову нестача провіанту та хвороби змусили армію Лассі залишити Крим. За жертви, які поніс Переяславський полк у цьому поході, від генерал-фельдмаршала Лассі “... какъ прочіимъ полкамъ, так и полку Переясловскому аттестуетъ ... похвалній листъ” [79, с.7].

У 1738 р. Переяславський полк під орудою Семена Сулими брав участь “въ походе Приднестрянскомъ Бендерскомъ” [33, арк.4]. За розпорядженням ГВК він разом із Прилуцьким, Київським, Миргородським, Полтавським та Чернігівським полками знаходився під командою генерального осавула Федора Лисенка в складі армії Мініха. Бубнівську сотню в поході очолювали: сотник Михайло Прохорович, сотенний хорунжий Кирило Макаренко та сотенний осавул Никифор Бадека [187, с.238]. Безпосередньо у команді Мініха перебувало 817 козаків полку. Крім того, на Українській лінії знаходилося 260 переяславських козаків, у фортеці Азов – 174 піших козаки, 117 козаків проводили патрулювання в районі Ізюма [86, с.50]. Артилерія полку складалася з трьох легких півторафунтових гармат, які дозволяли успішно маневрувати на полі бою [20, арк.230]. Дністровська кампанія закінчилася безрезультатно для російського уряду, а козаки понесли значні втрати в сутичках із татарами та від хвороб. 20 тисячне татарське військо напало на український ар’єргард, який прикривав російську армію, що призвело до значних жертв.

Для кампанії 1739 р. царське командування планувало мобілізувати з Переяславського полку 2 345 козаків (1 234 – в армію Мініха та 1 111 – для охорони кордонів) [86, с.51]. Виявлений у фонді ГВК ЦДІА України рапорт

перяславського полковника Семена Сулими свідчить, що вдалося мобілізувати лише 1 234 козаки (не рахуючи старшини) [2, арк.1-3].

Перяславський полк брав участь у “... Таучанской баталії при взятті города Хотена, и при покоренні всей Молдавіи” [79, с.8]. Статистичні дані таблиці 4.6., складеної на основі рапорту полковника Семена Сулими, засвідчують, що в Хотинському поході було задіяно 1 332 козаки полку.

Таблиця 4.6.

Участь Перяславського полку в Хотинському військовому поході 1739 р.*

Уряд	Виступило в похід	Втрати			Перебувало в різних походах на жовтень 1739 р.
		Загинуло	Потрапило до полону	Зникло безвісти	
Полковник	1	–	–	–	–
Полкова старшина	3	–	–	–	1
Сотники	10	–	–	–	3
Сотенна старшина	35	–	–	–	10
Старшинські діти	2	–	–	–	1
Значкові товариші	19	–	–	–	1
Артилеристи	28	1	–	–	7
Козаки	1234	15	2	1	68
Усього:	1332	16	2	1	91

* Таблицю складено автором на основі архівних фондів: ЦДІА УКРАЇНИ. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.1-2.

Після взяття Хотина козаки Переяславського полку були відряджені з загоном миргородського полковника В.Капніста до австрійських кордонів. Вони взяли участь у розгромі турецького загону при Фокшанах і, взявши м.Сороку, через Трансільванію “з честю і славою великою” повернулися додому [187, с.243].

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. було залучено до “строевої та обозної” служби 157 300 козаків [129, с.422], загинуло в боях та від хвороб майже 50 % козацької армії, що було наслідком бездарності російського командування та зневажливого ставлення до козаків. Головнокомандуючий російською армією Мініх, за словами російського історика В.Ключевського, – “...был человек, не жалевший людей, не останавливавшийся пред страшными жертвами для достижения малого успеха: результаты кампаний 1736 и 1739 гг. были ничтожны сравнительно с теми жертвами, которые были принесены. Гр. Миних был плохой главнокомандующий и в Ставучанской победе он не виноват...” [257, с.84].

Таким чином, козаки Переяславського полку, майже, кожен рік вирушали у військові походи, проливаючи кров за інтереси російського самодержавства. Лише в 1740 р. полк знаходився в Україні, охороняючи свої прикордонні форпости по Дніпру.

У 1741 р. генеральний обозний Яків Лизогуб збирав під Переяславом усі козацькі полки для огляду, а наступного року Переяславський полк на чолі з полковником Семеном Сулимою, разом з іншими трьома козацькими полками, був “комендированъ къ прикритію ея императорскаго величества границъ ...” [79, с.8], де перебував майже рік.

О.Апанович, досліджуючи українські збройні сили першої половини XVIII ст., прийшла до висновку, що під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. спостерігалось зменшення бойового значення лівобережного козацтва у складі російської армії, що було пов’язане з недооцінкою бойових якостей українського козацтва Мініхом та російським командуванням [86, с.176].

Козацтво все частіше використовувалося для допоміжної служби при російській армії як в мирний час, так і під час воєнних кампаній. Старшина та козаки Переяславського полку не були винятком.

Напередодні початку кампаній козаки полку мобілізувалися для будівництва фортець і укріплень; полагодження доріг та мостів; поладнання гатей та переправ тощо. Під час бойових дій вони будували редути, ретраншементи та інші інженерно-фортифікаційні споруди.

Повернувшись із невдалого “Поднестрянського” походу, фельдмаршал Мініх 22 листопада 1738 р. радив генералу фон Левендалю “...иметь зело крепкую осторожность; и для того имеющийся в ведомстве вашем посты зело надёжнейшим образом укреплять, и лед на реке Днепру неотменно полонить, и засеками и протчим укреплять...” [187, с.256]. У результаті цих непотрібних заходів, наряди козаків Переяславського полку під керівництвом полкового обозного Семена Безбородька цілу зиму ламали кригу на Дніпрі від с.Трипілля і аж до самої Української лінії, а також рубали засіки в 2 і 3 ряди біля м.Канева та в інших містах. Сучасник подій П.Симоновський свідчив, що на цих роботах багато козаків “... от хлада и града погибли, а пользы чрез то государству никакой не принесли” [62, с.147]. У перших числах січня 1739 р. частина Переяславського полку знаходилася “... при крепости Киево-Печерской в команде главного командира хорунжого полкового Стародубского Носовича при прикрытии границы Его Императорского Величества” [23, арк.2]. Переяславські козаки насипали величезні старокиївські вали.

У 1744 р. команда з козаків полку перебувала “в Киеве в делании мостов... и прочих переправ... при главном командире хорунжем войсковым генеральным Николаем Ханенкомъ” [23, арк.2-3]. Протягом квітня – червня 1754 р. козаки Київського та Переяславського полків займалися ремонтом вулиці Хрещатик у м.Києві [7, арк.1-2].

Напередодні та під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. продовжувалися роботи по укріпленню Переяславської фортеці. Ці роботи

проводилися, в основному, козаками Переяславського та інших козацьких полків. Так, наприклад, у 1738 р. з Канівського форпосту на реконструкцію Переяславської фортеці була направлена команда козаків, з якої 753 козаки удосконалювали редути, 292 – удосконалювали форпости, 55 – удосконалювали редут у самому м.Переяславі, 161 козак був задіяний на інших роботах. У цьому ж році з Чернігівського полку до Переяславської фортеці було відправлено 254 козаки [101, с.82]. Внаслідок виснажливої праці та зневажливого ставлення російських офіцерів, серед мобілізованих козаків спостерігалися масові втечі. Багато козаків гинуло від непосильної праці та поганих умов життя.

У зв'язку з тим, що на населення України покладалося матеріальне забезпечення російської армії, полкова та сотенні канцелярії Переяславського полку змушені були займатися питаннями постачання в царські полки провіанту та фуражу, коней та волів для нужд армії, постачанням підвід і саней, транспортуванням обозів тощо. Так, наприклад, козаки полку супроводжували волів (які були основною тяговою силою для артилерії та продовольчої валки) до дніпровських форпостів, а частіше, у райони бойових дій. Команда терехтимирівського сотника Михайла Гриневича була затримана при діючій армії після доставки туди 2 тисяч волів [12, арк.1-3]. Джерела фіксують значні зловживання під час мобілізації волів як з боку російського армійського офіцерства, так і з боку козацької старшини Переяславського полку [3, арк.1-5].

Крім того, переяславські козаки доставляли в російську армію мобілізовані в Україні підводи. Лише в грудні 1739 р. був виданий наказ про припинення поставок возів і саней з Переяславського полку до м.Василькова у зв'язку з підписанням миру з Туреччиною.

Під час воєнних кампаній проти Туреччини та Криму козаки та старшина полку неодноразово використовувалися для транспортування суден та човнів із припасами для російської армії, зокрема, проведення їх через небезпечні дніпровські пороги. Так, у 1737 р. за наказом полкової канцелярії

гельмязівський сотник Сава Тоцький з командою козаків був відправлений до Усть-Самари “для перепроваження байдаков через пороги” [23, арк.2-3].

Українські козаки часто були провідниками та вартою російських послів, або ж гінців, котрі їхали в Крим та до Туреччини. Це було пов’язане із знанням козаками південних степів та шляхів до Криму. У 1740 р. переяславський полковник Семен Сулима на чолі 2 тисячного загону козаків із семи лівобережних полків вирушив до р.Буг, де відбувся обмін повноважними послами між Туреччиною та Росією (російським послом був призначений О.Рум’янцев) [79, с.8].

Козаки полку залучалися також до охорони прикордонних комісій, які займалися встановленням нових кордонів після чергового замирення Росії з Туреччиною та Кримом. Зберігся рапорт Мотовилівської прикордонної комісії зі скаргою до ГВК про те, що із Чернігівського та Переяславського полків з’явилося 48 козаків замість 64 [4, арк.1-8].

Крім військових обов’язків, козаки полку використовувалися також для охорони установ і приватних будинків високопоставлених осіб, для збору податків тощо. Використання козаків не за прямим призначенням підривало боєздатність полку, ослаблювало військовий дух козацтва, що, поряд із військовими походами та “каналними роботами”, було складовою ціленаправленої політики російського самодержавства на моральне та фізичне знищення козацтва України.

Рядові козаки Переяславського полку страждали також від зловживань полкової та сотенної старшини. Універсал гетьмана Д.Апостола від 21 березня 1728 р. свідчить: “...в сотнях Ирклеевской, Золотоношской також и Кропивнянской казакам и прочим обывателям от сотников их починено немало отнятием грунтов, взятками, незносными работизнами, побоями и прочими налогами обиды” [254, т.1, с.26]. ГВК неодноразово змушена була розсилати в полки “нагадувальні” універсали: “...аби пани полковники, старшина полкова, сотники, державні, духовні та світські отамани та інші

урядники і аж ніхто не насмілювався принуджувати і вживати козаків до приватних своїх роботизн, а мають вони, козаки, при своїх свободах лишатися, тільки військові, належні чинові їхньому козацькому, відправляти послуги” [271, с.18].

Тяготи військової служби та посилення утисків з боку козацької старшини призводили до явищ дезертирства, масових втеч і переселень козаків із Переяславського полку та інших лівобережних полків. За даними відомості переяславської полкової канцелярії, надісланої до ГВК, протягом першої половини XVIII ст. в “Полскую область” з території Переяславського полку переселилися 5 784 особи [121, с.96]. Інший шлях для втеч пролягав на Запорожжя. Лише протягом 1742 – 1748 рр. з Переяславського полку туди втекло 1 384 чол.

Активізації втеч і переселень козаків Переяславського полку сприяв і гайдамацький рух, що розгорнувся на Правобережній Україні в 30-40-х рр. XVIII ст. У 1750 р., коли царський уряд видав указ про перешкоди переходам гайдамаків на Правобережну Україну, біля містечка Мошни було спіймано 18 чол. з Переяславського полку, зокрема, з Домонтівської та Піщанської сотень [53, с.156]. У тому ж році гетьман К.Розумовський наказав полковнику С.Сулимі підготувати велику військову команду для розшуків повстанців на території Переяславського полку, адже повстання на Правобережжі мало великий вплив на розгортання гайдамаччини і на лівобічній частині України.

У 1751 р. переяславському полковнику Семену Сулимі з Глухова надійшов наказ ГВК про виготовлення кайданів для спійманих гайдамаків, що було викликане втечею 50-ти ув’язнених повстанців із переяславської полкової в’язниці [6, арк.1-12].

У листопаді 1752 р. Семен Сулима знову доповідав гетьману про появу гайдамацьких загонів на території Переяславського полку [184, с.78, 91].

З іншого боку, документи тих часів рясніють свідченнями про участь уродженців Переяславщини у гайдамацькому русі. У документах за 1758 р.

залишилася згадка про учасника гайдамацьких рейдів з м.Золотоші Переяславського полку – Миколу Войненка [53, с.257]. В архівних даних за 1760 р. згадано ім'я гайдамацького ватажка Петра Кумпана, уродженця с.Коробівки Переяславського полку [53, с.301].

Переяславські козаки були учасниками Коліївщини – повстання, яке було направлене як проти феодально-кріпосницького гніту, так і за об'єднання Правобережної та Лівобережної України.

Після поразки повстання значна частина повстанців у районі наддніпровських сіл Терехтимирова та Зарубинець із Правобережжя перейшли на територію Переяславського полку.

У відомостях Київської губернської канцелярії, де в серпні 1768 р. судилися гайдамацькі ватажки, зокрема, Микита Швачка, згадуються вісім повстанців із Переяславського полку (Яків Кравченко, Максим Степаненко, Василь Кисіль та інші) [53, с.451], які були засуджені до вічної каторги в Нерчинські рудники.

Проте, боротьба продовжувалась і після придушення Коліївщини. У документальних свідченнях за 1771 р. згадуються повстанці – уродженці Переяславського полку – Кіндрат Заїка та Кіндрат Ус [53, с.528-529].

Після призначення в 1764 р. П.Рум'янцева “главным малороссийским командиром”, було ліквідовано принцип комплектування козацького війська від козацьких дворів та встановлено порядок особистої військової повинності, що назавжди зобов'язував даного козака до військової служби [86, с.12].

У 1768 р. на лівій стороні Дніпра йшли приготування до нової російсько-турецької війни. На теренах Переяславського полку до глибокої осені тривав “компамент” – військові навчання, де українські козаки “упражнялись в учении по распоряжениям главного своего начальника (П.Рум'янцева – А.І.)” [76, с.667]. Для ведення бойових дій формувалися дві російські армії під керівництвом генерала О.Голіцина та графа П.Рум'янцева. До першої було призначено 3 тисячі українських козаків Переяславського, Прилуцького та

Київського полків на чолі з бунчуковим товаришем Г.Іваненком. Наступного року Григорій Григорович Іваненко став полковником Переяславського полку. Як і попередня, ця війна принесла тяжкі людські жертви серед козацтва полку та значні збитки сім'ям козаків.

Протягом XVIII ст. військово-адміністративний устрій Переяславського полку залишався стабільним, за винятком незначних змін, які суттєво не впливали на функціонування полкових інституцій.

На початку XVIII ст. (після повені на Дніпрі 1709 р.) сотенний уряд Бубнівської сотні перемістився з м.Бубнова до с.Прохорівки. З 1755 р. він почав називатися “сотенним бубнівським правлінням” [187, с.236]. Ця акція призвела до поступового занепаду Бубнова, яке перейшло до розряду містечок.

У 30-х рр. XVIII ст. в складі Переяславського полку виникли окремі структурні одиниці адміністративного управління – Биківська та Чехівська волості, що належали до рангових маєтностей гетьмана. За ревізією 1736 р. до Чехівської волості (“к Дворь Чеховскомь”) належали два козацьких старшини та 22 козаки с.Чеховки, с.Канівець та с.Чорнобай, а також посполиті з містечка Кропивна, містечка Іракліїв та сіл: Чеховки, Дубинки, Панське, Воронинці, Васютинці, Канівці, Чорнобай, Шеляхівки та Деньги [15, арк.450-463].

У 50-их рр. XVIII ст. Биківська та Чехівська волості управлялися волосними правліннями, які, у свою чергу, підпорядковувалися Домовій економічній канцелярії гетьмана К.Розумовського.

15 лютого 1754 р. в Переяславському полку була утворена Богушківська сотня [10, арк.5-8], але проіснувала вона недовго. Створена вона була за наполяганням управителя Чеховської волості Петра Левицького, який бажав стати її сотником [8, арк.3-6].

Протягом 1725 – 1752 рр. Бориспільська сотня Переяславського полку неодноразово передавалася до Київського полку (наприклад, у 1734 р. [31, арк.268 – 271]). У 1752 р. вона була остаточно передана до Київського полку [5, арк.3]. Ці структурні зміни були пов'язані з тим, що бунчуковий товариш

Юхим Федорович Дараган, одружений із сестрою гетьмана Вірою Розумовською, отримав уряд полковника Київського полку і за універсалом від 17 січня 1752 р. отримав містечко Бориспіль із навколишніми селами [13, арк.98-98зв]. Таким чином, у першій половині 1752 р. Бориспільська сотня була передана до Київського полку [5, арк.1-3]. У територіальному відношенні з Переяславського полку були виведені містечко Бориспіль та села: Бортничі, Требухів, Іванків, Дударків, Княжичі та Нестерівка. Село Сеньківка Бориспільської сотні Переяславського полку було переведене до Гоголівської сотні Київського полку. Село Кучаків, з невідомих поки що причин, було переведене до Баришівської сотні, залишившись в складі Переяславського полку, де й знаходилося до самої ліквідації полково-сотенного устрою.

У 1755 р., у зв'язку з необхідністю вирішити суперечку між двома терехтимирівськими сотниками С.Гриневичем та Ф.Киселівським, гетьман К.Розумовський наказав за рахунок 1-ї та 2-ї Переяславських полкових сотень створити 3-ю полкову сотню [9, арк.34]. На той час у 1-й полковій сотні нараховувалося 168 козаків виборних, 69 – новообраних, 271 – підпомічників; а в 2-й відповідно – 278, 62, 429 чол. Наведені дані переконують, що причиною створення нової сотні було не збільшення чисельності козацтва, а необхідність нового сотенного уряду для залагодження конфліктної ситуації. Новостворена сотня включала курені сіл: Гланишева, Вовчкова, Пристром та Борщева, які раніше належали до 1-ї полкової сотні, а також курені сіл: Строкови, Студеників, Козлова, Леляків, Великої Каратулі, які раніше належали до 2-ї полкової сотні. Архівні дані засвідчують, що козаки с.Чирське, котрі раніше належали до куреня с.Гайшин 1-ї полкової сотні, тепер були виділені в окремий курінь, який перейшов до 3-ї полкової сотні.

Крім того, козацтво полкового міста, яке до цього було поділене на міські курені, що відносилися до обох полкових сотень, тепер повністю належало до 1-ї полкової сотні.

У 1757 р. в складі Переяславського полку з'явилася Канівська сотня [11, арк.12], назва якої пов'язана не з м.Каневом, а з с.Великі Канівці. Вона утворилася шляхом виділення частини території Іркліївської сотні. Сотником новоутвореної сотні був призначений Іван Лебединський, котрий одночасно виконував обов'язки переяславського полкового судді та вїйта переяславського магістрату. Ймовірно, що причиною утворення сотні було не тільки збільшення населення, а й інтереси полкової старшини. До Канівської сотні ввійшли курені сіл: Великі Канівці (сотенний центр), Малі Канівці, Крутки, Воронінці, Лихолітки, Мельники та Ревбинці. Усі ці населені пункти знаходилися на лівому березі Дніпра. У 1764 р. у Канівській сотні нараховувалось сім поселень, у яких проживало 2 129 козаків (1 083 виборних і 1 046 підпомічників) [256, с.66]. У такому вигляді територія Канівської сотні проіснувала до 1781 р.

Як бачимо, у всіх випадках структурні та адміністративно-територіальні зміни, що відбулися в полку, були зумовлені необхідністю для гетьманського уряду задовольнити амбіції та матеріальні вимоги (в першу чергу земельні) козацької старшини.

У 1763 р. гетьман К.Розумовський провів судову реформу, поділивши Гетьманщину на 20 судових повітів. Переяславський полк було поділено на 2 повіти – Переяславський та Золотоніський [267, с.95]. У них відкрилися земські і підкормські суди, де розглядалися цивільні та земські справи. Проте, військові, карні та майнові справи козацького населення продовжували розглядатися в полкових канцелярії і суді.

У 1764 р. імператриця Катерина II остаточно ліквідувала інститут гетьманства в Україні. 10 листопада 1764 р. був виданий указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з президентом генерал-губернатором графом П.Рум'янцевим. У "секретній" інструкції щодо управління краєм новопризначеному генерал-губернатору пропонувалося розмежувати функції "перепутаного и перемешанного там правления воинского с гражданским" [50, с.376-384].

У 1767 р. генерал-губернатор Рум'янцев ввів “рублевый оклад” – податок для утримання російських військ на Україні. Для більш зручного збору цього податку Гетьманщину було поділено на 20 комісарств, кожне з яких об'єднувало кілька сотень [54, с.18]. Переяславський полк був поділений на Переяславське і Золотоніське комісарства [213, с.26] (переяславським комісаром з 1767р. по 1782 р. був колишній бубнівський сотник І.Максимович).

До 80-х рр. XVIII ст. Переяславський полк продовжував існувати як єдина адміністративно-територіальна одиниця. У 1781 р. імператорським указом в доповнення до “Усталення про губернії” (1775 р.) на території Лівобережної України було запроваджено загальноросійську систему адміністративно-територіального устрою – поділ на намісництва. У межах краю було засновано Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, управління яких відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами.

Територія Переяславського полку увійшла до Київського намісництва і була розділена між повітами: Городищенським, Золотоніським, Київським, Козелецьким, Остерським, Переяславським, Пирятинським [71, с.90-123]. У результаті, 8 із 18 сотень Переяславського полку були поділені між різними повітами: 4 – між 2 повітами (Гельмязівська та 2-га полкова між Золотоніським і Переяславським; Іркліївська та Канівська між Городиським і Золотоніським;) і 4 сотні між 3 повітами (Басанська між Козелецьким, Остерським і Пирятинським; Березанська між Козелецьким, Остерським і Переяславським; Кропивнянська між Городиським, Золотоніським і Хорольським; Яготинська між Золотоніським, Переяславським і Пирятинським) [135, с.178-186]. (Див.Додаток В).

Цілеспрямована політика російського царизму на руйнацію адміністративних кордонів, що склалися протягом майже півторастолітнього існування Української козацької держави, вела до зруйнування української державності, до перетворення Переяславщини як і всієї Лівобережної України в

звичайну провінцію Російської імперії. Таким чином, Переяславський полк, залишаючись військовою, перестав бути окремою адміністративно-територіальною одиницею.

Ліквідація автономного устрою України викликала протест козацтва Переяславського полку, що, зокрема, виявилось в державницько-автономістичних вимогах переяславського шляхетства, викладених у наказі депутатам “Комісії для складання проекту нового Уложення” в 1767 р. Саме тут проявилось прагнення відродити шляхетсько-козацьку державу, республіканський устрій і автономію України хоча б на умовах статей Б.Хмельницького 1654 р., у яких було “на вічні часи затверджено: щоб права і вольності малоросійські ... прибули без всякого порушення” [204, с.37]. Під цим документом знаходимо підписи полкової старшини Переяславського полку: обозного, судді, трьох хорунжих, осавула, двох канцеляристів, а також сотників Басанської, Воронківської, Бубнівської, Леплявської, Терехтимирівської, полкової, Канівської, Домонтівської сотень та багатьох інших урядників [113, с.147-158].

Після скасування гетьманату та ліквідації полково-сотенного військово-адміністративного устрою російський уряд зосередив увагу на корінній реорганізації українського козацького війська, яке залишалося останнім гарантом української державності та автономії Гетьманщини. 9 липня 1783 р. Військова колегія видала указ, за яким з 10-ти лівобережних та 3-х регулярних легкокінних (колишніх компанійських) полків було укомплектовано 10 регулярних кінних карабінерних [76, с.703]. Переяславський козацький полк був реорганізований у 15-й драгунський Переяславський полк [146, с.39]. З цього часу він перестав бути окремою автономною військовою одиницею, перетворившись на регулярну частину російської армії. Новоутворений Переяславський драгунський полк зберігав чимало рис давньої української козацької організації: рядовий склад полку становили козаки старого полку; офіцерство і молодший командний склад, у переважній більшості, формувався з

колишньої полкової і сотенної старшини; у мирний час полк дислокувався на Переяславщині. Незважаючи на це, реформа викликала широкий протест серед переяславського козацтва, котре не хотіло перебувати на регулярній службі, а бажало “служити вільно”, як його діди-прадіди. Однак, в умовах жорсткої військової регули цей опір не міг набрати відкритого характеру. Значна частина козацької старшини Переяславського полку, у зв’язку з реформуванням, залишила військову службу [16, арк.5]. Царським указом від 22 грудня 1784 р. припинилося надання українських козацьких чинів. Козацькі старшинські уряди були перейменовані в російські табельні чини. Очевидно, що українська козацька старшина, як окремий становий прошарок, втратила свій соціальний статус, хоч лівобережне козацтво ще деякий час продовжувало існувати як стан.

У 1788 р. новоутворені полки були поділені на важкокінні та “легкоьздные”, тобто легкокінні (до них належав і Переяславський полк), що посягло плутанину і чвари між полками. Протягом 1789 – 1791 рр. ці полки були розподілені між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими та драгунськими полками. Українське військо, таким чином, було повністю розчинене у російській армії, що привело до остаточної ліквідації національних збройних сил України.

Отже, з 1709 р. Переяславський полк був перетворений у складову російської армії, хоч і продовжував зберігати чимало самобутніх рис у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування.

У першій половині XVIII ст. козацтво Переяславського полку інтенсивно використовувалося царським урядом на “каналних роботах”, у “низових походах”, на будівництві Української лінії та інших фортифікаційних роботах, зазнаючи значних втрат особового складу. Зокрема, архівні матеріали свідчать, що на будівництві Української лінії із 12 сотень Переяславського полку перебувало від 16,9 % до 44,8 % їхнього складу.

У складі козацького війська Гетьманщини полк брав участь у воєнних кампаніях, які вела Російська імперія, зокрема, у так званих польських походах (1733 – 1735 рр.), російсько-турецьких війнах (1710 – 1713 рр., 1735 – 1739 рр., 1768 – 1774 рр.) та інших військових акціях російської армії. Завдяки знайденим архівним документам, вдалося визначити кількісний склад козацтва полку, мобілізованого у військові походи 1733 – 1735 рр. до Польщі та в Хотинський похід 1735 р.

Віднайдені архівні документи дали змогу визначити кількісний склад мобілізованого в походи 20-30-х рр. XVIII ст. козацтва полку та втрати його особового складу.

У другій чверті XVIII ст. спостерігається зменшення бойового значення Переяславського полку, особовий склад якого все частіше залучався до прикордонної, сторожової та допоміжної служби при російській армії.

Протягом XVIII ст. відбувається поступова зміна організаційної структури полку. Якщо в першій чверті XVIII ст. в полку переважала кінна група козаків, то в наступний період збільшується чисельність піших, що було пов'язане з обезземеленням та зубожінням основної маси рядового складу.

Переяславське козацтво спромоглося на неодноразові акції протесту проти згубної для козацького війська політики російського самодержавства. Це, зокрема, виявилось в підтримці “Коломацької чолобитної” 1723 р., у чітко виражених державницько-автономістичних прагненнях, що містилися в наказі переяславського шляхетства депутатам Уложенної комісії 1767 р., участі в гайдамацькому русі та багатьох інших проявах.

У 1782 – 1783 рр. російське самодержавство ліквідує Переяславський полк як автономну територіально-адміністративну та військову одиницю, перетворивши його в регулярний кінний карабінерний полк російської армії.

ВИСНОВКИ

1. Історіографія, присвячена існуванню Переяславського козацького полку, пройшла у своєму розвитку три основні етапи, які відрізняються масштабами постановки проблем та рівнем їх теоретичного вирішення. Серед провідних тем, що знайшли висвітлення в працях учених кількох поколінь, були проблеми генеалогії переяславської козацької старшини, військово-адміністративного устрою та соціально-економічної історії полку. На основі наукового аналізу історіографії з'ясовано, що не зважаючи на наявність значної кількості публікацій, у яких тією чи іншою мірою висвітлювалися різні сторони існування Переяславського полку, проблема його військово-політичної історії ще не стала предметом спеціального комплексного дослідження.
2. Переяславщина відіграла важливу роль у становленні та генезі козацького стану. У першій чверті XVII ст. козацьке населення найбільших містечок Переяславського староства становило в середньому 70 %, що свідчить про значне поширення козацтва в цьому регіоні.

Залучення переяславського козацтва до державної служби Речі Посполитої та впровадження військово-територіального поділу реєстрового війська зумовили виникнення Переяславського полку. Відсутність у джерелах вказівок на територіальну приналежність реєстрових полків до середини 20-х рр. XVII ст. може слугувати підтвердженням, що найвірогіднішою датою виникнення полку є 1625 р. Він сформувався в межах Переяславського староства, за своєю організаційною структурою був кінним та поділявся на 10 сотень, які вдалося визначити.

У другій чверті XVII ст. переяславське реєстрове козацтво взяло активну участь у козацьких війнах проти польсько-шляхетського панування.

3. З початком Української Національної революції середини XVII ст. Переяславський полк став військовою та територіально-адміністративною одиницею Гетьманщини. Протягом 1648 – 1657 рр. він, поряд з іншими корінними реєстровими полками, був основною ударною силою та організаційним ядром війська Б.Хмельницького. Полк брав активну участь в усіх найважливіших військових операціях цього періоду, особливо відзначившись у битві під Батогом у травні 1652 р. Документальні свідчення та аналіз бойових дій за участю полку дають підстави стверджувати, що в цей період він був кінним та мав свою полкову артилерію. Внутрішня організаційна структура, а також номенклатура чинів полкової та сотенної старшини була розрахована на здійснення як військових, так і цивільних функцій.

Полкове місто Переяслав, в означений період, було одним із найбільших центрів з ремонту та постачання зброї для української армії, неодноразово ставало місцем концентрації козацьких військ напередодні військових походів. Проведення в Переяславі переговорів з польсько-шляхетським посольством у лютому 1649 р., Переяславської ради 1654 р. засвідчило важливу роль полкового міста в суспільно-політичному житті України середини XVII ст.

4. У добу Руїни часта зміна політичної орієнтації старшини полку зумовлювалася намаганням протистояти обмеженню влади козацької адміністрації як з боку Речі Посполитої (урізана польським сеймом Гадяцька угода 1658 р., Слободищенський трактат 1660 р.), так і з боку Московської держави (Переяславська угода 1659 р.), а також претензіями переяславських полковників Т.Цицюри та Я.Сомка на гетьманську булаву.

Географічне розташування Переяславського полку на кордоні з Правобережжям, перетворювало його в заручника міжусобної війни Лівобережного та Правобережного Гетьманств. Результатом розколу держави на два гетьманства став поділ козацтва полку на два угруповання,

одне з яких орієнтувалося на Я.Сомка та Москву, а інше – на Ю.Хмельницького і Варшаву. Внаслідок міжусобної війни Переяславський полк поніс вагомі втрати особового складу, а територія полку зазнала значного розорення.

Підтримка козацтвом полку курсу лівобережної старшини, очолюваної Я.Сомком, на створення з допомогою Москви окремішнього Лівобережного гетьманства, об'єктивно не сприяла возз'єднанню України і мала згубні наслідки як для української державності, так і для самого полку. Втримавши у своїй сфері впливу Лівобережну Україну, московський уряд домігся від гетьмана І.Брюховецького страти Я.Сомка та піддав репресіям старшину Переяславського полку.

5. Політика Московської держави, спрямована на подальше обмеження самостійності Лівобережної України; свавілля царської залоги, що перебувала в Переяславі; перепис населення, що розпочався після підписання І.Брюховецьким інкорпораційних за своїм змістом “Московських статей” – ці та інші фактори стали причиною вибуху в 1666 р. на теренах Переяславщини повстання, рушійною силою якого виступила старшина та козацтво Переяславського полку. Повстання було направлене проти експансії московського самодержавства та носило чітко виражений національно-визвольний характер (що заперечувала радянська історіографія). Воно послужило поштовхом до наступних антимосковських виступів на Лівобережній Україні, зокрема, повстання І.Брюховецького 1668 р., у якому переяславське козацтво теж взяло активну участь. Перейшовши на бік П.Суховієнка, Переяславський полк до лютого 1669 р. продовжував протистояти московській владі.

Після придушення повстань, царський уряд піддав жорстоким репресіям переяславське козацтво, що, поруч із репресіями 1663 р., обезкровило полк, призвело до винищення найбільш свідомої та активної його частини.

6. З 1669 р. розпочався неухильний процес підпорядкування Переяславського полку царським самодержавством та перетворення його в складову російської армії. Переяславське козацтво інтенсивно використовувалося російським царизмом на “каналних роботах”, у так званих “низових походах”, будівництві Української лінії та інших фортифікаційних роботах, зазнаючи значних втрат особового складу. На основі архівних матеріалів вдалося встановити, що із 12 сотень Переяславського полку на Українській лінії в 30-х рр. XVIII ст. перебувало від 16,9 % до 44,8 % особового складу сотень.

У складі гетьманського війська Переяславський полк брав участь у воєнних кампаніях Російської держави із сусідніми країнами, зокрема, у так званих польських походах (1733 – 1735 рр.), російсько-турецьких війнах (1710 – 1713 рр., 1735 – 1739 рр., 1768 – 1774 рр.) та інших військових акціях. Архівні документи свідчать, що в польських походах було задіяно 1 127 козаків. З них на 1735 р. в Польщі залишалось 706 чол., протягом 1733 – 1735 рр. повернулося в Україну – 359, помер та загинув – 61 козак. Усього на 1735 р. у походах перебувало від 28 % до 52 % особового складу сотень полку.

Протягом XVIII ст. відбувається поступова зміна організаційної структури полку. Якщо в першій чверті XVIII ст. в полку переважала кінна група козаків, то в наступний період збільшилася чисельність піших, що було пов’язане з обезземеленням та зубожінням основної маси рядового складу полку. З другої чверті XVIII ст. спостерігається зменшення бойового значення Переяславського полку, особовий склад якого все частіше залучався до прикордонної, сторожової та допоміжної служби при російській армії.

У 80-х рр. XVIII ст. Переяславський полк перестав існувати як окрема адміністративно-територіальна одиниця та був реорганізований у регулярний кінний карабінерний полк російської армії.

7. Аналіз військово-адміністративного устрою Переяславського полку протягом його існування переконує в тому, що він неодноразово змінювався. Кількість сотень у полку не була сталою, деякі сотні передавалися до інших полків тимчасово, або назавжди і, навпаки, деякі сотні з інших полків поповнювали Переяславський полк. Розміри та кордони сотень теж неодноразово змінювалися. Пропонуємо авторську класифікацію сотень полку, які умовно можна поділити на шість груп:

I група – переяславські міські сотні, які входили до складу полку з 1638 р. по 1782 р. За реєстром 1649 р. до них відносилися: Першополкова (або полкове товариство), Романенкова, Коваленка, Чикменева, Сидорчука, Бабича. З кінця XVII ст. – до середини XVIII ст. – це сотні: 1-а та 2-а полкові. З 1755 р. – 1-а, 2-а, 3-а полкові сотні. Вони включали козаків та територію самого міста Переяслава і найближчих сіл.

II група – переяславські периферійні сотні, які з 1648 р. (деякі – з 1638 р.) по 1782 р. входили до складу полку: Басанська (в 1667 р. її поповнила Биківська), Березанська, Баришівська, Яготинська, Воронківська, Гельмязівська.

III група – сотні периферійні, які протягом 60-х рр. XVII – 50-х рр. XVIII ст. були передані до Київського полку: Гоголівська, Богданівці, Козелецька, Остерська, Заворицька, Муравська, Бориспільська.

IV група – колишні сотні Кропивнянського (Іркліївського) полку, які ввійшли до складу Переяславського полку між 1663 – 1672 рр. За реєстром 1649 р. це сотні: полкова, Демківська, 1-а Іркліївська, 2-а Іркліївська, 3-я Іркліївська. У Переяславському полку вони склали Іркліївську сотню.

V група – колишні сотні Черкаського полку, які ввійшли до складу Переяславського полку. За реєстром 1649 р. це сотні: Мошенська, Богушкова, Золотоніська, Домонтівська, Піщанська. У Переяславському полку вони склали Золотоніську, Домонтівську та Піщанську сотні.

VI група – колишні сотні Канівського полку, які ввійшли до складу Переяславського полку. За реєстром 1649 р. це сотні: Терехтимирівська, Кулаги, Богданенкова, Росченкова. У Переяславському полку вони склали Терехтимирівську, Бубнівську та Леплявську сотні.

сотні, 25 лютого – 20 грудня 1752 р.; 21 арк.

6. Спр.741. Справа про пересилку в Генеральний військовий суд екстракту слідства про втечу 5 квітня 1751 р. з переяславської полкової в'язниці арештованих гайдамаків, 16 травня 1752 р.; 16 арк.
7. Спр.1161. Справа про ремонт Хрещатицької дороги у м.Києві козаками Київського і Переяславського полків 21 квітня – 7 червня 1754 р.; 14 арк.
8. Спр.1171. Відомості про населення Золотоніської, Іркліївської та Кропивнянської сотень Переяславського полку за ревізією 1758 р. та матеріали про намір управителя Чеховської волості Петра Левицького утворити в Переяславському полку Богушківську сотню і стати її сотником, 9 березня 1754 р.; 13 арк.
9. Спр.1179. Справа про звільнення та відновлення Сави Гриневича на посаді сотника Терехтимирівської сотні Переяславського полку та про переведення терехтимирівського сотника Федора Киселівського на посаду сотника Переяславської третьої сотні, 30 березня 1754 – 10 липня 1755 рр.; 53 арк.
10. Спр.1180. Донесення управителя Чеховської волості Петра Левицького про утворення в Переяславському полку Богушківської сотні та про призначення його її сотником, 15 лютого 1754 р.; 9 арк.
11. Спр.1650. Рапорт Переяславської полкової канцелярії

про утворення в полку нової, Канівської сотні, 11 травня 1757 р.; 14 арк.

12. Спр.1983. Справа про повернення на Лівобережну Україну команди терехтимирівського сотника Гриневича, затриманої при діючій армії після доставки туди 2-х тисяч волів, 21 серпня 1758 – 3 березня 1759 рр.; 10 арк.

Опис 3

13. Спр.348. Універсал гетьмана К.Розумовського про надання бунчуковому товаришу Юхиму Федоровичу Дарагану м.Борисполя, 1752 р.; 98 арк.
14. Спр.1593. Справа про призначення командиром над малоросійськими полками, відправленими в Гилянський похід, бунчукового товариша С.Лизогуба; 10 арк.
15. Спр.19366. Ревізія Переяславського полку 1735 р., червень – листопад 1736 р.; 535 арк.

Фонд 54

Друга Малоросійська колегія

Опис 2

16. Спр.535. Формулярний список полкової старшини Переяславського полку, небажаючої продовжувати військову службу, 1782 р.; 17 арк.

Фонд 57

Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.

Опис 1

17. Спр.282. Справа Переяславського полку; 27 арк.

Фонд 59

Київська губернська канцелярія

Опис 1

18. Спр.2520. Справа про заснування Сокиринської, Переяславської і Кременчуцької пограничних митниць, про призначення інспекторів, а також козаків для проведення фортифікаційних робіт, 12 грудня – 31 грудня 1754 р.; 76 арк.
19. Спр.2547. Указ канцелярії Переяславській пограничній митниці про встановлення ціни на землю, необхідної для будівництва приміщення митниці в м.Переяславі, серпень 1755 р.; 1 арк.

Фонд 64

Сотенні канцелярії Лівобережної України

Опис 1

20. Спр.921. Укази Стародубської полкової канцелярії з оголошенням указів Генеральної військової канцелярії про участь козаків у війні з Турцією, 10 квітня 1739 р. – 30 жовтня 1746 р.; 234 арк.

Фонд 83

Переяславська полкова канцелярія

Опис 1

21. Спр.1. Копія купчого запису з продажу маєтку переяславським міщанином Михайлом Мокієвським О.Федоровичу, 1687 р.; 5 арк.

Фонд 1230

**Колекція фотокопій документів про Визвольну війну
українського народу середини XVII ст.**

Опис 1

22. Спр.302. Угода Б.Хмельницького з польськими комісарами в Переяславі 14(24) лютого 1649 р.; 9 арк.

Фонд 1408

Родинний фонд Тоцьких

Опис 1

23. Спр.32. Атестат про службу гетьмязівського сотника Сави Тоцького, серпень 1664 р.; 5 арк.

Фонд КМФ-7

**Документи і матеріали з історії України за 1522 – 1712 рр. із фондів
Російського державного архіву давніх актів (м.Москва).**

Малоросійські справи Посольського приказу

Опис 2

24. Спр.1381. Приїзд в Москву військового товариша Григорія Рубана з грамотою царям Іоанну Олексійовичу і Петру I від гетьмана Мазепи про битву в урочищі Кодима між Палієм і татарськими ордами та успіхах російської армії, 1693 р.; 14 арк.
25. Спр.1398. Приїзд в Москву посланців гетьмана київського осавула Я.Барановського з грамотою царям Іоанну Олексійовичу і Петру I про

відправку під Очаків київського полковника Мокієвського, Семена Палія та інших полковників і про перемогу над турецьким військом та взятті в полон більше 100 турків з прапорами, 1694 р.; 17 арк.

26. Спр.1400.

Приїзд в Москву і допуск охотницького полковника Григорія Пашковського з полоненими 87 турками і татарами та з повідомленням царям Іоанну Олексійовичу і Петру I від гетьмана Мазепи про битву козаків з турками під Очаковом, захопленні у татар прапорів, табунів коней і худоби, 1694 р.; 19 арк.

**Інститут рукописів Національної бібліотеки України
ім. В.І.Вернадського
(ІР НБУ)**

Фонд 1

Збірка документів О.Лазаревського

27. Спр.4103. Letopisec w Maloj Rosii prezde Chmielnickoho bywszych Hetmanow i pry nich dicystwia.
28. Спр.4104. Xiag Ziemskich y Grodzkich Kijowskich w Kijowskim Magestracie znayduiacych sie zaczowszy od Roku 1571 az do roku 1646 z data y essencya wupisana.
29. Спр.54337. Ревізія Переяславського полку, 1726 р.; 235 арк.
30. Спр.60316. Указ Петра I про заслання “мазепинців” до Архангельська, 1710 р.; 217 арк.
31. Спр.60356. Присяжний список старшини Переяславського полку, 1734 р.; арк..268-271.
32. Спр.64336. Документи 1663 – 1721 рр.
33. Спр.64344. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту возз’єднання

- України з Росією, 1758 р.; 4 арк.
 34. Спр.65073. Подання гетьмана Д.Апостола про призначення Семена Сулими сотником в Баришівську сотню, 1729 р.; 7 арк.

Фонд 2

Історичні матеріали. Збірка В.Модзалевського

35. Спр.1864. Рапорт в Кабінет Міністрів про те, хто коли і в яких роках, місяцях і числах на заслання відправлений і за які провини і по яких указах і куди саме, 1741 р.; 35 арк.
 36. Спр.1984. Справа про прохання до Сенату Давида Афендика, сина сотника Стефана Афендика на вакансію сотника Баришівського, 1745 р.; 19 арк.
 37. Спр.1992. Справа Славуя Требинського, 1749 р.; 25 арк.
 38. Спр.1996. Відомість по указу ЙЦВ із Сенату в ГВК лютого 1746 р. – хто саме в Малоросійських полках нині полковники і інша полкова і сотенна старшина і скільки в тих полках, як то в Лубенському, Миргородському, Полтавському, Гадяцькому, Стародубському, Переяславському і Київському по апробованим в силу указу Сенату на 1743 р. ревізіях, – і в Ніжинському, Чернігівському і Прилуцькому, по складених в тому ж році ревізійним книгам виборних і їх підпомічників окремо по сотнях є в наявності і якого вони полу, 1746 р.; 43 арк.
 39. Спр.15401 – 15405. Копії стовпчиків Білгородського столу.
 40. Спр.15407 – 15410. Копії стовпчиків Білгородського столу.
 41. Спр.15418 – 15424. Копії стовпчиків Білгородського столу.
 42. Спр.15583 – 15590. Копії стовпчиків Малоросійського приказу.
 43. Спр.15925 – 16136. Рапорт переяславського полковника І.Мировича про повернення з походу, 1704 р.

Фонд 10

Архів Академії Наук України

44. Спр.11508. Бойко І. Місто Баришівка у XVII – XVIII ст. (історико-географічний нарис).
 45. Спр.11509. Бойко І. Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII ст., 30 червня 1930 р.

Фонд 61

Фонд О.Кістяковського

46. Спр.1570. Подорожній лист ротмістру Денису Деркачу та іншим на вільний проїзд із Копенгагену в Переяславський полк, який знаходиться в Польщі.

Фонд 301

Фонд О.Лебедєва

47. Спр. 429/690с. Виписки із Малоросійських справ; 317 арк.

2. Збірники документів і матеріалів

48. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1862. – Т.III. – 604+134+22 с.; 1863. – Т.IV. – 276 с.; 1867. – Т.V. – 335 с.; 1869. – Т.VI. – 279 с.; 1872. – Т.VII. – 398 с.; 1875. – Т.VIII. – 400+23 с.; 1878. – Т.IX. – 987+24 с.; 1878. – Т.X. – 838 с.; 1879. – Т.XI. – 820 с.; 1882. – Т.XII. – 874 с.; 1884. – Т.XIII. – 766 с.; 1889. – Т.XIV. – 902+39 с.; 1892. – Т.XV. – 462+25 с.
49. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1868. – Ч.III. – Т.1. – 63+721 с., Т.2. – IV+846+111 с.; 1908. – Ч.III. – Т.6. – 58+419 с.; 1869. – Ч. V. – Т.1. – 94+637 с.; 1876. – Ч. VI. – Т.1. – 161+615 с.; 1886. – Ч. VII. – Т.1. – 746 с.; 1890. – Ч. VII. – Т.2. – 859 с.
50. Бумаги императрицы Екатерины II. – СПб., 1871. – Т.I. – 497 с.
51. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О.Шевчука; Відп.ред. О.В. Мишанич. – К.:Дніпро,1991. – Т.1. – 371 с.; Т.2. – 642 с.
52. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. /АН СССР. Ин-т истории, АН УССР Ин-т истории. – М., 1954. – Т.1: 1620 – 1647 гг. – XXII+585 с. с ил.; Т.2: 1648 – 1651 гг. – 559 с.; Т.3: 1651 – 1654 гг. – 645с.+12 л. ил.

53. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Під ред. І.Л.Бутича та Ф.П.Шевченка. – К.: “Наукова думка”, 1970. – 659 с. з іл. і факс.
54. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / АН України, Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови та комент. В.М.Горобець; Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.:
55. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 739 с.
56. Документи російських архівів з історії України / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Л.Войтович (упоряд.). — Львів, 1998. Т.1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.. — 442с.
57. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654гг. / Ин-т истории, Акад. наук УССР, Архивное упр. при Совете Министров УССР. – К.: “Наукова думка”, 1965. – 826 с.
58. Жерела до історії України-Руси / Археографічна комісія Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка. – Львів: 1908. – Т.VIII. – 407 с.
59. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / НАН України; Інститут історії України / В.В. Станіславський (упоряд.). — К., 1996. — 194с.
60. Історія України в документах і матеріалах. – Т.III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654 роки) / Уклад. Петровський М.Н. і Путилов В.К. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – 290 с.
61. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.:Унив. тип., 1859. – Кн. 1. – Ч.2 (1691 – 1722). – С.1 – 340.
62. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о боевых его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой - Бишенга, латинской - Безольди, французской - Шевалье и рукописей русских, чрез

- Бунчукового Товарища Петра Симоновского 1765 года // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Т.1. – С.1 – 159.
63. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. зі староукр. Р.Г.Іванченко. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 192с.
64. Летопись Самовидца. – К., 1878. – 207с.
65. Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Львовбержной Украине (Полтавской губернии). – Полтава, 1884. – 271 + 42 с.
66. Материалы для истории Малороссии (1660 – 1664). – К., 1853. – Т.4. – Отд.3. – 464 с.
67. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Пер. К.Мельник; Под ред. В.Антоновича. – К., 1896. – Вып.II. – 531 с.
68. Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акты мейского уряда 1612-1699 г. – К.: Издание журнала “Киевская Старина”, 1892. – 112 с.
69. Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне: “Перспектива”, 1999. – 120 с.
70. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII в. – К.: Издание Андрея и Олександра Савицьких, 1890. – 223 с.
71. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г.В.Болотова та ін.; Ред. кол. П.С.Сохань та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с.
72. Памятники, изданные временною комиссиею, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1845. – Т.I. – 881 с.; 1846. – Т.II. – 777 с.; 1852. – Т.III. – 764 с.; 1859. – Т.IV. – 978 с.
73. Переписні книги 1666 року / Приготував до друку і зредагував В.О.Романовский. – К. – 1933. – 448 с.

74. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – Т.VIII. – Вып.2. – 680 с.; 1952. – Т.IX. – 962 с.; М.: “Наука”, 1964. – Т.XI. – Вып.2. – 743 с.
75. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук та ін.; Редкол.: Ф.П.Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
76. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.; іл.
77. Руська (Волинська) Метрика. Опис за 1652 – 1673 рр. / Підгот. до друку П.Кулаковський. – Острог – Варшава – Москва, 1999. – С.141.
78. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Изд. Антонович. – К., 1888. – 322 с.
79. Сулимовский Архив. Семейные бумаги Сулим, Скороуб и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – 316 с.
80. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип’якевич, І.Бутич (упоряд.); В.Смолій та ін. (ред.кол.); НАН України, Інститут історії України. – К.: “Альтернативи”, 1998. – 383 с. + додатки.
81. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и коломацкие челобитные, с предисловием А.Лазаревского // Киевская Старина. – 1890. – Т.XXIX. – С.97 – 110.

3. Література

82. Андрусак М. До історії боротьби між П.Дорошенком та П.Суховієм в 1668 – 1669 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1929. – Т.CL. – С.197 – 227.
83. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К.: Україна, 1991. – 158с.
84. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф.Слабошпицького; Комент. О.Д.Василюк та І.Б.Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

85. Апанович Е.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654гг. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 103 с.
86. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224с.
87. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С.21 – 38.
88. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи й реальність. – К.: “Варта”, 1994. – 96 с.
89. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исслед. Д.И.Багалея. – М.: Изд. общ-ва истории и древностей Российских при Московском ун-те, 1887. – 614 с.
90. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656с.: ил.
91. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – 264 + 101 с. ил.
92. Берлинский М. Разделение Малороссии на полки // Улей, 1811. – №3. – С.197 – 202.
93. Боечко В.Ф., Чабан А.Ю. Роль порубіжних територій в розгортанні козацьких рухів та народних повстань наприкінці XVI – початку XVII ст. // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці: Вид-во “Золоті литаври”, 2000. – Вип.10. – С.69 – 79.
94. Бойко І.Д. Іваненки на Переяславщині в XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К., 1929. – Т.3. – С.9 – 16.
95. Бойко І.Д. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т.2. – С.11 – 22.
96. Борисенко В.Й. Героїчна оборона Чигирини в 1677 – 1678 рр. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного

- педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова / Укладачі В.Й.Борисенко, А.Г.Бульвінський, П.В.Дмитренко. – К., Переяслав-Хмельницький: Вид-во НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2002. –Вип.47. – С.28 – 41.
97. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1986. – 263 с.
 98. Бульвінський А. Наслідки українсько-російської війни 1658 – 59 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.151 – 156.
 99. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т.1. – С.50 – 164.
 100. Василенко М.П. Територія України XVII віку. Розвідка з історії права // Ювілейний збірник на пошану академіку Д.І. Багалію (зб. істор.-філолог. відділу УАН. – №51). – К.: ВУАН, 1927. – Т.1. – С.112 – 132.
 101. Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у XVIII сторіччі // Переяславська земля і світ людини. Зб.наук.праць / Під ред: І.П.Стогнія. – К. – Переяслав-Хмельницький: Пальміра, 1998. – С.82 – 89.
 102. Востоков А. Козелецкая рада 1662г. // Киевская Старина. – 1887. – №2. – С.269 – 284.
 103. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киевская Старина. – 1889. – №1. – С.41 – 63.
 104. Гасцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. – 1997. – №1 – 2. – С.41 – 53.
 105. Газін В.В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663-1664 рр. : причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Т.3(5). – К.: Вид-во “Стилос”, 1999. – С.60 – 69.

106. Галушко О. Чернігівський полк за доби Національно-визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.95 – 101.
107. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729 – 1731) / Изд. Мякотин В.А. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т.8. – С.224 – 288.
108. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727-1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.92
109. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т.СХ. – С.31 – 54; Т.СХІ. – С.53 – 83; 1913. – Т.СХІІ. – С.74 – 89; Т.СХІІІ. – С.44 – 68; Т.СХІV. – С.57 – 80; Т.СХVІ. – С.40 – 68.
110. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 538 с.
111. Голобуцький В.А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648 – 1654 гг.). – М.: Госполитиздат, 1954. – 160 с.
112. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К.: Інститут історії НАНУ, 2001. – 533 с.
113. Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Спб., 1879. – Т.26. – 695 с.
114. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.: іл.
115. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т.8. – 856с.; 1996. – Т.9. – 1. – 880 с.; 1997. – Т.9. – 2. – 776 с.; 1998. – Т.10. – 408 с.

116. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия; Примеч. В.М.Рычки, А.И.Гуржия. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
117. Грушевський О.С. Военні роботи // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т.LXXX. – С.71 – 87.
118. Грушевський О.С. По катастрофі 1708 р. Розквартирування російських полків на Україні // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т.LXXVIII. – С.5 – 25.
119. Гурбик А.О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656 – 57 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.69 – 78.
120. Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 206 с.
121. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
122. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – 304 с.
123. Дашкевич Я.Р. Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні. Лівобережжя // Пам’ятки України. – 1990. – №2. – С.11 – 13.; №3. – С.18 – 20.
124. Дашкевич Я.Р. Павло Тетеря // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – Кн.1. – С.347 – 364.
125. Дашкевич Я.Р. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. – 1990. – №1. – С.6 – 8.
126. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки / З передм. М.Грушевського. – К., 1930. – 171 с.

127. Дзира Я. Михайло Ханенко // Гетьмани України: Історичні портрети / Упоряд. журнал “Україна”. – К.: Журнал Україна, газ. Веч. Київ, 1991. – С.93 – 100.
128. Дорошенко Д.І. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 264 с.
129. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О.Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
130. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: В-во АН УРСР, Ін-т історії, 1959. – 532 с.
131. Ейнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Ч.І. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – 1104 с.
132. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и автор ист.-биогр. очерка В.А.Смолий; прим. Н.Н.Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с., ил.
133. Заруба В.М. Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина на Україні. –К., 1993. – Вип.1. – С.21 – 38.
134. Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.) – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
135. Іваненко А.О. Адміністративно-територіальні зміни в Переяславському полку у другій половині XVIII ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці: Вид-во “Золоті литаври”, 2002. – Вип.13. – С.178 – 186.
136. Іваненко А.О. До питання про заснування Переяславського козацького полку // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький – Тернопіль: СМП “Астон”, 2002. – Вип.14. – С.180 – 185.

137. Іваненко А.О. Козацький компут як історичне джерело (на матеріалах ревізії Переяславського полку 1726 р.) // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – К.: Вид-во “Стилос”, 1999. – С.41 – 47.
138. Іваненко А.О. Переяславський полк: територія, структура, населення // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – К.: Вид-во “Стилос”, 1999. – Т.3(5). – С.47 – 54.
139. Інж. Сава Зеркаль. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. Студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII-XVIII ст. – Новий Йорк: ЗДА, 1968. – 250 с.
140. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Київська область / Редкол.тому: Рудич Ф.М.(голова редколегії) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ Академії наук УРСР, 1971. – 792 с.
141. Історія селянства УРСР. – К., 1967. – Т.1. – 568 с.
142. Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни, Переяславского полка, по данным Румянцевской описи (1767 года) // Труды Полтавской архивной ученой комиссии. – Полтава / Издано под редакцией действительных членов Комиссии И.Ф.Павловского, А.Ф.Мальцева и Л.В.Падалки. – 1915. – Вып.12. – С.41 – 77.
143. Козубенко К. Яготинська сотня за даними ревізії 1723 року // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1925. – Вип.3. – 221 с.
144. Компан О.С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648 – 1654 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 112 с.
145. Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648-1678 рр.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 2000. – 96 с.
146. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Росії. – Нью-Йорк: ЗДА. – 1963. – 96 с.

147. Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. Очерк В.А.Замлинского; Примеч. И.Л.Бутича. – 2-е изд. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – с.403 – 424.
148. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. – К.: Веселка, 1992. – 93 с.: іл.
149. Костомаров М. Гетьманованє Ивана Выговского і Юрія Хмельницкого. – Тернополь, 1891. – 234 с.
150. Костомаров Н.И. Руина; Мазепа; Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1993. – 800 с.
151. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: “Стилос”, 2002. – 396 с.
152. Кривошея В.В. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. – К.: ІПіЕД НАНУ, 2001. – 100 с.
153. Кривошея В.В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.126 – 132.
154. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Корніяка М.І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Бориспіль. – К.: ІПіЕД НАНУ, 2001. – 104 с.
155. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.) – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998.
156. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.) – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – Ч.2. – 344 с.
157. Кривошея В.В. Старшина армії Богдана Хмельницького // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства. – К.: Музей гетьманства, 2003. – С.47 – 69.
158. Кривошея В.В. Старшинський корпус козацького війська гетьмана Брюховецького // Студії з історії степової України. – Запоріжжя: Наукове товариство ім.Я.Новицького, 2003. – Вип.1. – С.5 – 10.

159. Кривошея В.В. Старшинський корпус козацького війська гетьмана Мазепи // Україна: вчора, сьогодні, завтра. – Запоріжжя: Наукове товариство ім.Я.Новицького, 2003. – С.25 – 49.
160. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – К.: ІНВіП, 1997. – 103 с.
161. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 83 с.
162. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К.: ІПіЕД НАНУ, 2001. – 93 с.
163. Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Яготин. –К.: “Стилос”, 2002. – 101 с.
164. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С.64 – 67.
165. Кривошея В.В., Кривошея Т.В. Козацька старшина Переяславського полку // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць – Умань, 1994. – Вип.3. – Ч.1. – С.92 – 98.
166. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К.: ІПіЕД НАНУ, 2000. – 139 с.
167. Кривошея І.І. Генеалогічні розписи козацько – старшинських родин Яготинської сотні Переяславського полку (XVII—XVIII ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип.1- Біла Церква: Видавництво Товариства охорони старожитностей Київщини, 2000. – С.23.
168. Кривошея І.І. Козацько-старшинські родини грецького походження на Переяславщині в XVII-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.3. – К.: Вид-во “Стилос”, 1999. – С.55 – 59.

169. Кривошея І.І. Старшина Баришівської сотні Переяславського полку у XVII-XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 19 с.
170. Кривошея І.І. Еволюція Іркліївської сотенної старшини у XVII-XVIII ст. (Переяславський полк) // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Умань, 1997. – Вип.3. – С.199 – 207.
171. Крип’якевич І.П. Адміністративний поділ на Україні 1648 – 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. – С.123 – 148.
172. Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид. / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л.Бутич, Я.Д.Ісаєвич. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
173. Крип’якевич І.П. Історія козащини для народу і молоді. – Львів, 1922.
174. Крип’якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
175. Крип’якевич І.П. Історія української держави XVII – XVIII ст.: Зміст лекцій 1921/22. – Львів, 1923. – 109 с.
176. Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-те вид. / Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
177. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727 – 1734). – Авгсбург: Накл. Т-ва Прихильників УВАН, 1948. – 192 с.
178. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 - 1805) // Киевская Старина. – 1899. – №1. – С.101 – 133.
179. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Афендики // Киевская Старина. – 1886. – №7. – С.443 – 445.
180. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Томары // Киевская Старина. – 1885. – №5. – С.14 – 20.
181. Лазаревский А. Очерки Малороссийских Фамилий. Безбородки // Русский архив. – 1875. – №3. – С.311 – 314.

182. Лазаревский А. Очерки Малороссийских Фамилий. Дмитрашко-Райчи // Русский архив. – 1875. – №8. – С.402 – 405.
183. Липинський В.К. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Архів. Студії / Східно-Європейський дослідний інститут ім.В.К.Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980. – Т.2. – 637 с.
184. Лола О.П. Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст. – К.: “Наук. думка”, 1965. – 131 с.
185. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / АН УРСР, Ін-т історії. – К., 1970. – 199 с.
186. Мадзюк І. Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією // Студії науково-дослідної кафедри історії України. – К., 1929. – Вип.1. – 66 с.
187. Максимович М. Бубнівська сотня // Хроніка 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2001. – Вип.45 – 46. – С.218 – 262.
188. Максимович М. Воспоминания о Тимковских // Киевская Старина. – 1898. – № 11. – С.254 – 272.
189. Максимович М. Спогад про Золотоношу // Хроніка 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2001. – Вип.45 – 46. – С.430 – 441.
190. Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б.Хмельницкого // Собр. соч.: отдел исторический. – К., 1876. – Т.1. – С.654 – 746.
191. Маркевич Н.А. История Малороссии. – М.: Изд. О.И.Хрусталева, 1842. – Т.2. – 673 + XVI с.; Т.4. – 531 с.
192. Марченко М.І. Повстання в Переяславському полку 1666 року (з історії антикріпосницьких рухів на Україні в XVII ст.) // Вісник Київського університету. – 1959. – №2. – С.99 – 109.

193. Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVIIст.). – К.: “Освіта”, 1995. – 192 с.
194. Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 232с.
195. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.): Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 104 с.
196. Мельник Л.Г. Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.57 – 68.
197. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська Старовина. – 1995. – №4. – С.25 – 47.
198. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – К., 1992. – Вип.1. – Т.4. – 130 с.
199. Мицик Ю.А. Невідомий лист керівника національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. полковника Іллі Голоти // Сіверянський літопис. – 2001. – №1. – С.137 – 149.
200. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 187 с.
201. Мицик Ю.А. Феномен українського козацтва і перспективні напрямки його дослідження // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Історія. – Х.: Око, 1996. – Ч.1. – С.60 – 64.
202. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К.: Типо-литографія “С.В.Кульженко”, 1908. – Т.1. – 519 с.; 1910. – Т.2. – 720 + 20 с.; 1912. – Т.3. – 824 + 20 с.; 1914. – Т.4. – 832 + 26 с.
203. Модзалевський В. Галерея українських політичних смертників XVII – XVIII вв. // Пам’ятки України. – 1991. – №5. – С.8-11.
204. Наказ переяславського шляхетства // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. – К.: Изд. “Киевской Старины”, 1889. – С.37 – 48.

205. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
206. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософичної секції. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Видання ООЧСУ – Ліги визволення України, 1960.
207. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 року. – Нью-Йорк: Торонто: ООЧСУ, 1954. – 101 с., іл.
208. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні – Гетьманщині XVII – XVIII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Мюнхен: “Заграва”, 1948. – Т.157. – 223 с.
209. Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип.6. – С.253 – 425.
210. Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини XVII – XVIII вв. Ч.2.: Рада старшини // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права – К., 1930. – Вип.8. – С.1 – 352.
211. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914. – 239 с.
212. Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал. – 1977. – №8. – С.126 – 130.
213. Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 74 с.
214. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 211 с.
215. Панашенко В.В. Значкові товариші // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.165 – 174.

216. Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки / Під ред. Апанович О.М. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1954. – 120 с.
217. Петровський М.Н. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Ч.І. Досліди над Літописом Самовидця. – Х.: Держвидав України, 1930. – 454 с.
218. Петровський М.Н. Українські діячі XVII віку. Ч.1: Тиміш Цицюра // Записки історично-філологічного відділення УАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. – С.79 – 103.
219. Пиріг П.В. До питання про Ніжинський полк у роки Визвольної війни українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К.: Інститут історії АН України, 1991. – С.65 – 71.
220. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – Кн.1. – 400 с.
221. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – 4 вид., стер. – К.: Либідь, 2002. Т.1.: До середини XVII століття. – 591 с.; Т.2.: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608с.
222. Пономарьов О.І. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 183 с.
223. Попов А. Русское посольство в Польше в 1673 – 1677 гг.: Несколько лет из истории отношений древней России к европейским державам. – СПб.: Тип. Морского кадет. корпуса, 1854. – 287 с.
224. Почепцов В. Домонтівська сотня // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С.122 – 123.
225. Путро О.І. Влада генеральної військової старшини на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – №5. – С.11 – 20.

226. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. – К.: Выща школа, 1998. – 140 с.
227. Радакова Є. Українські козаки на Ладозькім каналі // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів. – 1896. – Т.ХІІ. – С.1 – 20.
228. Репан О.А. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735 – 1739 роках // Київська Старовина. – 2000. – №1. – С.20 – 27.
229. Рклицкий М.В. Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Оттиск из “Статистического Ежегодника Полтавского Губернского Земства” на 1909 г. – Полтава, 1911. – С.91 – 347.
230. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / АН СССР. Отд-е истории, Ин-т археологии. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
231. Савчук Н.О. Соціальна політика уряду Ю.Хмельницького в 1659 – 1662 рр. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Т.3 (5). – К.: Вид-во “Стилос”, 1999. – С.32 – 40.
232. Сагарда Н. Місто Золотоноша та його святі храми // Хроніка 2000. – Вип.45-46. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв. – 2001. – С.263 – 299.
233. Сапуніна Л.П. Полуботківські архіви і Сумщина // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.136 – 145.
234. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
235. Сергійчук В.І. Богдан Хмельницький і його старшина. – К., 1996. – 215 с.
236. Сергійчук В.І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648-1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С.85 – 93.
237. Сікорський М.І. Богдан Хмельницький: гетьман, політик, державотворець // До 400-річчя від дня народження видатного державного, політичного і

- військового діяча – Б.Хмельницького: Матер. наук.-практ. конф. 7 – 8 грудня 1995 р. / ПХДПІ ім.Г.С.Сковороди. – К.: Вид-во “ДАРТС”, 1997. – С.5 – 7.
238. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К.: Вид-во “Наукова думка”, 1983. – 256с.
239. Скорульська Р. Лисенки давні і сьогочасні // Український музичний архів. – К., 1999. – С.154 – 156.
240. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса: Техник, 1909. – 436 с.
241. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI – XVII вв. // Ученые записки Московского государственного университета. – М., 1946. – Вып.94. – Т.II.
242. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К.: “Либідь”, 1993. – 504 с.
243. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К.:Наукова думка, 1994. – 261 с.
244. Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. – К.: Інститут історії України АН України, Інститут української археографії АН України, 1992.
245. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: “Альтернативи”, 1997. – 368 с.
246. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська Національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: “Альтернативи”, 1999. – 351с.
247. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. / Отв. ред. д-р ист. наук Л.В.Черепнин. – М.: Соцэкгиз, 1961. – Т.6. – 683 с.
248. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVIIIст. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – 364 с.
249. Стецюк К.І. Переяславське повстання 1666 року // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С.85 – 97.

250. Стороженко А.В. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславській и его род // Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки – К., 1900. – С.126 – 186.
251. Стороженко А.В. Вук Сербин, полковник Переяславській (1675-1682) // Киевская Старина, 1894, январь. – С.128 – 134.
252. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький: воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Кн.1: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. – 320 с. + 3 вкл.
253. Стороженко І.С. Битва під Батогом // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С.45 – 57.
254. Судиенко М. Материалы для Отечественной истории. – К.: Изд. М.Судиенко, 1853. – Т.1. – 307с.; 1855. – Т.2. – 386 с.
255. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалені ЦК КПРС. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 29 с.
256. Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією (Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я) // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн.7 – 8. – С.242 – 306.
257. Тодийчук О.В. Украина XVI-XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1989.
258. Томашівський С. Історія України: Стародавні і середні віки. – Мюнхен: Український Вільний університет, 1948. – 134 с.
259. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 69 с.

260. Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтавской архивной ученой комиссии. – Полтава, 1915. – Вып.12. – С.79 – 227.
261. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII – XVIII вв. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 263 с. с ил.
262. Харламов В. Расписной список Переяслава 1701 г. // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури”. – Переяслав-Хмельницький: МПП “Буклет”, 1992. – С.105 – 106.
263. Цибульський В. Волинь у національно-визвольній війні середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.110 – 116.
264. Чухліб Т.В. Гетьман П.Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7. – С.199 – 209.
265. Чухліб Т.В. Політичний статус Правобережної України у світлі міжнародних відносин країн Східної та Південно-Східної Європи (остання чверть XVII – початок XVIII ст.). Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Історія. – Частина 1. – Х.: Око, 1996. – С.82 – 88.
266. Шамрай С. До історії Борисполя у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К.,1927. – Т.1. – С.93 – 120.
267. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено, соч. действ. стат. советником и кавалером А.Шафонским с 4-мя геогр. картами в Чернигове 1786 г. (Ч.1 – 2.) – К.: М.Судиенко, 1851. – 697 с.

268. Шевченко Ф.П. Армяне в украинском казачьем войске XVII – XVIII ст. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народа. Сборник материалов второй украинско-армянской сессии. – К., 1965. – С.93 – 100.
269. Шевченко Ф.П. Грузины в Войске Запорожском // Тезисы докладов объединенной научной сессии. – Тбилиси, 1967. – С.6 – 18.
270. Шевченко Ф.П. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII – XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян. – К., 1963. – Ч.1. – С.67.
271. Шевчук В. Про “журнал” чи діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського / Переклад із української книжної і примітки Валерія Шевчука // Київська Старовина. – 1994. – №3. – С.10 – 48.
272. Шутой В.Е. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708 – 1709 рр. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 238 с.
273. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV- середина XVII ст. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”.
274. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 583с.; 1990. – Т. 2. – 557с.; 1991. – Т. 3. – 556с.
275. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
276. Яковлева Т. Загибель Івана Богуна // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.73 – 84.
277. Яковлева Т. Политические проблемы Гетманщины в конце 50 – 60-х годов XVII века // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Вип.7.
278. Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r.1660 // *Preglad Polski*. – 1886. – Т.4; 1887. – Т.1.
279. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research institute, 1978 – v.1. – 349 s.; v.2 – 758 s.
280. Hnilko A. Bitwa pod Slobodysczami // *Preglad Historyczno-Wojskowy*. – Т.1.

281. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź, 1988.
282. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629 – 1674. – T.1 – 3. – Kraków.
283. Kubala L. Wojna moskiewska, R. 1654 – 1655. – Kraków, 1910; tegoż. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913; tegoż. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657. – Warszawa, 1917
284. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa. – 1969.– T.15.
285. Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – T.1 – 2. – Warszawa, 1976.
286. Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statisticznym. – Warszawa, 1853. – s.27.
287. Serczyk W.A. Na plonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-51. – Warszawa, 1998.
288. Wojcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960.

4. Дисертації, автореферати

289. Бульвінський А.Г. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр. Автореф. дис. к. і. н.: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім.Т.Г.Шевченка – К., 1999. – 20 с.
290. Ковальський І. Генеральная опись 1765 – 1769 годов как источник изучения социально-экономической истории Левобережной Украины (По материалам и документам Переяславского полка): Автореф. дис. к. и. н. / Киевский государственный ун-т им.Т.Г.Шевченко. – К., 1966. – 21 с.
291. Колибенко О.В. Історична топографія Переяславля Руського (X – перша половина XIII ст.). Дис. к. і. н.: 07.00.04 / НАН України, Інст-т археології. – К., 1999. – 337 с.
292. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648 – 1782). Дис. к. і. н.: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім.Т.Г.Шевченка – К., 1998. – 261 с.

293. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. Автореф. дис. д.і.н.: 07.00.02 / Київський державний ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – К., 1991. – 56 с.
294. Сокірко О.Г. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. Автореф. дис. к.і.н.: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – К., 2000. – 15 с.
295. Ткач А.П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648 – 1654 гг.). Автореф. дис. к. ю. н. / М-во культуры СССР. КГУ им.Т.Г.Шевченко. – К., 1953. – 16 с.
296. Федорук А.В. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. Автореф. дис. к.і.н.: 07.00.01 / Чернівецький державний ун-т ім.Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 15 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Територіально-адміністративний устрій Переяславського полку
за ревізією 1726 р.*

Сотні	Курені
I Переяславська	міський, с.Дем'янці, с.Харківці, с.Гайшин, с.Гланишів і с.Вовчків (один курінь), с.Пристроми, с.Войтівці, с.Мацківці, с.Борщів, с.Скопці, с.Любарці, с.Сошників, с.Ковалин, с.Дівички, с.Єрківці.
II Переяславська	міський, с.Циблі, с.Комарівка, с.Хоцьки, с.Пологи, с.Лецьки, с.Віненці, с.Мала Каратуль, с.Виповзки, с.Помоклі, с.Строкова, с.Студеники, с.Козлів, с.Леляки, с.Велика Каратуль.
Терехтимирівська	міський, с.Стовп'яги, с.Ячники, с.Підсінне, с.Андруші, с.Козинці, с.В'юнище, с.Гречаники з хутором біля нього.
Баришівська	міський, с.Липитанов, с.Ялівка, с.Рудницьке, с.Сезенков, с.Селичівка, с.Остролуччя, с.Пасічна, с.Дернівка, с.Коржі, с.Власовка, с.Селище, с.Морозівка, с.Бзов, с.Лебединка, с.Мала Стариця, с.Волошиновка, с.Сулимівка.

Басанська	міський, с.Піски, с.Брагинці, с.Осівці, с.Стара Басань, с.Озеряни, с.Білоцерківка, с.Козацьке, с.Вороньків і с.Веприк (один курінь), с.Усівка, с.Крупілля, с.Биків, с.Красне, с.Рудки, с.Слободка Биківська, с.Старий Биків, с.Кулажинці, с.Щаснівка, с.Макієвка.
Бориспільська	міський, с.Бортничі, с.Требухів, с.Іванків, с.Дударків, с.Княжичі, с.Сеньківка, с.Нестерівка, с.Кучаків.
Березанська	міський, с.Корнієвка і с.Паршиків (один курінь), с.Лукаші і с.Луйтановий (один курінь), с.Войтов, с.Пилипча і с.Ярешки (один курінь), с.Лехновка, с.Недра, с.Семенівка, с.Лук'яновка.
Воронківська	міський, с.Рогозів, с.Старе, с.Глибоке, с.Жереб'ятин, с.Сальків, с.Софіївка, с.Сошників, с.Гнідин, с.Кийлів, с.Дударків, с.Проців, с.Ревне, с.Кальне.
Яготинська	міський, с.Лісники, с.Войтівці і с.Березанька (один курінь) с.Черевки, с.Панфили, с.Соснова, с.Демки, с.Положаї, с.Плужники, с.Капустинці, с.Нечипорівка, с.Фарбоване, с.Слободка на Супої, с.Безуглівка, с.Городище, с.Бирлівка, с.Семенівка, с.Кантакузівка, с.Коломийці, с.Годунівка, с.Жоравка.
Бубнівська	міський, с.Прохорівка, с.Слобідка, с.Сушка.
Піщанська	міський, с.Шабельники.
Гельмязівська	міський, с.Плескані, с.Підставки, с.Безпальче, с.Жорноклюви, с.Нехайки, с.Горбані, с.Чопилки, с.Богдани, с.Каленики, с.Недра, с.Каврай.
Домонтівська	міський, с.Коробівка, с.Дмитрівка.
Золотоніська	міський, с.Слобідка, с.Антипівка, с.Мицалівка, с.Драбівці, с.Сенківці, с.Ковтуни (три останні склали один курінь), с.Липовське, с.Вільхи, с.Богуславець.
Іркліївська	три міські курені, с.Скородистик, с.Великий Поділ, с.Загородище, с.Лихолітки, с.Ревбинці, с.Великі Канівці, с.Малі Канівці, с.Крутки, с.Мельники, с.Воронинець, с.Сомовиця, с.Мотижинці, с.Митки, с.Пищики, с.Мойсенці, с.Демки, с.Бузки, с.На Ліснях, с.Котлів, с.Васютинці, с.Стара.
Кропивнянська	чотири міські, с.Деньги, с.Богушкова слобода, с.Чехівка, с.Селичівка, с.Панське, с.Чорнобай.
Леплявська	міський, с.Калеберда, с.Решотки, хут.Василин.

* Складено автором на основі матеріалів ІР НБУ. – Ф.1. – №54337. – Арк.1-151.

Додаток Б.

Присяжний список старшини Переяславського полку 1734 р.*

Полковник	Василь Томара
Полковий писар	Павло Чернявський
Полковий осавул	Лука Васильович
Сотники	
1-ша полкова	Іван Добронизький
2-га полкова	Євстафій Гулак
Баришівська	Семен Сулима
Басанська	Семен Климович
Березанська	Семен Безбородько
Терехтимирівська	Сава Гриневич
Воронківська	Микола Афендик
Яготинська	Пилип Купчинський
Гельмязівська	Сава Тоцький
Золотоніська	Костянтин Леонтович
Кропивнянська	Дмитро Дараган
Піщанська	Михайло Кандиба
Домонтівська	Яків Платковський
Бубнівська	Михайло Прохорович
Леплявська	Василь Лазаревич
Іркліївська	Славуї Требинський

* Складено автором на основі архівних фондів: ЦДІА України. – Ф.І. – Оп.1 – Спр.60356. – Арк. 268-271.

Додаток В.

Поділ Переяславського полку між повітами Київського намісництва *

Сотні	Населені пункти	Повіти
1-полкова	місто Переяслав, с.Гайшин, с.Любарці, с.Скопці, с.Мацківці, с.Войтівці з с.Мазінки, с.Харківці, с.Дем'янці, с.Єрківці, с.Сошників, с.Ковалин, с.Дівички, с.Старосілля.	Переяславський
2-полкова	с.Комарівка, с.Циблі, с.Чобітьки, с.Вергуни, с.Яненки, с.Лецьки, с.Віненці, с.Мала Каратуль, с.Виповзки, с.Помоклі.	Переяславський
	с.Хоцьки.	Золотоніський
3-полкова	с.Пристроми, с.Борщів, с.Строкова, с.Студеники, с.Леляки, с.Козлів, с.Велика Каратуль, с.Вовчків, с.Гланишів, с.Чирське.	Переяславський
Терехтимирівська	с.Стовп'яги з с.Гречаники, с.Ячники, с.Підсінне, с.Андруші, слоб. Карань, слоб. Полуботкова, с.Козинці, с.В'юнище, с.Городище.	Переяславський
Березанська	містечко Березань, с.Семенівка.	Переяславський
	с.Паришків, с.Лукаші, с.Лук'янівка, с.Недра, с.Лехнівці, с.Ярешки, с.Пилипчичі, с.Вітове.	Козелецький
	с.Бакумівка, с.Корнійівка.	Остерський

Яготинська	містечко Яготин, с.Кулябківка, с.Березанька, с.Черевки, слоб. Черняхівка, с.Петрівка, с.Демки, с.Ковалівка, с.Семенівка, с.Бирлівка, слоб. Бирлівка, с.Добраничівка, с.Плужники, с.Капустинці, с.Фарбоване, с.Ничипорівка, с.Лісняки, с.Панфили, с.Соснова, с.Дениси, с.Положаї, с.Городище, с.Войтівці, с.Безуглівка, слоб. Сотниківка, с.Калитівка, с.Томарівка.	Переяславський
	с.Годунівка, с.Жоравка, с.Лозовий Яр, слоб. Пречиста, слоб. Безбородькові Хутори, слоб. Лизогубівка, с.Богданівка.	Пирятинський
	слоб. Степанівка, с.Георгієвка, с.Погреби, с.Коломийці, с.Кантакузівка.	Золотоніський
Хасанська	містечко Басань, містечко Биків, с.Крупілля, с.Усівка, с.Старий Биків, с.Петрівка, с.Красне, с.Козацьке, с.Білоцерківка, с.Стара Басань, с.Веприк, с.Вороньків, с.Озеряни, с.Щаснівка, с.Осівці, с.Брагинці.	Козелецький
	с.Піски, с.Кулажинці.	Остерський
	с.Згурівка, с.Оржиця, с.Миколаївка.	Пирятинський
Гельмязівська	с.Нехайки, с.Горбані, с.Чопилки.	Переяславський
	містечко Гельмязів, с.Каврай, с.Плескані, с.Підставки, с.Каленики, слоб. Золотоношка, с.Жорноклюви, с.Беспальчі, с.Богдани.	Золотоніський
Воронківська	містечко Воронків, с.Глибоке, с.Рогозів, с.Старе, с.Кальне, с.Рудяків, с.Жереб'ятин, с.Сальків, с.Софіївка, с.Кийлів.	Київський
Бубнівська	містечко Бубнів, с.Прохорівка, с.Сушки, с.Бубнівська Слобідка.	Золотоніський
Золотоніська	містечко Золотоноша, с.Липовське, с.Ольхи, с.Ковтуни, с.Миколаївка, с.Ільвівка, слоб. Михайлівщина, с.Драбів, слоб. Дунинівка,	Золотоніський

	с.Антонівка, с.Мицалівка, с.Сенківці, с.Драбівці, слоб. Великохуторянська, с.Великий Хутір, слоб. Колоністів, с.Богуславець, с.Вознесенське, с.Синьооківка, с.Хрущівка, с.Кривоносівка, с.Лукашівка, с.Деркачівка, с.Башковщина.	
Піщанська	містечко Піщане, с.Нова Гребля, с.Шабельники.	Золотоніський
Домонтівська	містечко Домонтів, с.Дмитрівка, с.Коробівка, с.Матвіївка.	Золотоніський
Кропивнянська	містечко Кропивна, с.Щербиновка, с.Крупське, с.Красіонівка, с.Богодухівка, с.Чорнобаї, с.Деньги, с.Богушкова Слобода, слоб. Залізки, с.Панське, с.Чехівка.	Золотоніський
	с.Хрестителев.	Хорольський
	слоб. Дубинки.	Городищенський
Канівська	с.Великі Канівці, с.Малі Канівці	Золотоніський
	с.Лихолітки, с.Ревбинці, с.Крутки, с.Воронінці, с.Мельники, слоб. Білики.	Городищенський
Леплявська	містечко Лепляве, с.Келеберда, с.Решотки.	Золотоніський
Баришівська	містечко Баришівка, с.Ядлівка, с.Рудницьке, с.Остролуччя, с.Селище, с.Дернівка, с.Коржі, с.Волошинівка, с.Селичівка, с.Бзов, с.Морозівка, с.Лебединка, с.Кучаків, с.Власівка, с.Сулимівка, с.Пасічна, с.Сезенки, с.Мала Стариця.	Остерський
Іркліївська	містечко Іркліїв, с.Скородистик, с.Митки, с.Самовище, с.Мутишенці, с.Пищики, с.Бузки, с.Каврай, с.Демки, с.Мойсінці, с.Васютинці, с.Старі Васютинці, с.На Ліснях, с.Котлов, с.Москаленики.	Городищенський
	слоб.Білики	Золотоніський

* Складено автором на основі: Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г.В.Болотова та ін.; Ред. кол. П.С.Сохань та ін. – К., 1989. – с.90-123.

